

**CARTOGRAPHIA
CONFINIUM**

**INSTYTUT HISTORII NAUKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII**

**WOJEWÓDZKA I MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA
IM. ZBIGNIEWA HERBERTA W GORZOWIE WLKP.**

CARTOGRAPHIA CONFINIUM

**ZACHODNIE I PÓŁNOCNE
ZIEMIE RZECZYPOSPOLITEJ
W DAWNEJ KARTOGRAFII**

Gorzów Wlkp. 2009

Copyright ©:

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna
im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp.

Redakcja:

Edward Jaworski, Radosław Skrycki

Korekta tekstu:

Anna Sokółka, Danuta Zielińska

Projekt okładki:

Zbigniew Olchowik

Opracowanie techniczne:

Sebastian Wróblewski

ISBN 978-83-928846-4-4

Wydawca:

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna
im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp.
ul. Sikorskiego 107, 66-400 Gorzów Wlkp.
tel. 095 727 70 71, fax 095 727 80 40
e-mail: region@wimbp.gorzow.pl
www.wimbp.gorzow.pl

Druk:

Sonar Sp. z o.o.
ul. Kostrzyńska 89
66-400 Gorzów Wlkp.

Materiały z konferencji naukowej Gorzów Wielkopolski, 26 listopada 2009 r.

Spis treści

Edward Jaworski	
Wstęp	7
Małgorzata Barczyńska-Kowańdy	
Zbiory kartograficzne Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim	9
Jarosław Łuczyński	
Północne i północno-zachodnie pogranicze na szesnastowiecznych mapach Polski i jej sąsiadów	21
Bogusław Czechowicz	
GRÜNDLICH UND GENAU DURCHSUCHTER ODERSTROM... O mapie dorzecza Odry gruntownie i dokładnie	51
Radosław Skrycki	
Personifikacje Odry w kartografii	61
Andrzej Konias	
Śląsk w kartografii fryderycjańskiej XVIII wieku	73
Kazimierz Kozica	
Śląsko-wielkopolski epizod graniczny w Dolinie Baryczy z XVIII w. na dawnych mapach Śląska z tego okresu	91
Krzysztof Strzelecki	
Przestrzeń miasta Słupska w dawnej kartografii pruskiej	109
Krystyna Szykuła	
Historyczne aspekty zachodnich ziem dzisiejszej Polski na przykładzie wybranych kartografików w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu	127

WSTĘP

Przekazujemy Państwu materiały z konferencji naukowej *Cartographia confinium. Zachodnie i północne ziemie Rzeczypospolitej w dawnej kartografii*, która odbyła się w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp. 26 listopada 2009 roku.

Została ona zorganizowana pod patronatem Marszałka Województwa Lubuskiego Marcina Jabłońskiego wspólnie z Instytutem Historii Polskiej Akademii Nauk – Zespołem Historii Kartografii w Warszawie.

Jest to pierwsza tego typu konferencja naukowa zorganizowana na Ziemi Lubuskiej.

Odpowiada ona na zapotrzebowanie społeczeństwa w zakresie poznawania historii tych ziem.

W wyniku decyzji, które zapadły w Jalcie i Poczdamie, Polska utraciła w 1945 roku Kresy Wschodnie, w zamian otrzymując dzisiejsze Ziemie Północne i Zachodnie.

Kształtujące się na tych terenach w procesie przesiedleń, migracji i procesów asymilacyjnych społeczeństwo stworzyło nową jakość. Po wejściu do Unii Europejskiej nastąpił powrót do tradycji i wartości kulturowych poszczególnych grup narodowościowych i etnicznych. Wśród pokoleń Polaków urodzonych na tych ziemiach bardzo mocno zaznacza się poczucie przynależności do tzw. „małej ojczyzny”, co przejawia się w dążeniu do poznawania historii, kultury i obyczajów ludzi tu kiedyś mieszkających oraz tradycji, obyczajów i języków ludzi, których los historii „rzucił” na Ziemię Zachodnie i Północne Polski.

Z uwagi na fakt, iż Gorzów Wlkp. nie ma uczelni wyższej o profilu humanistycznym, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp. gromadzi zbiory związane z historią i kulturą dawnej Nowej Marchii.

Jednocześnie od 8 kwietnia 2003 roku prowadzimy wspólnie z partnerami niemieckimi i polskimi cykl wykładów i spotkań naukowych pod hasłem: *Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie*, których celem jest ukazanie bez zakłamań i białych plam historii ziemi, na której przyszło nam żyć, uczyć się i pracować.

Do chwili obecnej zorganizowaliśmy 66 sesji oraz wydaliśmy 8 zeszytów naukowych z tych spotkań. Ponadto od 2006 roku nakładem naszej Biblioteki ukazały się 4 pozycje naukowe w serii *Z dziejów Regionu Lubuskiego*.

Obok licznego księgozbioru i czasopism Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp. posiada jeden z największych w Polsce, liczący 112 pozycji z XVI-XVIII wieku, zbiór kartografii dotyczący Nowej Marchii. 57 map i planów bitew zostało zakupionych ze środków finansowych przekazanych przez Prezydenta Miasta Tadeusza Jędrzejczaka, dzięki czemu do gorzowskiej ksiąźnicy trafił unikatowy w skali naszego kraju zbiór. Część tego zbioru prezentujemy na wystawie towarzyszącej dzisiejszej konferencji.

W swoich referatach autorzy na tle nowożytnej kartografii Europy Środkowej ukazują zjawiska i elementy prowadzonej polityki, ideologię i kierunki ekspansji naszych sąsiadów: Czech, Śląska, Niemiec, Brandenburgii, Pomorza i Prus względem Polski, jak również między sobą.

W opracowaniach pokazane są również kierunki ekspansji poszczególnych dynastii, np.: Luksemburgów, Wettinów, Wittelsbachów, Hohenzollernów w kierunkach północ-południe i odwrotnie oraz zachód-wschód, dotyczy to również Polski i Litwy. Przedstawiono też rozwój kartografii przeznaczonej do celów wojskowych i to zarówno w kwestiach rysowania map, jak i planów twierdz oraz bitew (do celów strategicznych).

W wielu referatach omówiono występujące elementy związane z personifikacją rzek i ich dorzeczy oraz zastosowaną symbolikę państwową lub dynastyczną, np.: orły pruskie, elektorskie, polskie czy herby litewskie, czeskie, stosując różne, określone historycznie nazwy ziem oraz miast.

Sądzę, iż przedstawione materiały wzbogacą naszą wiedzę o zmieniającej się historii Północnych i Zachodnich Ziem naszej Ojczyzny.

Pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować wszystkim autorom wystąpień i tekstów: Małgorzacie Barczyńskiej-Kowańdy, dr. Bogusławowi Czechowiczowi, prof. dr. hab. Andrzejowi Koniasowi, dr. Kazimierzowi Kozicy, dr. Jarosławowi Łuczyńskiemu, dr. Radosławowi Skryckiemu, Krzysztofowi Strzeleckiemu i Krystynie Szykule.

Szczególne słowa uznania i podziękowania za wkład pracy w przygotowanie oraz prowadzenie konferencji należą się dr. Radosławowi Skryckiemu, który swoją wiedzą i zaangażowaniem znacząco przyczynił się do odbycia tej konferencji.

Edward Jaworski
Dyrektor
Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej
im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp.

Małgorzata Barczyńska-Kowańdy
Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gorzowie Wlkp.

Zbiory kartograficzne Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim

Historia zbiorów kartograficznych Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wlkp. sięga zaledwie początków lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. Wzrost zainteresowania użytkowników Biblioteki źródłami dokumentującymi przeszłość kulturową regionu sprawił, iż księżnica podjęła szerokie działania mające na celu zaspokojenie potrzeb źródłowych i informacyjnych w tym zakresie. Na drodze zakupów antykwarycznych i aukcyjnych oraz darów pozyskiwano nie tylko wydawnictwa książkowe, ale także zbiory specjalne, w tym współczesne arkusze map i planów (ponad 800 wol.) oraz stare mapy (ok. 80 wol.)¹, dotyczące w większości historycznej Nowej Marchii (południowej część obecnego województwa zachodniopomorskiego oraz północnej części województwa lubuskiego). W zbiorach kartograficznych znajdują się również atlasy z końca XIX i początku XX wieku. Obok niemieckojęzycznych (np. *Meyers Grosser Hausatlas [...] Hrsg. von Edgar Lehmann*. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1938, KG708; *F. W. Putzgers Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte. Bearb. u. hrsg. von Alfred Baldamus, Ernst Schwabe und Friedrich Neubauer*. 35 Aufl. Bielefeld-Leipzig, Velhagen und Klasing, 1911, KG745) są wydawnictwa polskie (np. opracowane i wydane przez znakomitego kartografa – Eugeniusza Romera, twórcy polskiej kartografii: *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, Warszawa-Kraków, Gebethner i Wolff, 1916, KG721; *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 2 ze skorowidzem nazw, Lwów-Warszawa, Książnica-Atlas, 1934, KG737).

Twórcom i kontynuatorom historycznej kolekcji kartografii przyświeca zamysł, by tworzyć warsztat badawczy niezbędny dla badań nad dziedzictwem regionalnym. Przegląd dawnej kartografii, na której można prześledzić ewolucje kartograficznego obrazu Nowej Marchii to unikatowy zbiór w skali naszego kraju. Jego znaczną część (ponad 50%) stanowią cenne i ciekawe mapy pozyskane dzięki funduszom z budżetu Miasta Gorzowa Wlkp. Granice chronologiczne kolekcji wyznaczają: koniec XVI i początek XIX wieku. Występują w niej mapy luźne o różnym wizerunku i poprawności kartograficznej,

---

¹ Zob. załącznik nr 1.

której poziom kształtował się w zależności od rozwoju technik pomiarowych i inwencji ich twórców. Najliczniej reprezentowane są mapy ogólnogeograficzne, o różnym stopniu szczegółowości, wywodzące się ze wszystkich liczących się oficyn europejskich, m.in.: Gerarda Mercatora, geografa i matematyka flamandzkiego, twórcy nowego rodzaju odwzorowania kartograficznego; Abrahama Orteliusa, historyka, wydawcy map, prekursora współczesnego atlasu świata; Joannesa Blaeu'a, amsterdamskiego kartografa i wydawcy, autora 12-tomowego *Atlas Maior*; Joannesa Janssoniusa, czołowego, holenderskiego wydawcy; Matthäusa Meriana, rytownika i wydawcy we Frankfurcie nad Menem; Nicolasa Sansona d'Abbeville, założyciela francuskiej szkoły kartograficznej; Olofa Hanssona Svarta, wojskowego kartografa szwedzkiego; Johanna Baptisty Homanna, wybitnego kartografa niemieckiego, założyciela firmy wydawniczej w Norymberdze; Jakoba Paula Gundlinga, uczonego niemieckiego i dworzanina króla Fryderyka Wilhelma I; Johanna Georga Schreibera, rytownika i wydawcy z Lipska; Franza Ludwiga Güsselfelda, twórcy nowoczesnych opracowań kartograficznych XVIII wieku.

W naszej kolekcji kartograficznej należy wyróżnić najstarszą w zbiorze, pierwszą, samoistną mapę Brandenburgii Eliasa Camerariusza (Kammermeister, ok. 1530-1581), profesora matematyki uniwersytetu we Frankfurcie nad Odrą: *Marca Brandenbvrngensis [et] Pomerania. Per Gerardum Mercatorem. Cum Privilegio*. Skala ok. 1:830 000 wydaną przez Gerarda Mercatora w Amsterdamie po 1585 r. (miedzioryt 49,5x36,5 cm. Sygn. KG685; ryc. 1).

Na uwagę zasługują także:

- mapa Eliasa Camerariusza, opracowana na podst. mapy Gerarda Mercatora przez Abrahama Orteliusa, *Brandebvrgensis Marchae Descriptio*, wyd. w 1598 r. (miedzioryt, 46x57 cm, KG802);
- mapa Germanii wg Ptolemeusza, *Germaniae Descriptio Ptolemaica*, pochodząca z dzieła Petrusa Bertiusa, *Commentariorum Rerum Germanicarum Libri Tres*. Amsterdam, Apud Ioannem Ianssonium, 1626 r. (miedzioryt, 18x23 cm, KG804);
- pierwsza mapa „brandenburska” Jacoba Paula von Gundlinga, *Land-Charte des Chvr-Fursten Thums Brandenburg [...]* wykonana na zlecenie Fryderyka Wilhelma I, króla brandenbursko-pruskiego (prawdopodobnie w celach propagandowych), wyrytowana na dwóch płytach miedziorytniczych przez największego ówczesnego berlińskiego rytownika i wydawcę Georga Paula Buscha w 1724 r. (58x91 cm), KG822 (ryc. 2);
- pomniejszony wariant mapy Brandenburgii J. P. Gundlinga oprac. przez Johanna Davida Schleuena, *Die Chur-Marck Brandenburg*. Berlin, ca. 1750 r. (miedzioryt 19x21 cm, KG828);
- komplet map powiatów nowomarchijskich, opracowanych przez Franza Johanna Joepha von Reilly, rytowanych przez Ignaza Albrechta: *Der Neumark*

oder des östlichen Theiles von Brandenburg [...]. (miedzioryty, 29x43 cm; No 350 – No 351 (sygn. KG841, KG842, KG843), wydane w Wiedniu w 1789 r.). Pierwsze opublikowane mapy administracyjne Nowej Marchii, stanowiły część jednego z największych ówczesnych atlasów (ok. 830 arkuszy): *Schauplatz der fünf Theile der Welt* [...] wydawanego jeszcze w początkach XIX w. pod różnymi tytułami i z różną ilością map.

Ważną część zbioru stanowią plany trzech największych bitew wojny siedmioletniej²: pod Sarbinowem = Zorndorf (25 VIII 1758), pod Kijami (Sulechowem = Züllichau) (23 VIII 1759) i pod Kunowicami = Kunersdorf (12 VIII 1759).

Kolekcję dopełniają 22 miedziorytnicze tablice dystansowe, określające odległości pomiędzy ważniejszymi miastami Europy (w większości XVIII-wieczne diagramy)³. Ciekawsze pod względem edytorskim obiekty, to m.in.:

- *Germaniae Aliorumque quorundam locorum Europae Poliometria*. [Auszburg], Matthäus Seutter, 1778, (miedzioryt kolor. 20,5x26 cm, KG972);
- *Poliometria Germania ac Finitimorum Quorundam Locor Europae*. Auszburg, Seutter, ca. 1740, (miedzioryt kolor. 53x62 cm, KG980);
- *Tabula Poliometrica Germaniae ac praecipuorum quorundam locorum Europae*. Nurnberg, Homann, ca 1730, (miedzioryt kolor. 50x61,5 cm, KG852).

Obok zasobów kartograficznych, na uwagę zasługują źródłoznawcze materiały ikonograficzne, ukazujące zmiany w krajobrazie miast i opactw nowomarchijskich:

- siedemnastowieczne sztychy (24 egz.) Matthäusa Meriana, najwybitniejszego rytownika i wydawcy grafiki topograficznej i pejzażowej XVII wieku, przedstawiające widoki i plany m.in.: Cedyni, Chojny, Drezdenka, Frankfurtu nad Odrą, Karska, Kostrzyna, Mieszkowic, Mironic, Myśliborza, Recza, Strzelec Krajeńskich, pochodzące z wydawnictwa Martina Zeillera: *Topographia Electorat. Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae* [...]. Frankfurt a.M., 1652 r.;
- faksymile 18-wiecznych grafik z widokami miast z początków XVIII wieku, opublikowanych w formie teki w 1913 r.: Petzold, Daniel, *Ansichten Märkischer und Pommerscher Städte auf dem Jahren 1710-1715. Nach Originalzeichnungen Daniel Petzolds im Auftrage der Königlichen Bibliothek* [...], Berlin 1913.

Kolekcja map posiada dużą wartość zabytkową i merytoryczną. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż na przestrzeni wieków poznawczej i praktycznej roli mapy towarzyszyła potrzeba podnoszenia jej atrakcyjności pod względem estetycznym. Coraz większy nacisk kładziono na dekoracyjność rysunku i estetyczne kolorowanie. Miedziorytnicza mapa zarówno w epoce jak i dziś jest

² Zob. załącznik nr 2.

³ Zob. załącznik nr 3.

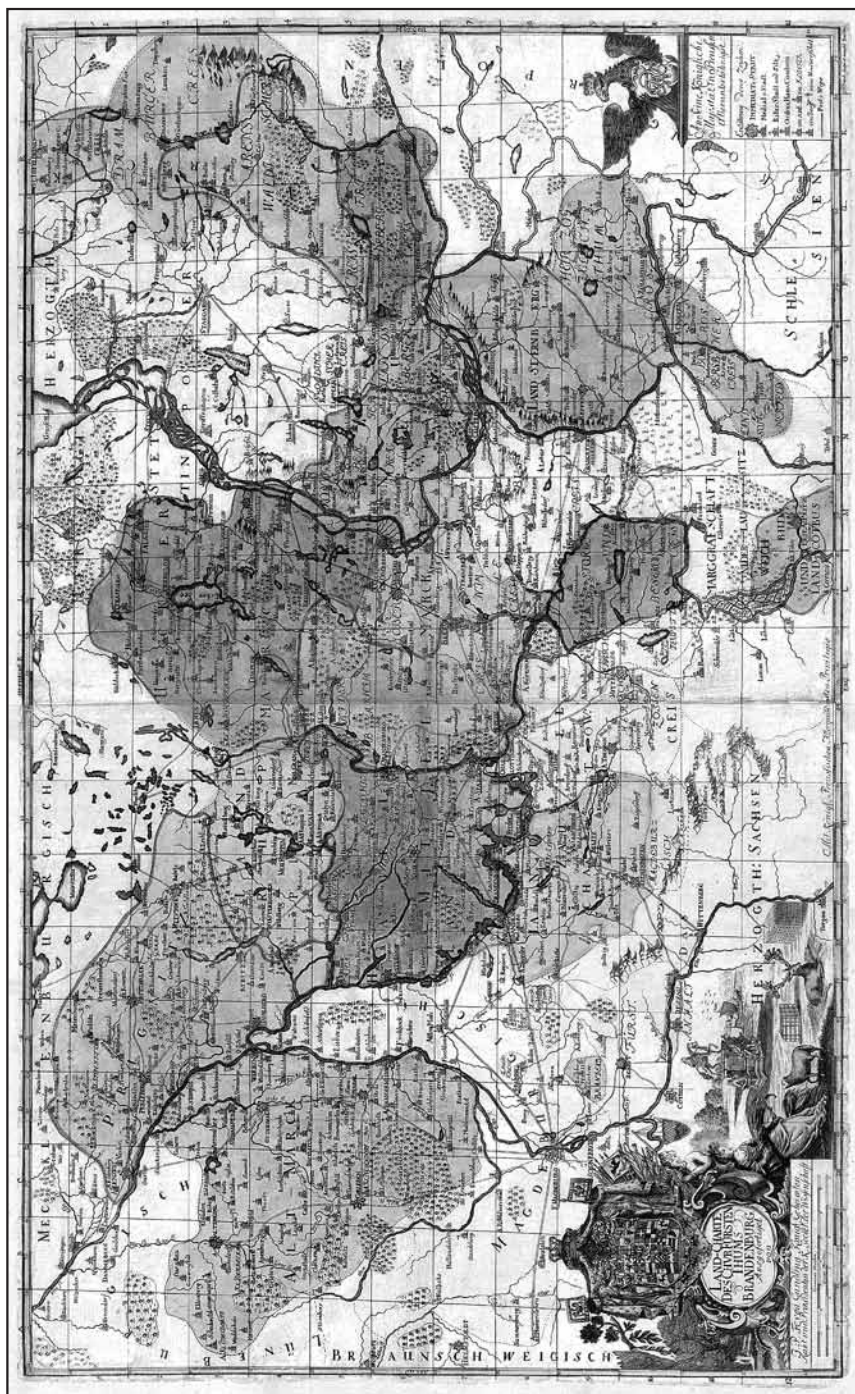
dziełem chętnie oglądanym i eksponowanym. Biblioteka organizuje ekspozycje czasowe, na których prezentuje kolorowe reprodukcje map, systematycznie zabezpiecza oryginalne obiekty poprzez digitalizację, dzięki czemu możliwy jest powszechny dostęp do cennych źródeł kartograficznych. Z historycznego zbioru biblioteki publicznej, korzystają nie tylko indywidualni odbiorcy, ale także liczne instytucje i urzędy, które wykorzystują użyczone materiały na okolicznościowych wystawach lub w wydawnictwach promujących miasto i region. Ponadto większość map z kolekcji dotycząca terenów Nowej Marchii została opracowana w opublikowanej monografii tegoż terytorium⁴.

Zbiory kartograficzne opracowane są w katalogu komputerowym, umożliwiającym odszukanie jednostki kartograficznej na podstawie kilku kryteriów: nazwiska twórców mapy (autor, rytownik, redaktor, wydawca), tytułu (po początku lub po słowach), nazwy wydawnictwa, roku wydania i hasła przedmiotowego określającego nazwę skartowanego obszaru. Informacje wyszukiwane są poprzez moduł OPAC systemu Prolib.

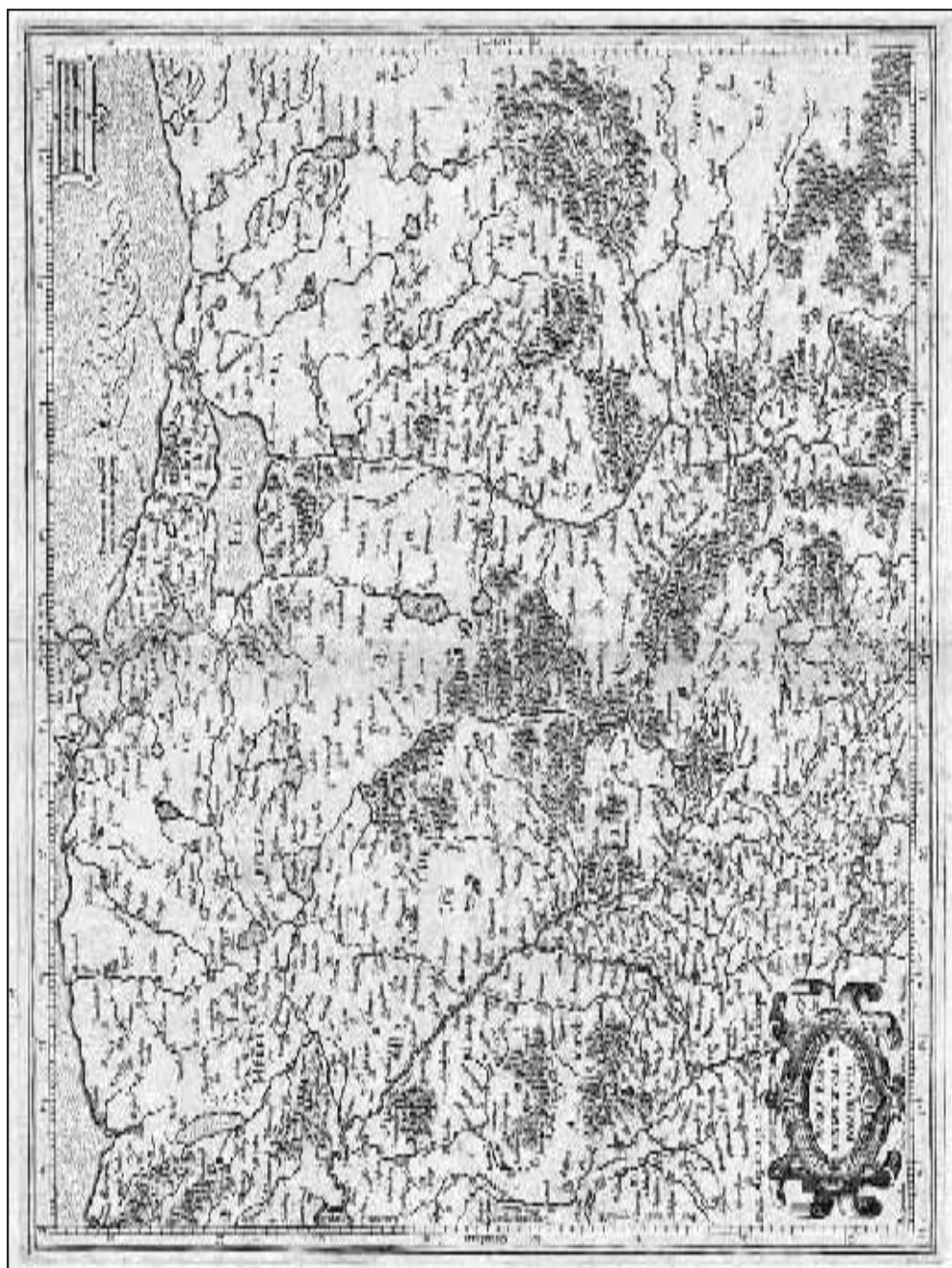
WiMBP w Gorzowie Wlkp. stała się posiadaczem niemal kompletnego przeglądu kartografii nowomarchijskiej w okresie nowożytnym. Zbiór dokumentów rozwoju przestrzennego, przemian politycznych i historycznych regionu, a także świadectwa doskonalenia się sztuki kartograficznej na przestrzeni wieków, jest systematycznie rozbudowywany i stanowi już teraz znakomite, cenne i niezwykle rzadkie uzupełnienie źródeł do dziejów regionu.

---

⁴ R. Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008. Zdaniem Lucyny Szaniawskiej i Zbigniewa Wójcika jest to „pionierskie dzieło na temat kartografii Nowej Marchii zarówno w historiografii niemieckiej, jak i polskiej”. Zob. recenzję w „Polskim Przeglądzie Kartograficznym”, T. 41, 2009, nr 2, s. 158-159.

Ryc. 1. Mapa Brandenburgii E. Camerariusa (wyd. Mercator; ok. 1598 r.)

Ryc. 2. Mapa Brandenburgii J.P. von Gundlinga (wyd. G. P. Busch, 1724 r.)

ZAŁĄCZNIK NR 1**Mapy XVI-XVIII-wieczne dotyczące Nowej Marchii ze zbiorów WiMBP im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp.**

A map of Pomerania and Brandenburg with the Frontiers of Poland, [Londyn] ca. 1759.

A Map of the Part of Brandenburg, including Berlin, and the Country Pillaged by the Russians, [Londyn] ca. 1760.

Benedicti, Hieronimus, *Generalkarte von Polen, Litauen und den angraenzenden Landern* [...], [S.l.] 1788.

Berndt, Johann Christian, *Carte Topographique D'Allemagne Contenant le Margraviat de Brandenburg*, [S.l.] 1789.

Bertius, Petrus (1565-1629), *Germaniae descriptio Ptolemaica*, [Amsterdam] ca.1615.

Blaeu, Willem Janszoon (1571-1638), *Polonia Regnum, et Silesia Ducatus*, [Frankfurt /a.Main] [1641].

Bonne, Rigobert (1729-1794), *Le Nord Du Cercle De La Haute Saxe. Partie Ouest* [...], Paryż 1787.

Bonne, Rigobert (1729-1794), *Le Nord Du Cercle De La Haute Saxe. Partie Est* [...], Paryż 1787.

Brandenbvr̄gm Marchionatvs cum Ducatibus Pomeraniae et Meklenbvr̄gi, Amsterdam po 1631.

Brandenbvr̄gm Marchionatus, cum Ducatibus Pomeraniae et Mecklenbvr̄gi, Amsterdam ca. 1630.

Camerarius, Elias (1530-1581), *Brandenburget Pomerania*, [Londyn] 1635.

Camerarius, Elias (1530-1581), *Brandenbvr̄gensis Marchae Descriptio*, [S.l.] 1598.

Camerarius, Elias (1530-1581), *Marca Brandenbvr̄gensis [et] Pomerania*, Kolonia 1596.

Camerarius, Elias (1530-1581), *Marca Brandenbvr̄gensis [et] Pomerania. Per Gerardum Mercatorem. Cum Privilegio*, [Duisburg] po 1585.

Camerarius, Elias (1530-1581), *Marca Brandenbvr̄gensis [et] Pomerania. Per Gerardum Mercatorem. Cum Privilegio*, [Duisburg] po 1585.

Camerarius, Elias (1530-1581), *Marca Brandenburgensis [et] Pomerania. Per Gerardum Mercatorem. Cum Privilegio*, [Duisburg] ca. 1595.

Cantelli da Vignola, Giacomo (1643-1695), *Marchesato, et Elettorato di Brandenbvr̄g con una gran Portione della Pomerania* [...], [Rzym] 1687.

Cary John (ca. 1754-1835), *A new map of the Circle of Upper Saxony; with the Duchy of Silesia and Lusatia*, London 1801.

Gundling, Jacob Paul von (1673-1731), *Land-Charte Des Chvr-Fursten Thums Brandenburg* [...], Berlin 1724.

Gundling, Jacob Paul von (1673-1731), *Land-Charte des Chur-Furstenthums Brandenburg* [...] = *Nova Electoratus Brandenburgici Tabula. Edita per I. P. Fr. von Gundling*, Amsterdam 1730.

- Güssefeld, Franz Ludwig (1744-1808), *Nouvelle Carte géographique du Marggraviat de Brandebourg divisee en ses Provinces savoir la Vieille-Marche, la Moienne-Marche, la Merche-Ukerane [...]* = *Carte de l'Electorat de Brandebourg*, Norymberga 1773.
- Güssefeld, Franz Ludwig (1744-1808), *Der nördliche Theil des Ober Sächsischen Kreises oder die Mark Brandenburg [...]*, Erben 1780.
- Güssefeld, Franz Ludwig (1744-1808), *Charte von der Mittelmark dem Herrn Dr. A. F. Buesching [...]*, Nuernberg 1783.
- Heulland, G., *Environs de Francfort et de Custrin. Planche*, [S.l.] ca.1758.
- Homann, Johann Baptist (1663-1724), *Serenissimo Principi ac Domino Domino Fridericio Marggravio Brandenburgi duci Borussiae [...]*, [S.l.] 1750.
- Homann, Johann Baptist (1663-1724), *Tabvla Marchionatus Brandenbvrnici et Ducatus Pomeraniae [...]*, Noriberg [ca.1712].
- Jaillot, Alexis Hubert (1632-1712), *Le Marquisat et Eslectorat de Brandebourg, qui fait partie du Cercle de la Haute Saxe divisé en ses principales parties*, [S.l.] 1700.
- Janssoniu-Waesberghe, Joannes (?-1681), *Marchia Nova vulgo New Marck*, Amsterdam 1676.
- Julien, Roch Joseph, [Mapa części Nowej Marchii], [S.l.] ca 1760.
- Julien, Roch Joseph, *Marquisat de Brandebourg*, [Paris] [1758].
- Kaerius, Petrus (1565-1629), *Brandenburg et Pomerania*, [Londyn] 1625.
- Lotter, Tobias Conrad [1717-1777], *Mappa Geographica exhibens Electoratum Brandenburgensem, sive Marchiam Veterem [...]*, Ausburg 1758.
- Mappa Specialis Continens Limites inter Regna Poloniae et Prussiae a Marchia Nova [...]*. Arkusz 1, Berlin ca. 1795.
- Mappa Specialis Continens Limites inter Regna Poloniae et Prussiae a Marchia Nova [...]*. Arkusz 2, Berlin ca. 1795.
- Mappa Specialis Continens Limites inter Regna Poloniae et Prussiae a Marchia Nova [...]*. Arkusz 3, Berlin ca. 1795.
- Marca Brandenburgensis [and] Pomerania*, London [1635].
- Marca Brandenbvrngensis [et] Pomerania*, [Amsterdam] [ca.1630].
- Marchia Nova; Vulgo New Marck in March: Brandenburg*, Amsterdam [ca.1700].
- Marchia Nova; Vulgo New Marck in March: Brandenburg*, Amsterdam [ca. 1700].
- Marchia Nova; Vulgo New Marck in March: Brandenburg*, Amsterdam [ca.1707].
- Merian, Matthäus (1593-1650), *Brandenbvrnym Marchionatvs cum Ducatibus Pomeraniae et Mecklebvrgi [...]*, Frankfurt nad Menem 1652.
- Oesfeld, Karl Ludwig von (1741-1804), *Karte von der Mark Brandenburg nach den besten Spezialkarten neu entworfen und herausgegeben [...]*, [Norymberga] 1798.
- Ortelius, Abraham (1527-1598), *Brandenbvrngens Marcha*, [Frankfurt am Main] [1612].
- Reilly, Franz Johann Josef von (1766-1820), *Der Mittelmark oder des südlichen Theiles von Brandenburg Zauchischer und Luckenwaldischer Kreis. Nro. 342*, [S.l.] [1789].

Reilly, Franz Johann Josef von (1766-1820), *Der Neumark oder des östlichen Theiles von Brandenburg Sternbergischer, Crossenscher Kottbusser und Zillichauischer Kreis. Nro. 352*, [Wiedeń] [1789].

Reilly, Franz Johann Josef von (1766-1820), *Der Neumark oder des östlichen Theiles von Brandenburg Soldinscher, Königsbergischer, Landsbergischer und Friedbergischer Kreis. Nro. 351*, [Wiedeń] [1798].

Reilly, Franz Johann Josef von (1766-1820), *Der Neumark oder des östlichen Theiles von Brandenburg [...] Nro. 350*, [Wiedeń] 1789.

Reilly, Franz Johann Josef von (1766-1820), *Der Neumark oder des östlichen Theiles von Brandenburg Soldinscher, Königsbergischer, Landsbergischer und Friedbergischer Kreis. Nro. 351*, [Wiedeń] 1798.

Schreiber Georg, *Reise Charte durch das Churfürstenthum Brandenburg*, Leipzig ca. 1750.

Rouge, George Louis (1740-1780), *Cette Carte du Brandbourg differe des Anciennes de ce qu'elle contient les Grandes Routes des Postes, les Villes Nouvelles de Potsdam [...]*, Paryż 1757.

Rouge, George Louis Le (1740-1780), *Le Marquisat et Electorat de Brandenburg*, Paryż ca. 1767.

Sandrart, Joachim von (1606-1688), *Brandenburgum Marchionatus, cum Ducatibus Pomeraniae et Mekelenburgi. Die Ganze Marck Brandenburg sambt den Fürstenthumern Pomern und Mekelenburg*, Norymberga ca. 1680.

Sanson D'abbeville, Nicolas (1600-1667), *Churfurstenthum und March Brandeburg. Eslectorat, et Marqsat De Brandebourg. divise en ses Principes Marches, et Parties, [et] c. Ce qui est Marqué E. H. est de l'Evesché d'Havelberg*, [Paryż] 1658.

Sanson D'abbeville, Nicolas (1600-1667), *Le Marquisat et Eslectorat de Brandenburg, qui fait partie du Cercle de la Haute Saxe divisé en ses principales parties*, Paris 1676.

Sanson d'Abbeville, Nicolas (1600-1667), *T'Markgraafschap en Keurvorstendo van Brandenburg door N. Sanson*, Amsterdam 1676.

Schleuen, Johann David, *Die Chur-Marck Brandenburg*, Berlin [ca. 1760].

Schreiber, Johann Georg (1676-1745), *Das Churfürstenthum Branderburg zu finden [...]*, Leipzig [ca. 1750].

Schreiber, Johann Georg (1676-1745), *Die Neue-Marck und die Ucker-Marck in der Marck Branderburg [...]*, Leipzig [po 1758].

Seutter, Matthäus (1678-1757), *Electoratus sive Marchia Brandenburgensis juxta novissimam Delineationem in mappa Geographica, accurate aeri incisa opera in et Sumptibus [...]*, [Ausbürg] po 1759.

Seutter, Matthäus (1678-1757), *Electoratus sive Marchia Brandenburgensis, juxta novissimam Delineationem in mappa Geographica, accuratae aeri incisa opera [...]*, [Ausbürg] ca. 1759.

Seutter, Matthäus (1678-1757), *Electoratus sive Marchia Brandenburgensis accurate aeri incisa opera et Sumptibus [...]*, [Ausbürg] po 1759.

Seutter, Matthäus (1678- CA 1757), *Marchionatus Brandenburgici Pars*, Ausbürg 1762.

Streit, Friedrich Wilhelm, *Theil von der Neumark. Sect. 52. Partie de la Nouvell Marche*, Weimar 1809.

Svart, Olof Hansson (1606-1644), *Marchia Nova vulgo New Marck in March Brandenburg*, [Oxford] 1681.

Svart, Olof Hansson (1606-1644), *Marchionatus Brandenburgici Partes Duae. Nova Marchia et Uckerana [...]*, Amsterdam [1662].

Svart, Olof Hansson (1606-1644), *Marchionatus Brandenburgicvs. Auth. Olao Iohannis Gotho. Gustau Mag. R. S. Cosm.*, Amsterdam [ca. 1641].

Svart, Olof Hansson (1606-1644), *Marchionatus Brandenburgicvs. Auth. Olao Iohannis Gotho. Gustau Mag. R. S. Cosm.*, Amsterdam [ca. 1641].

Svart, Olof Hansson (1606-1644), *Marchionatus Brandenburgicus. Authore Olao Iohannis Gotho. Gustau Mag. R. S. Cosmographo [...]*, [Amsterdam] 1641.

Svart, Olof Hansson (1606-1644), *Marchionatus Brandenburgicus. Authore Olao Iohannis Gotho. Gustau Mag. R. S. Cosmographo*, [Oxford?] przed 1700.

Svart, Olof Hansson (1606-1644), *Marchionatus Brandenburgicus. Authore Olao Iohannis Gotho. Gustau Mag. R. S. Cosmographo*, [Amsterdam] 1641.

Svart, Olof Hansson (1606-1644), *Marchia Nova Vulgo New Marck in March Brandenburg*, Oxford 1681.

Svart, Olof Hansson (1606-1644), *Marchionatus Brandenburgicus. Authore Olao Iohannis Gotho. Gustau Mag. R. S. Cosmographo*, [Amsterdam] przed 1700.

Valck, Gerard (ok. 1650-1726), *Marchionatus Brandenburgicus et Ducatus Pomeraniae, quorum prior sub divisus in singulores Marchias [...]*, [Amsterdam] [ok. 1702].

Visscher, Nicolas II (Piscator) (1649-1702), *Electoratvs Brandenburgi, Mekelenburgi, et maximae Partis Pomeraniae novissima Tabula*, [Amsterdam] [1658].

Visscher, Nicolas II (Piscator) (1649-1702), *Electoratvs Brandenburgi, Mekelenburgi, et maximae Partis Pomeraniae novissima Tabula*, [Amsterdam] [po 1658].

Wit, Frederik (1630-1706), *Marchionatus Brandenburgi et Ducatus Pomeraniae Tabula Quae est paes Septentrionalis Circuli Saxoniae Superioris Authore F. de Witt Amstelodami*, Amsterdam [po 1680].

ZAŁĄCZNIK NR 2

Plany bitew Wojny Siedmioletniej ze zbiorów WiMBP im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wilkp.

A Plan of the Battle of Zorndorf in the New Marche Faught Aug. 25.1758 between the Prussian and Russian Armies, London [ca. 1760].

Bataille de Cunersdorf le 12eme. Aout 1759. Schlacht bey Cunersdorf den 12ten. Augu[s]t, [S.l.], ca. 1820.

Bataille de Cunersdorf. Lit. No 8, 1789.

Bataille de Zorndorf, Gagnee par Frederic, Contre les Russes le 25 Aout 1758, [S.l.] [ca. 1796].

- Feldschlacht bei Zorndorf* [...], [S.l.] [ca. 1800].
- Herder, Benjamin, *Schlacht bei Kunersdorf, den 12ten August 1759* [...], [S.l.] 1831.
- Herder, Benjamin, *Schlacht bei Kunersdorf, den 12ten August 1759* [...]. II Blatt, [S.l.] 1831.
- La bataille de Zorndorf donne sur le 25.eme d'Aout 1758*, [S.l.] [ca 1760].
- Plan de la Bataille du 23. Juillet 1759 près de Züllichau entre les Russiens et les Prussiens*, [Norymberga] [ca. 1760].
- Plan der Bataille welche von der Keysler* [...], [S.l.] [ca 1760].
- Plan der Bataille welche den [...] Kunersdorf* [...], [S.l.] [ca 1760].
- Plan der Stadt und Vestung Cüstrin, nebst der Kayserl Russis. Attaque und Bombardement, unter Commando des General von Fermor; durch welche den 22ten Aug. A. 1758. die ganze Stadt in einen Steinhauften verwandelt worden*, Nurnberg ca.1760.
- Plan of the Battle of Zorndorf* [...], [S.l.], [ca.1758].
- Plan von der Schlacht von Zorndorf* [...], [S.l.] [ca.1780].
- Weise, Gotthiel Wilhelm (1750-1810), *Die Schlacht bey Zornsdorf den 25ten August Anno 1758 [Pl. IV]*, Freiberg [ca. 1776].

ZAŁĄCZNIK NR 3

Tablice odległościowe ze zbiorów WiMBP im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp.

- Astygnomon Sive Europaeorum Urbium Maxime in Signium Index Earum Distantias mit Uas Perquam Accurate Ostendens*, Amsterdam ca. 1710.
- Deutscher Meilenzeiger*, [S.l.] 1838.
- Distantz oder Meilen – Zeiger derer vornehmsten Residentzen, Haupt und Handels Staeden in Europa*, [S.l.] 1782.
- Elwe, Jan Berend, *Poliometria Europae maxime Autem Germaniae ac Finitimorum Locorum*, Amsterdam [ca.1792].
- Erklärung über gegenwärtige Anweisungs - Tabell der vornehmssten Stadte in Europa*, [S.l.] 1720.
- Germaniae Aliorumque quorundam locorum Europae Poliometria*, [Ausburg, ca. 1760].
- Land-Charte der Wegweiser* [...], Norimberga 1687.
- Meilen-Zeiger; Meilen Entlentlegenheit der vornehmsten Euroaische Residentz* [...], [S.l.] [1733].
- Meilenzeiger von den vorzüglichsten Städten Deutschlands und anderer Länder Europens*, Ausburg 1798.
- Neu Vermehrter Curioser Meilen - Zeiger der vornehmsten Städte in Europa besonders in Teutschland entlegen* [...], Nürnberg 1731.
- Nieuwe Steede-Wyzer waar in men de nette Distantie der voornaamste Steeden in de 17 Provintien op 800 verscheyde wysen sien en weten kan*, Amsterdam ca. 1730.

Nieuwe Steede-Wyzer waar in men de nette Distantie der voornaamste Steeden in de 17 Provincien op 800 verscheyde wysen sien en weten kan, Amsterdam ca. 1730.

Nieuwe Steede-Wyzer over de 17 Nederlandsche Provincien, dienende om op 800 verscheyde vraagen te beantwoorden, hoeveel uren gaans der zelve voornaamste steeden van malkanderzyn gelegen: zeer nut om by geval iets omtrent dier Plaatsen voor viel, of de zelve wil Bereysen, soo ziet men hier dedistantsie, kan in Almanakken of Sakboekies by zich gedraage worden, Amsterdam ca. 1732.

Nouvelle Table qui indique les distances entre les Principals Villes d'Allemagne, en Lieues de France ou d'un heure de chemin [...], [S.l.] ca. 1750

Poliometria Evropae Maxime Avtem Germaniae Ac Finitimorum Locorum, Amsterdam 1790.

Poliometria Germania ac Finitimorum Quorundam Locor Europae., Ausburg ca. 1740.

Probst, Johann Michael, *Tabula Geographica oder Statt-Zeiger darinen zuschen die Distantien Zwischen den Vornehmsten Statten in Europa [...]*, Ausburg, ca. 1789.

Table Geografique Pour Scavoir combien il y a de Lieues entre les Principales Villes de l'Europe, Paris ca. 1700.

Tabula Poliometrica Germaniae ac praecipuorum quorundam locorum Europae, Nurnberg [ca. 1730].

Tabula Poliometrica Germaniae Ac Praecipuorium Quorundam Locorum Europae.
= *Neu Vermehrter Curioser Meilen – Zeiger der vornehmsten Städte in Europa besonders in Teutschland, wie viel gemeine Teutsche Meilen solche voneinander entlegen [...]*, Nurnberg ca. 1730.

Vervolg op de Nieuwe Steedewyzer der 17 Nederlandsche Provincien, komende Regt onder het voorgaandete sluyten, Vertoonende nute samen de Afgeleg enthenden den van 84 Nederlandsche Steeden [...], [Amsterdam] ca. 1750.

Wegweiser durch das Churfurstenthumb Sachsen [...], Amsterdam ca. 1730.

Jarosław Łuczyński

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

Północne i północno-zachodnie pogranicze na szesnastowiecznych mapach Polski i jej sąsiadów

Głównym celem niniejszego referatu jest ukazanie obrazu pogranicza Polski, Pomorza, Nowej Marchii i Prus na mapach Polski i krain sąsiednich wydanych w drugiej połowie XVI wieku. Punktem wyjścia są mapy Polski, na podstawie których dokonano analizy obrazu Pomorza i Nowej Marchii oraz Prus. Natomiast w oparciu o mapy krajów sąsiednich omówiono fragmenty ukazanych tam ziem polskich¹.

Tematyka referatu nie obejmuje szczegółowej analizy obrazu Pomorza, Nowej Marchii i Prus na mapach regionalnych ukazujących te kraje, ponieważ zostało to już dokonane w szczegółowej literaturze².

Szczególną uwagę poświęcono sieci osadniczej oraz nazwom obiektów geograficznych znajdujących się na tych mapach. Uzupełnieniem jest analiza sieci hydrograficznej. Punktem wyjścia w podjętych badaniach jest fragment pierwszej mapy Polski Bernarda Wapowskiego z 1526 r., zamknięciem zaś atlasowa mapa Polski i Śląska Gerarda Mercatora z 1585 r., charakterystyczna ze względu na metodę wykonania, do tej pory raczej nie dostrzegana w literaturze.

W początkowej fazie rozwoju nowożytnej kartografii Europy obszar Polski oraz jej zachodnich i północnych sąsiadów, czyli Prus Krzyżackich (następnie

---

¹ Wzorem metodologicznym jest praca doktorska mojego autorstwa: *Wkład kartografii ziem Rzeczypospolitej od XVI do pierwszej połowy XVIII wieku w rozwój kartografii Europy. (Próba pełnego ustalenia filiacji wydanych drukiem map rozpatrywanego terenu)*, Toruń 2005, napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Stanisława Alexandrowicza (mps w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu sygn. Dr 2253/I-II). Punktem wyjścia do podjętych badań są tablice synoptyczne zawierające nazewnictwo obiektów geograficznych występujących na omawianych mapach lub ich fragmentach.

² Na temat Pomorza zob. M. Stelmach, *Historia kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*, Szczecin 1991; *Mapy Południowego Bałtyku*, „Z dziejów kartografii”, t. IX, red. M. Stelmach, Szczecin 1997. Na temat Nowej Marchii zob. R. Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008. Na temat Prus zob. J. Szeliga, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do 1772 roku*, Wrocław i in. 1982; E. Jäger, *Prussia-Karten 1542-1810. Geschichte der kartographischen Darstellung Ostpreußens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*, Weissenhorn 1982; *Ziemie dawnych Prus Wschodnich w kartografii*, „Z dziejów kartografii”, t. VIII, red. P. Grabowski, J. Ostrowski, Olsztyn 1997.

Książęcych), Pomorza, Nowej Marchii oraz Śląska przedstawiano na mapach Germanii, obejmujących niemalże całą Europę Środkową. Należałoby tu wspomnieć o mapach Mikołaja Kuzańczyka oraz jego naśladowców.

Obszar ten, w miarę rzetelny obraz otrzymał wraz z opracowaniem map (początkowo Sarmacji, następnie Polski) przez Bernarda Wapowskiego. Wydano je drukiem w 1526 r. Jednak bardzo szybko uległy one zniszczeniu podczas pożaru Krakowa w 1528 r. Według ustaleń Karola Buczka mapa Polski zwana popularnie „Polonią” lub „milionówką”, na zachodzie obejmowała swoim zasięgiem obszar ograniczony rzeką Odrą, na północy wybrzeżem Bałtyku³. Według Mieczysława Stelmacha pogranicze polsko-pomorsko-nowomarchijskie na „milionówce” było opracowane o wiele słabiej niż ziemie Królestwa Polskiego⁴.

Mapa Prus Henryka Zella, wydana w 1542 r. w Norymberdze, jest pierwszą zachowaną mapą regionalną części ziem Polskich⁵. Najbardziej jej rozpoznać można wersją było opracowanie Abrahama Orteliusa, pomniejszone do skali 1:2 000 000, o orientacji zmienionej ze wschodniej na północną⁶.

Mapa Prus Zella obejmuje obszar od Lipawy na północy po Gniewkowo na południu oraz od źródeł Pregoty na wschodzie po Lębork i Człuchów na zachodzie. Treść mapy tworzą hydrografia, orografia, zalesienie i osadnictwo. Hydrografia jest tu stosunkowo uboga, ponieważ na mapie widnieje 25 rzek (15 posiada nazwy) oraz ok. 20 jezior (opisano jedynie jezioro Druzno). Sieć osadnicza obejmuje ok. 150 miejscowości (miasta, wsie, zamki oraz niektóre klasztory). Oznaczono 16 krain geograficzno-historycznych i ziem (w tym stare nazwy plemion pruskich). Interesująca jest również informacja o bitwie pod Grunwaldem⁷.

Część nazw miejscowości z pogranicza Księstwa Pomorskiego i Prus Królewskich wskazuje na wykorzystanie mapy Henryka Zella do redakcji mapy Pomorza z *Kosmografii* Sebastiana Münstera. Świadczą o tym powtarzające się niektóre nazwy miejscowości np. Pelplin *Poblin*, Tuchola *Tauchel*, Chojnice *Coniz*, oraz legenda, którą opisano granicę z Pomorzem – *Pomerisch grenz*.

³ Zob. K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntezy*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 28-31.

⁴ M. Stelmach, dz. cyt., s. 23-24; zob. R. Skrycki, dz. cyt., s. 129-130.

⁵ *PRVSSIAE DESCRIPTIO (...)* [tytuł domniemany za mapą Prus z atlasu Orteliusa], w skali ok. 1: 670 000; W. Kret, *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*, t. I, *Mapy XV-XVI wieku*, Wrocław i in. 1978, s. 90-91, repr. 20.

⁶ E. Jäger, dz. cyt., poz. kat. 7, s. 252, pomniejszona repr. zob. s. 49; *Z biegiem Wisły i Niemna. Historyczne mapy i widoki miast Prus Wschodnich i Zachodnich, Polski oraz krajów bałtyjskich*, red. W. Freyberg, Ellingen 2007, s. 11.

⁷ W. Horn, *Die Karte von Preußen des Heinrich Zell (1542)*, Bd. IV, H. 1/2 (1950), s. 68-69; J. Szeliga, *Dokładność szesnastowiecznych map wybrzeża polskiego*, „Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku”, 9, 1967, s. 27-28.

Mapa ukazuje także pogranicza: kujawsko-pruskie i mazowiecko-pruskie, sięgając na południe aż po linię Wisły. Obejmuje tym samym fragment Kujaw i Mazowsza. Na mapie tej oznaczono również miejscowości spoza Prus Królewskich i Książęcych. Spośród miast kujawskich są to: Bydgoszcz *Bromberg*, Inowrocław *Lasla*, Włocławek *Lesslau*, Gniewkowo *Knipig*. Wszystkie noszą nazwy niemieckie. Spośród miast mazowieckich naniesiono: Płock *Plotzko*, Wyszogród *Vischegrod*, Raciąż *Razunz*, Szreńsk *Schrensko i Zuruniski*, Mławę *Milaw*, Ciechanów *Zeichenau*, Maków Mazowiecki *Marow*, Przasnysz *Pezassnitz*, Różan *Rosan*, Łomżę *Lumbsee*, Wąsosz *Wainschoss*, Nowogród *Nougrad*, Ostrołękę *Ostrolenka*, Węgrów *Wengra*, Kamieńczyk *Camenetz*, Serock, *Serotziz*, Pułtusk *Poltou*, Zakroczym *Zakrozdin*. Nazwy części z tych miejscowości będą świadczyły o wykorzystaniu mapy Zella do redakcji map całej Polski.

Spośród map regionalnych warto zwrócić uwagę na mapę Pomorza Petera Beckera zwanego Artopaeusem, zamieszczoną w *Kosmografii* Sebastiana Münstera z 1550 r.⁸

Na wschodzie sięga ona po linię Wisły, obejmując część ziemi chełmińskiej oraz niemal całe Pomorze Gdańskie (większość jego terytorium pokrywa kartusz z legendą). Spośród miast Prus Królewskich widnieją: Hel *Hel*, Puck *Puzka*, Gdańsk *Danzig*, Subkowy *Subiz*, Tczew *Dirsov*, Skarszewy *Schönek*, Pelplin *Poblin*, Starogard Gdański *Stargart*, Gniew *Mewe* i Nowe *Nowborg* (z błędną lokalizacją po prawej stronie Wisły), Grudziądz *Grudenz*, Chełmno *Culm*, Chojnice *Coniz*, Koronowo *Crone*, Tuchola *Tauchel*, Debrzno *Frede-land* i Lędyczek *La[n]deck*. Oznaczono także Drahim *Draheim* i Czaplinek *Te[m]pelborg* na pograniczu polsko-pomorsko-nowomarchijskim. Wszystkie opatrzone niemieckimi nazwami. Dublet Lędyczka leży po stronie pomorskiej jako *Landek* na wschód od błędnie naniesionego Czaplinka. Granicę północną Wielkopolski stanowią lasy opisane jako *Waldow desertum*, natomiast zachodnią granicę Pomorza Gdańskiego linia opisana legendą: *Pomerisch grenz* przerysowaną z mapy Prus Henryka Zella z 1542 r. Zatokę Pucką opisano jako *Putzker wike*, następnie rzeki: Wartę *Warte fl.*, Wisłę *Vistula fl.*, Gwdę *Koddow fl.*, Wierzycę błędnie nazwano *Wdą Bda fl.* Trudno określić jaką rzekę opisano jako *Pillow fl.*, być może jest to Drawa.

Jednym z najbardziej rozpowszechnionych obrazów kartograficznych Polski na przełomie XVI i XVII w. była mapa Wacława Grodeckiego (1535-1591) z 1562 r., głównie dzięki temu, że zastąpiła dzieła Wapowskiego. Wacław Grodecki z kartografią zetknął się najprawdopodobniej na Akademii Krakowskiej

⁸ *Beschreibung des Landts Pomern* (...), w skali ok. 1:1000 000. Zob. W. Kret, dz. cyt., poz. 31 (wyd. w j. włoskim z 1558), s. 35, repr. 8; M. Stelmach, *Pomorze i Szczecin na dawnych mapach, planach i widokach. Collection Niewodniczański (Bitburg)*, Szczecin 1998, poz. 1, s. 16-17. Dokładne omówienie tej mapy zob. M. Stelmach, *Historia kartografii...*, s. 35-58.

w latach 1550-1555. Tam też mógł wykonać szkice z *Polonii* Wapowskiego z 1526 r.⁹

Mapę Polski Wacława Grodeckiego po raz pierwszy wydano w oficynie Jana Oporina w Bazylei jako drzeworyt. Była ona załącznikiem do dzieła Melanchtona o pochodzeniu Słowian¹⁰. Opracowywana była w Lipsku, podczas studiów Grodeckiego. Mapa ta stała się podstawą wielu przeróbek i redakcji zamieszczanych w licznych zbiorach map (atlasach) Abrahama Orteliusa¹¹ i Matthiasa Quada¹². Wykorzystano ją również do ilustrowania książek¹³. Swoją popularność jednak zawdzięczała głównie Orteliusowi działającemu w Antwerpii, który od 1570 r. zamieszczał ją w swoich atlasach aż do roku 1595¹⁴.

Mapa Wacława Grodeckiego ma bardzo zwartą kompozycję. Jej zachodnią i wschodnią granicą są rzeki: Odra i Dniepr. Na północy sięga po granicę litewsko-kurlandzką, na południu po pas Karpat, obejmując północne Węgry. Mapa ta charakteryzuje się treścią bogatą, lecz rozmieszczoną nierównomiernie¹⁵. Zauważyć należy, iż bogatsza jest jej część zachodnia. Na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego dominują lasy, sceny obyczajowe; sieć osadnicza jest bardzo uboga¹⁶.

Osno Lubuskie, zlokalizowano nad Odrą, w rzeczywistości jest położone nad rzeką Ośniczanką, która na mapie nie występuje. Tuczno i Wałcz są

⁹ Mapa opatrzona legendą zaczynającą się słowami: *IN POLONIAE LAVDEM ET TABVLAE HVIVS COMMENDationem (...)*, w skali ok. 1:1680 000, por. K. Buczek, *Wacław Grodecki (studium biograficzne)*, odb. z „Polskiego Przeglądu Kartograficznego” (PPK), t. VII, nr 43 (1933), s. 1-18; tenże, *Ślązacy w kartografii polskiej XVI wieku*, Katowice 1937, s. 8-21; tenże, *Dzieje kartografii...*, s. 32-33; B. Kmiecikowa, *Mapa Polski Wacława Grodeckiego*, PPK, t. 6 (1974), z.1, s. 23-29; W. Kret, dz. cyt., s. 103-105; T. Niewodniczański, *Nieznanym egzemplarz drugiego wydania mapy Polski Wacława Grodeckiego w zbiorach biblioteki Uniwersytetu Harvard (USA)*, PPK, t. 19 (1987), nr 1-2, s. 22-27; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989, s. 63-65.

¹⁰ M. Juda, *Mapy ziem polskich w dawnej typografii europejskiej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XVI (2003), s. 49.

¹¹ W. Kret, dz. cyt., s. 120-121; L. Kublin, B. Majewska, M. Tomaszewska, *Mapy ziem polskich kartografów niderlandzkich XVI i XVII w.*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. VII, Warszawa 1987, s. 21-87; *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita w mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. II, oprac. K. Kozica, Warszawa 2002, s. 26-31.

¹² L. Szaniawska, *Analiza małoskalowych map ziem polskich (XVI-XVIII w.)*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. VII, Warszawa 1987, s. 77-80.

¹³ S. Peliwo, *Mapy ziem polskich w wydawnictwach książkowych XVI-XVIII wieku*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. V, Warszawa 1985, s. 15-18.

¹⁴ M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 122-123.

¹⁵ J. Młodziejowski, *Zachodnie ziemie Polski na mapach z XVI wieku*, „Przegląd Zachodni”, t. III (1947), s. 330-332; por. K. Buczek, *Dzieje kartografii...*, s. 32-33.

¹⁶ S. Alexandrowicz, dz. cyt., s. 64-65; por. obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Europy Mercatora z 1554 r., na której znajduje się więcej miejscowości.

wykreślone na mapie wobec siebie niemal południkowo, w rzeczywistości Tuczno leży w oddaleniu ok. 20 km na zachód (a nie na południe) od Wałcza. Dwukrotnie naniesione zostały Strzelce Krajeńskie, z nazwą słowiańską *Strzelcza* prawidłowo zlokalizowaną oraz z nazwą niemiecką *Frydberg* między Chojną a Gorzowem Wielkopolskim. Dobiegniew *Wolenberg* i Strzelce Krajeńskie mają zamienione nazwy przy sygnaturach.

Błędnie naniesiono Debrzno wobec Lędyczka. Lędyczek i Debrzno są położone południkowo. W rzeczywistości Debrzno leży na wschód od Lędyczka, a nie na południe, jak to ma miejsce na mapie. Błędnie również naniesiono Drahim wobec Drawska Pomorskiego. Spośród miast pomorskich i nowomarchijskich część posiada nazwy słowiańskie: Rzepin, Sulęcín, Ośno Lubuskie, Strzelce Krajeńskie, Recz, Krosno Odrzańskie. Część opisano nazwami łacińskimi: Szczecin, Kamień Pomorski i Frankfurt nad Odrą. Spośród miast polskich z obszaru pogranicza część opisano po niemiecku: Czarne, Lędyczek, Debrzno, Sępólno Krajeńskie, Nakło.

Analogii w treści można się doszukać m.in. na mapie Prus Henryka Zella z 1542 r. Najbardziej charakterystycznym elementem będzie skręt Wisły koło Fordonu, który swoim kształtem nawiązuje do mapy Prus z 1542 r. Mierzeję Wiślaną oraz Wielką Żuławę podobnie jak u Zella przedstawiono jako wyspy. Jednak kształt Mierzei jest odmienny. Jezioro Druzno i Półwysep Sambijski u Grodeckiego kształtem są zbliżone do zarysu na mapie Zella. Półwysep Helski swoim kształtem nawiązuje do przedstawień na mapach Mercatora i Münstera. Układ hydrografii na terenie Prus Książęcych i w północnej części Pomorza Gdańskiego wskazuje na wykorzystanie mapy Prus Zella. Charakterystycznymi elementami będą rzeki: Wierzyca z nadrzecznymi miejscowościami, Drwęca, Łyna z obszarem źródłiskowym, Pregoła oraz delta Niemna z identycznym kolanem otaczającym Ragnetę. Na mapę Grodeckiego z mapy Prus Zella trafiły 93 nazwy (47% występujących u Zella), w tym 42 o jednakowym zapisie.

Z mapy Prus Henryka Zella autor lub wydawca zaczerpnął szereg scen rodzajowych, którymi zapełnił puste przestrzenie we wschodniej części mapy. Najbardziej charakterystycznymi są: niedźwiedzie dobierające się do barci i zaganianie dzikiej zwierzyny w sieci przez myśliwych¹⁷.

Interesujący jest zapis dwóch miejscowości na terenie Prus: Fromborka i Królewca, które nawiązują do różnych edycji map Mikołaja z Kuzy: *Varmia* jako Frombork i *Regius mons* jako Królewiec. Najprawdopodobniej wykorzystana tu została mapa Martina Waldseemüllera, ponieważ na *Polonii* Wapowskiego mamy nazwę Królewca w wersji niemieckojęzycznej a nie łacińskiej, jak to ma miejsce na mapie Grodeckiego. Nie znamy formy zapisu Fromborka z milionówki.

¹⁷ Zob. J. Łuczyński, *Obraz i tekst na XVI – wiecznych mapach Rzeczypospolitej*, [w:] Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie, „Z dziejów kartografii”, t. XIV, red. S. Alexandrowicz, R. Skrzycki, Szczecin 2008, s. 240.

Dorzeczca Brdy, Gwdy i Wdy wykreślono w oparciu o milionówkę, na co wskazują zbiorniki wodne jako źródła tych rzek oraz ich zarysy. Podobnie przedstawiono Noteć z jeziorem Gopło (poddaną generalizacji) i Wartę z charakterystycznym zakolem koło Koła, które Wapowski przejraskrawił w stosunku do stanu obecnego. Podobieństwa do milionówki dostrzegamy też na Żmudzi. Na mapie Grodeckiego 14 % nazw geograficznych pochodzi z mapy Prus Henryka Zella, głównie na obszarze Prus Książęcych.

Na mapie atlasowej Orteliusa z 1570 r., na terenie Pomorza widzimy jedynie dodaną nazwę do pustej sygnatury Trzebiatowa *Neukerpt*. Wielkopolski Paradyż nadal widnieje bez nazwy. Wykreślone zostały przybliżone granice między Pomorzem, Nową Marchią a Wielkopolską.

Z dotychczas zachowanych źródeł mapa Sarmacji Europejskiej była jedynym dziełem kartograficznym Andrzeja Pograbki¹⁸. Mapę tę wykonano w 1569 r., wydano rok później w Wenecji¹⁹.

Na obszarze Wielkopolski, względem mapy Wacława Grodeckiego z 1562 r., między rzekami Obrą a Wartą zostały naniesione nowe miejscowości, są to: Tomice, Buk, Trzciel, Wolsztyn, Babimost, Sieraków, Lwówek, Krzywin, Koźmin. Na zachód od Obry mamy Rydzynę, Górę, Osieczno, Śmigiel i Święciechową. Nowe miejscowości pojawiły się także po lewej stronie Odry: Furchwald, Gartz i Mullrose.

Na obszarze Prus trudno dostrzec zmiany nawiązujące do mapy Zella z 1542 roku. Wskazuje na to szczególnie ukształtowanie linii brzegowej Bałtyku. W tym przypadku warto zwrócić uwagę na dolny odcinek Wisły, znacznie różniący się między mapami Grodeckiego i Pograbki. U Pograbki skręt Wisły koło Fordonu wskazuje na wzorzec milionówki Bernarda Wapowskiego²⁰.

Wielkim osiągnięciem kartografii pruskiej było ukazanie się w Królewcu drugiej z kolei mapy Prus, którą wykonał Kasper Henneberger (1529-1600)²¹.

¹⁸ L. Hajdukiewicz, *Pograbka Andrzej*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (PSB), Wrocław 1982, t. XXVII, s. 220-221.

¹⁹ *Partis SARMATIAE EVROPEAE, QVAE SIGISMVNDI AVGVSTO REGI POLONIAE POTENTISSIMO subiacet. NOVA DESCRIPTIO*, w skali ok. 1:1900 000, repr. W. Kordt, *Materiały po historii ruskiej kartografii*, vyp. I, Kiev 1899, tabl. XXI; tenże, *Materiały*, vyp. II, tabl. XXIII; K. Buczek, *Dzieje kartografii...*, s. 35-36; W. Kret, dz. cyt., s. 118, repr. 24; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii...*, s. 65; M. Sirko, dz. cyt., s. 173; *Imago Poloniae*, t. I, poz. H5/1, s. 47; *Imago Lithuaniae. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapių ir dokumentai iš Tomaso Niewodniczańsko rinkinių*, Vilnius 2002, poz. 70, s. 88, 133, 178; L. R. Kozloŭ, *Belarus' ū pracach polskich kartografaiŭ*, Minsk 2004, s. 16.

²⁰ J. Łuczyński, *Ziemia Rzeczypospolitej...*, s. 135.

²¹ *PRUSSIAE Das ist des Landes zu Preussen Welchs das herrlichste Theil ist Sarmatiae Europae (...)*, w skali ok. 1:400 000 (wg Szeligi ok. 1:370 000), egz. oryginalny w Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, sygn. 1 oraz sygn. 1468 (fotokopie w formacie oryginału); faksymile egz. z 1629 r. Biblioteka UMK, sygn. M.123; por. T. Paćko, W. Trzebiński, *Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce*, z. 5, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576-1870*, cz. I, poz. 1, s. 3, poz. 3, s. 4; zob. A. Lewandowska, *Katalog zbiorów kartograficznych Książnicy Miejskiej im. Mikołaja Kopernika w Toruniu*, Toruń, 1957, poz. 525, s. 110-111.

Przybył on do Prus we wczesnej młodości. W 1550 roku podjął studia teologiczne w Królewcu, podczas których interesował się geografią i kartografią. W 1555 r. Henneberger wydał zaginioną mapę Inflant²².

Od 1570 r. podjął się on pierwszych prac nad swoją mapą Prus. Podobnie jak jej poprzedniczka – mapa Prus Henryka Zella z 1542 r., wywarła wielki wpływ na ukształtowanie sporego fragmentu obrazu kartograficznego ziem polskich. Wartość tej mapy podnosiły własne pomiary autora, wykorzystującego materiały zebrane podczas swoich podróży po kraju w latach 1570-1576.

Kasper Henneberger w 1576 r. po raz pierwszy wydał swoją mapę Prus w oficynie Geoga Osterbergera w formie drzeworytu, w skali 1:370 000. W 1584 r. ukazała się historia Prus, napisana przez Hennebergera, z mapą, przedstawiającą dzieje Prus w okresie przedkrzyżackim. Za życia Kaspra Hennebergera wydano drugą edycję mapy Prus²³.

Mapa Prus z 1576 r. obejmuje: na wschodzie ziemie od delty Niemna po linię Żarnowiec-Człuchów na zachodzie, od linii Toruń-Łomża na południu, po Kłajpedę na północy. Osnową mapy były miejscowości o określonych współrzędnych geograficznych, które mogły pochodzić ze starszych materiałów lub z pomiarów wykonanych przez matematyków królewieckich. Prawdopodobnie bezpośrednio w terenie Henneberger wykonywał pomiary odległości oraz kierunków. Mógł też opierać się na wcześniejszych pracach Kopernika, Retyka i Zella.

Mapa posiada bardzo bogatą treść topograficzną, w legendzie mamy 19 różnych znaków oraz 8 skrótów literowych. Mapa zawiera sporo ciekawych informacji gospodarczych, m.in. dotyczących pozyskiwania bursztynu²⁴.

Na szczególną uwagę zasługuje sieć osadnicza. W zależności od znaczenia i wielkości Henneberger wydzielił: cztery rodzaje miast, trzy rodzaje wsi, dwory szlacheckie, dwory szlacheckie ze wsiami, zamki i klasztory. Najrzadszą treść osadniczą widzimy na obszarze Prus Królewskich.

Na tej mapie mamy bogatą treść hydrograficzną. Na szczególną uwagę zasługują jeziora mazurskie oraz ujścia rzek, przede wszystkim delta Niemna.

²² *Henneberger Kaspar*, [w:] L. Kublin, B. Majewska, M. Tomaszewska, dz. cyt., s. 219-220; J. Szeliga, *Henneberger Kasper*; w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, G-K, Gdańsk 1994, s. 181-182, *Henneberger Kaspar*, [w:] *Dantiscum Emporium Totius Europae Celeberrimum. Gdańsk i Bałtyk na mapach, widokach oraz dokumentach ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego (Bitburg, Niemcy). Katalog wystawy*, oprac. K. Kozica, J. Pezda, Gdańsk 2004, s. 419 (rec. J. Łuczyński, PPK, t. 37 (2005), nr 1, s. 49-50).

²³ M. Juda, op. cit., s. 50; zob. E. Jäger, *Prussia-Karten...*, s. 48-54, pomniejszona reprodukcja zob. s. 56. Na temat ikonografii mapy Prus Hennebergera zob. J. Łuczyński, *Rola herbów na dawnych mapach Prus (XVI-XVIII w.)*, [w:] *Wokół znaków i symboli. Herby, pieczęcie i monety na Pomorzu, Śląsku i ziemi lubuskiej do 1945 roku*, red. A. Chlebowska, A. Gut, Warszawa 2008, s. 31-32.

²⁴ B. Kosmowska-Ceranowicz, *Bursztyn na mapach dawnych Prus Wschodnich*, [w:] *Ziemie dawnych Prus Wschodnich w kartografii*, „Z Dziejów Kartografii”, t. VIII, Olsztyn 1997, s. 69.

Kierunki rzek są przedstawione bardzo precyzyjnie. Na mapie oznaczono również ważniejsze bagna, lasy z rozróżnieniem drzewostanu.

Ukształtowanie terenu przedstawiono metodą kopczykową. Najbardziej zróżnicowany został fragment obrazujący tzw. Szwajcarię Kaszubską. Orografię przedstawiono w miarę prawidłowo.

Mapę tę, w porównaniu z poprzednimi, wykonano bardzo precyzyjnie, szczególnie dokładnie określono szerokość geograficzną. Największe zniekształcenia występują na obszarze Pojezierza Kaszubskiego oraz w strefie przybrzeżnej Bałtyku²⁵.

Charakterystycznymi elementami mapy Prus Hennebergera, wskazującymi na jej wykorzystanie do wykonania późniejszych map, są: Półwysep Helski, delta Wisły i Niemna oraz Zalewy: Wiślany i Kuroński. O docenieniu tej mapy świadczą jej liczne przeróbki zamieszczane w atlasach XVI i XVII wydawców holenderskich, m.in. Orteliusa, de Jode, Mercatora, Janssoniusa, Hondiusa, Blaeu'ów i in.

Nowe treści na obszarze pogranicza północno-zachodniego przynosi dopiero atlasowa mapa Polski Gerarda de Jode z 1578 r.²⁶ Względem mapy Wacława Grodeckiego z 1562 r. została ona poszerzona o najbliższy obszar położony tuż na zachód od Odry. Gerard de Jode (ok. 1508/1515-1591) dość późno rozpoczął swoją działalność zawodową, dopiero po przybyciu do Antwerpii w 1550 r. Na początku pracował jako sztycharz, wykonując tablice dla innych autorów map (m.in. Gastaldiego i Orteliusa)²⁷. Atlas Gerarda de Jode noszący tytuł *Speculum Orbis Terrarum* był wzorowany na atlasie wydanym przez Orteliusa w 1570 roku. Mapę Polski z pierwszego wydania atlasu, znaną pod rokiem wydania 1578, przygotowywano od lat 60. XVI wieku²⁸. Mapa Polski jest nieco odmienna od mapy znanej pod rokiem wydania 1576, różnice występują w linii brzegowej Bałtyku oraz obrazie terytorium Prus²⁹. Nieco odmienny jest także zasięg mapy. Na zachodzie obejmuje cały Zalew Szczeciński.

Gerard de Jode uzupełnił treść mapy Polski na Pomorzu w oparciu o mapę tego terenu wykonaną przez Petera Beckera (Artopaeusa), następnie zamieszczoną w *Kosmografii* Sebastiana Münstera z 1550 r.³⁰ Dzięki tej mapie, Gerard

²⁵ Por. J. Szeliga, *Rozwój kartografii...*, s. 48-49.

²⁶ *POLONIAE AMPLISSIMI REGNI TYPVS GEOGRAPHICVS*, w skali ok. 1:1800 000; Zob. *Imago Poloniae*, t. II, poz. K74/1, s. 162.

²⁷ Wg Mikołaja Dzikowskiego pod datą 1569/1570 znany jest prototyp atlasu Gerarda de Jode, por. M. Dzikowski, *Katalog atlasów Biblioteki uniwersyteckiej w Wilnie ze szczególnym uwzględnieniem zbioru J. Lelewela i map Polski*, Wilno 1940, poz. 13, s. 14-17.

²⁸ R. A. Skelton, *Bibliographical note*, w: G. de Jode, *Speculum Orbis Terrarum, Antwerpen 1578*, (faksymile Amsterdam 1965), s. V-VI; por. J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, Warszawa 1965, s. 88; L. Kublin, B. Majewska, M. Tomaszewska, dz. cyt., s. 226; M. Sirko, dz. cyt., s. 114-115.

²⁹ Faktycznie wydanej po 1578 roku. Problem datacji i weryfikację błędnego poglądu na ten temat podałem w artykule: *Problem datacji map Polski Gerarda de Jode z drugiej połowy XVI wieku*, PPK, t. 38 (2006), nr 2, s. 133-144.

³⁰ Więcej na temat tej mapy zob. M. Stelmach, *Historia kartografii...*, s. 35-58.

de Jode dokonał wielu uzupełnień miejscowości oraz innych obiektów geograficznych. Spośród nowości możemy wymienić: dublety Białego Boru³¹ oraz Nowogardu³² (jedna nazwa za Grodeckim, druga za Beckerem). Spośród nowości możemy wymienić następujące miejscowości: Darłowo, Dąbie, Gryfino, Karlino, Klempenow, Lipie, Locknitz, Nowe Warpno, Pełczyce, Pęczino, Płoty, Polanów, Police, Pyrzyce, Rowokół, Sławno, Stare Czarnowo, Stepnica, Stolpe, Świnoujście, Ueckermunde, Uznam (Usedom), Wineta i Wolin. Spośród rzek pojawiły się nazwy: Radwi, Regi, Słupi i Wieprzy. Część nazw miejscowości już występujących na wcześniejszych mapach autor poprawił: Kamień Pomorski³³ i Kołobrzeg³⁴ z łacińskiej na niemiecką. W przypadku Trzebiatowa korekty dokonano w oparciu o mapę Wacława Grodeckiego w wersji atlasowej Orteliusa – I wydanie 1570 r.³⁵

Poza powyższymi uzupełnieniami na mapie Polski Gerarda de Jode dokonano zmiany na poprawne wzajemne położenie Strzelec Krajeńskich i Myśliborza względem wcześniejszej mapy Grodeckiego. Tym samym zlikwidowano dublet Strzelec Krajeńskich, za to pojawił się dublet Świebodzina i Nowogardu oraz Międzychodu.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę zarys sieci hydrograficznej, zauważyć można, że jej układ na zachód od Darłowa został zmieniony za mapą Pomorza Beckera. Na wschód od Darłowa jest bardziej zagęszczony, lecz i tak odbiega od rzeczywistości.

Obszar Prus Królewskich i Książęcych wykreślono w oparciu o mapę Henryka Zella zamieszczoną w atlasie Orteliusa z 1570 r. Szczególnie jest to widoczne w sieci hydrograficznej i wybrzeżu Bałtyku. Z mapy tej pochodzą 74 nazwy geograficzne. Linią styczną dla obydwóch map źródłowych wyznaczają dublety nazw miejscowości: Chojnic (*Conitz*, *Choynicza*), Tucholi (*Tanchel*, *Duchula*), Łomży (*Lumzee*, *Lonza*), Wąsosza (*Wagischot*, *Wasosche*)³⁶.

Gerard de Jode wykonał także inną mapę Polski, wzorowaną na tej atlasowej z 1578 r., którą wydał po 1578 r., ale przed 1586 r., a na pewno przed 1593 r., kiedy to ukazało się drugie wydanie tej mapy. Już na pierwszy rzut oka widzimy, że nie jest ona wierną kopią poprzedniej mapy i nie została wykonana z tych samych płyt³⁷.

Na zachodzie brakuje na tej mapie terenów na zachód o rzeki Odry. Dla obszaru Pomorza i Nowej Marchii, na mapie tej autor dopełnił kilka nieznaczących

³¹ *Balle/Wad[e]nborg* (Becker) i *Ballen/Wadenberg* (de Jode).

³² *Naygart* (Grodecki) i *Newgard* (Becker).

³³ Łac. *Caminum* zamieniono na niem. *Camin*.

³⁴ Łac. *Golberga* zamieniono na niem. *Colberg*.

³⁵ *New Terpt* (de Jode), *Neu Treptau* (Becker) i *Neukerpt* (Grodecki/Ortelius).

³⁶ J. Łuczyński, *Ziemia Rzeczypospolitej...*, s. 191.

³⁷ *POLONIAE AMPLISSIMI REGNI TYPVS GEOGRAPHICVS*; zob. W. Kret, dz. cyt., poz. 49, s. 43-44, repr. 14.

literówek, dla obszaru Wielkopolski zaś wprowadził kilka poprawek przede wszystkim w oparciu o mapy Wacława Grodeckiego z 1562 r. i 1570 r.

Sieć rzeczna w porównaniu z poprzednią mapą Gerarda de Jode jest prawie identyczna, poza obszarem Prus Książęcych. Terytorium Prus wykreślono na podstawie nowej mapy autorstwa Kaspra Hennebergera z 1576 r. Wskazują na to następujące szczegóły: linia brzegowa Morza Bałtyckiego, w tym Półwysep Helski i Mierzeja Wiślana. Analogii można się również doszukać w sieci hydrograficznej, głównie dorzecza: Pregoły, Łyny, Pasłęki, Drwęcy, rzeki Pober i Omulew. Poza tym charakterystyczne dla mapy Prus Hennebergera są: dolny odcinek Wisły z ujściem, bogata delta Niemna, 3 opisane jeziora (jez. Śniardwy *Spiriding see*, Jezioro Rajgrodzkie *Raygrood see* i *Claus see*). Poza tym na mapie de Jode występuje nazewnictwo pochodzące z mapy Prus z 1576 r. (102 nazwy, 18%). Zasięg mapy Prus Hennebergera na południowym wschodzie wyznacza podwójna lokalizacja Goniądza (*Goriuncz, Conencus siue Gernitz*)³⁸.

Połowa XVI wieku jest okresem rozwoju kartografii regionalnej zachodnich sąsiadów Rzeczypospolitej. Do 1585 r. wydano już samoistne mapy Pomorza (1550 r. Peter Becker), Śląska (1561 r. Martin Helwig), Prus (1542 r. Henryk Zell i 1576 r. Kasper Henneberger)³⁹. W 1585 r. w pierwszym, jeszcze niepełnym wydaniu Atlasu Mercator zamieścił adaptację mapy Brandenburgii⁴⁰. Spośród ziem Polski zawiera ona zachodni kraniec Wielkopolski, pogranicze wielkopolsko-pomorskie i wielkopolsko-nowomarchijsko-śląskie. Fragment Polski opisano szesnastowiecznym zwyczajem jako *Poloniae pars* – czyli część Polski. Na terenie Polski autor mapy oznaczył sygnaturą w postaci krzyża dwa klasztory w Bledzewie oraz w Paradyżu (Gościkowie). Ponadto Bledzew opatrzone legendą *Blesen clost[er]*. Na terenie Polski oznaczono cztery rzeki: Noteć *Notez flu*, Wartę *Warta flu*, Obrę *Obra fluiius* (jako dwa odrębne ciekły).

Wzorem poprzednich własnych dzieł, m.in. wielkiej mapy Europy (1554 i 1572 r.) oraz świata (1569), Mercator starał się zebrać jak najbardziej aktualne materiały źródłowe do sporządzenia nowych map. Dotychczas Ortelius jedynie sprowadzał mapy do jednolitego formatu; de Jode już wprowadzał pewne uzupełnienia tworząc mapy kompilacyjne; natomiast Mercator w swoim atlasie zamieszczał nowe mapy, oparte na szeregu najnowszych materiałów źródłowych. Były one starannie dobierane i krytycznie, jak na możliwości epoki, opracowywane⁴¹.

³⁸ J. Łuczyński, *Problem datacji...*, s. 141; zob. tenże, *Ziemie Rzeczypospolitej...*, s. 137.

³⁹ Por. R. Wytyczak, *Publikowane mapy Śląska do połowy XVIII wieku na tle innych regionów oraz ich adaptacje przez kartografów europejskich*, PPK, t. 35 (2003), nr 4, s. 265-275.

⁴⁰ *Marca Brandenburgensis [et] Pomerania*; w skali ok. 1:870 000, por. R. Skrycki, dz. cyt., s. 45.

⁴¹ A. Z. Alejner, A.N. Larionova, B.G. Čurkin, *Gerard Merkator*; Moskwa 1962, s. 66; M. Sirko, op.cit., s. 117.

Mapa Polski Gerarda Mercatora zatytułowana *Polonia et Silesia* ukazała się po raz pierwszy w 1585 r., w pierwszej części atlasu⁴². Następnie jej odbitkę z tych samych płyt zamieszczano w pełnej wersji atlasu w 1595 r. i następnych. Swoim zasięgiem obejmuje ona tereny środkowej i południowej Polski, sięgając na północ po równoleżnik Grudziądzka, na południu po linię Karpat, na wschodzie po południk Lwowa, na zachodzie zaś po linię Odry i Nysy Łużyckiej⁴³. Mapa charakteryzuje się bardzo wyraźnym rysunkiem oraz bogatą treścią geograficzną.

Układ południków i równoleżników siatki zniekształceń wskazuje na wysoką dokładność wykonania mapy. Dla obszaru Polski najbardziej dokładnie wykreślono zachodnią Małopolskę oraz pogranicze polsko-śląskie. Z całości ziem objętych zasięgiem mapy najdokładniej przedstawiono Śląsk (największa regularność układu południków i równoleżników siatki zniekształceń). Zwężeniu uległ pas zawarty między równoleżnikami 52° i 53° N, w związku z przesunięciem ostatniego w kierunku południowym o ok. 10' (zapewne wynikało to z chęci umieszczenia południowej części Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej w obrębie mapy). Deformacjom uległy Wielkopolska i Kujawy. Na północ od równoleżnika 52° widzimy charakterystyczne zniekształcenia w postaci litery „S” widoczne na mapach Wacława Grodeckiego oraz Andrzeja Pograbki (głównie część Kujaw i ziemi dobrzyńskiej). Jest to widoczne na mapach Polski i całej Rzeczypospolitej w XVII wieku. Powyższy szczegół świadczy o zależności mapy Mercatora od map Wacława Grodeckiego i Andrzeja Pograbki lub niedokładnym połączeniu materiałów źródłowych dla obszaru Prus i centralnej Polski.

W znacznym stopniu Gerard Mercator wykorzystał najbardziej aktualne mapy regionalne obszarów prowincjonalnych. Północny fragment mapy został wykreślony w oparciu o mapę Prus Kaspra Hennebergera z 1576 r., z której zaczerpnięto 44 nazwy geograficzne (10 % dla obszaru Polski). Z mapy Prus (1576) wykorzystano pas ziem zawarty mniej więcej pomiędzy Wisłą a równoleżnikiem Grudziądzka (cała ziemia chełmińska i dobrzyńska, północne Mazowsze, północne Kujawy, oraz południowe Pomorze Gdańskie). Na zachodzie filiacja mapy Hennebergera sięga po linię Tuchola *Tauchel* – Koronowo *Crone*. Następnie na północy wyznaczają ją następujące miejscowości: Tuchola *Tauchel* – Świecie *Schwetz* – Grudziądz *Graudentz* – Łasin *Lessen* – Biskupiec *Bischofswerde[n]* – Dąbrówno *Gilgenburg* –

⁴² *Polonia et Silesia*, w skali ok. 1:1600 000, zob. *Imago Poloniae*, poz. K75/1, s. 164; W. Kret, dz. cyt., s. 140-141, repr. 28.

⁴³ Obszar Prus Królewskich i Prus Książęcych zamieszczono na odrębnej mapie będącej przeobrażeniem mapy K. Hennebergera z 1576 r.; por. E. Jäger, *Prussia-Karten*, poz. kat. 34, s. 256, repr. 53; L. Kublin, B. Majewska, M. Tomaszewska, dz. cyt., poz. 154, s. 140-141; *Polonia. Atlas map z XVI-XVIII wieku*, red. J. Ostrowski, Warszawa 2005, poz. 38 (pomniejszona reprodukcja); *Z biegiem Wisły i Niemna*, s. 18.

Gardyny *Garden* – Nidzica *Neydenburg* – Wielbark *Wildenburg* – Rozogi *Rossicken*. Na południu wpływy z mapy Hennebergera widoczne są do linii Solec Kujawski *Solitz* – Toruń *Torn* – Lipno *Libna* – Sierpc *Sceps* – Szreńsk *Schrinsky* – Chorzele (dublet) *Korschellen/Korschiltzky*.

Pogranicze brandenbursko-pomorsko-polskie zostało opracowane w oparciu o mapę Eliasa Camerariusza zamieszczoną w Atlasie Mercatora z 1585 r. Na północy mapę Polski i Śląska ogranicza równoleżnik Gryfic i Stargardu Szczecińskiego, na wschodzie zaś Ostroróg, Ujście oraz Tuczo; na południu ciąg miejscowości: Poniec, Sława i Forst. Na zachodzie naturalną granicą jest linia Odry i Nysy Łużyckiej, wraz z lewobrzeżnymi miejscowościami od Gryfic po Forst. Analizie podano niemal cały wymieniony obszar poza skrawkiem Śląska, co może stanowić w przyszłości kolejny temat badawczy.

Z mapy Eliasa Camerariusza po polskiej stronie granicy zaczerpnięto 23 miejscowości, nie licząc mylnie położonych miast niepolskich. W granicach Polski błędnie znalazły się dwie z trzech lokalizacji Santoka *Zandock i Saulock*, Świebodzin *Schwibussen* oraz Mirosławiec *Fridelandt*. Natomiast spośród miast polskich poza granicami znalazły się Człopa *Slopa* oraz Wschowa *Fraustadt*.

W przypadku tej mapy linię zetknięcia z materiałem źródłowym wyznacza dublet Skwierzyny *Squirsina Schweren*. Najprawdopodobniej dwie nazwy zlokalizowane tuż przy północnej ramce mapy pochodzą z mapy Pomorza zamieszczonej w *Kosmografii* Sebastiana Münstera: *Waldow desertum* (Münster) *Waldaw* (Mercator) określające zwarty kompleks leśny.

Autor mapy zmniejszając skalę musiał pominąć szereg miejscowości. Generalizacji uległy – obszar Pomorza (spośród 26 miejscowości na mapie Camerariusza na mapę Polski i Śląska na tym samym obszarze trafiły tylko 4), Nowa Marchia (pominięto 14 miejscowości), Ziemia Torzymska (pominięto 5 miejscowości) i Księstwo Krośnieńskie (pominięto 4 miejscowości i zredukowano dublet Paradyża). Po lewej stronie Odry pominięto 6 miejscowości. Na mapie Polski i Śląska pomimo, że wyróżniono granicami Ziemię Torzyską, to pominięto jej nazwę.

Generalizując na mapę Polski i Śląska, na omawiane pogranicze, z mapy Camerariusza większość nazw obiektów geograficznych trafiło niezmienionych. Jedyne zmiany, jakie nastąpiły to drobne literówki (w przypadku 5 miejscowości) oraz skróty. Jediną poważniejszą zmianą była likwidacja dubletu Paradyża, co wydaje mi się przypadkiem, a nie zamierzonym celem. Choć również zachodzi prawdopodobieństwo celowej redukcji, zważywszy na identyczny zapis obydwu nazw.

Do momentu ukazania się oryginalnych map północno-zachodnich i północnych sąsiadów Polski, ich obraz zapewne był kreowany przez mapy Bernarda Wapowskiego. Przedstawił go dość ubogo w porównaniu z obrazem polski, lecz bogato w porównaniu ze swoimi poprzednikami.

Jeżeli przyjmiemy, że zachodnią część swojej mapy Waclaw Grodecki wykreślił za pomocą milionówki, to była ona podstawą do prezentacji Pomorza i Nowej Marchii na mapach Polski aż do 1578 r., kiedy to Gerard de Jode uzupełnił go na podstawie mapy Pomorza Petera Beckera z 1550 r., Dokonał on również korekty obrazu Prus, wykorzystując mapę Henryka Zella z 1542 r. Podobnego zabiegu dokonał również wydawca pierwszej edycji mapy Polski Waclawa Grodeckiego z 1562 r. De Jode podobną praktykę zastosował w przypadku całkowitej zmiany obrazu Prus na nowej mapie Polski wydanej po 1578 r. Wykorzystał on wtedy najnowszą mapę Prus Kaspra Hennebergera z 1576 r.

Całkiem nową jakością była mapa Polski i Śląska Gerarda Mercatora z 1585 r. Wykorzystując najnowsze osiągnięcia kartograficzne krajów Europy Środkowej stworzył całkiem nowy obraz ziem położonych między Odrą i Nysą Łużycką a Bugiem. Dokonując kompilacji aktualnie dostępnych mu map Nowej Marchii Camerariusza z 1585 r. i Hennebergera z 1576 r., wykreślił od nowa pogranicze północno-zachodnie ziem Rzeczypospolitej, wzbogacając tym samym jego obraz.

Przypadki wykorzystywania map regionalnych do wzbogacenia obrazu zauważamy na przykładzie mapy Pomorza z 1550 r., kiedy to wydawca naniósł na nią część obiektów z mapy Prus Zella.

Mapy Polski ze względu na ukształtowanie granic północno-zachodnich Rzeczypospolitej, aby zachować odpowiednią kompozycję zawierały niemal całość ziem Pomorza, Nowej Marchii i Prus, rozpowszechniając tym samym ich obraz. Nie możemy tego stwierdzić w przypadku map regionalnych tych ziem, które ukazują tylko niewielki pas pogranicza. Dzięki temu skrawkowi jesteśmy w stanie dokonać oceny wykorzystania tych map do kreowania ziem Rzeczypospolitej do końca XVI wieku, szczególnie na przykładzie map Gerarda Mercatora.

Źródła identyfikacji nazw geograficznych:

Słowniki:

Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski miejscowości województwa pomorskiego i w.m. Gdańska (...), Poznań 1920.

Skorowidz niemiecko-polski i polsko-niemiecki miast, miasteczek i większych wsi Prus Książęcych i Królewskich, W.Ks. Poznańskiego i Śląska, Warszawa 1919.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (red. B. Chlebowski, F. Sulimierski), t. I-XII, Warszawa 1892.

M.J. Battek, J. Szczepankiewicz-Battek, *Słownik nazewnictwa krajoznawczego, polsko-niemiecki i niemiecko-polski, Śląsk, Pomorze Zachodnie, Ziemia Lubuska, Warmia i Mazury,* Wrocław 2002.

Ortsnamenverzeichnis, Gebiet Kaliningrad (nördliches Ostpreußen), Deutsch-Russisch, Russisch-Deutsch, Kaliningrad/Königsberg 1993.

Mapy:

Ermland und Masuren, Touristische Landkarte, 1:250 000, Tessa, Saarbrücken 2004.

Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 1, Pomorze Zachodnie, Wielkopolska Północno-Zachodnia, Warszawa-Wrocław 2001.

Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 2, Kaszuby, Kujawy, Wielkopolska Północno-Wschodnia, PPWK, Warszawa-Wrocław 2001.

Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 3, Warmia, Mazury Zachodnie, Mazowsze Zachodnie, PPWK, Warszawa-Wrocław 2001.

Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 4, Mazury Wschodnie, Podlasie, Mazowsze Wschodnie, PPWK, Warszawa-Wrocław 2001.

Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 5, Dolny Śląsk, Sudety, Wielkopolska Południowo-Zachodnia, PPWK, Warszawa-Wrocław 2001.

Ryc. 1 Wycinek mapy Brandenburgii E. Camerariusza (wyd. G. Mercator; wszystkie reprodukcje ze zbiorów autora)

Ryc. 2. Wycinek mapy Polski i Śląska G. Mercatora

Ryc. 3. Mapa Prus H. Zella (wyd. A. Ortelius)

Ryc. 4. Wycinek mapy Polski W. Grodeckiego

Ryc. 5. Wycinek mapy Polski A. Pograbki

Ryc. 6. Fragment mapy Polski G. de Jode (wyd. 1578)

Tabela synoptyczna nr 1. Nazwy geograficzne północno-zachodniego pogranicza Rzeczypospolitej na mapach XVI wieku.

nazwa współczesna/mapa		(1526)	(1550)	(1562)	(1570)	(1570)	(1578)	(1585)	(1585)
nazwa polska	nazwa niemiecka	B. Wapowski, mapa Polski.	P. Becker, mapa Pomorza.	W. Grodecki, mapa Polski.	W. Grodecki, A. Ortelusz, mapa Polski.	A. Pograbka, mapa Sarmacji Europejskiej.	G. de Jode, mapa Polski.	G. Merkator, mapa Polski i Śląska.	E. Camerarius, mapa Brandenburgii.
Altwarz	Altwarz		Old[e]nwerp				Olden Werp		Die Warpen [Olde]
Babimost	Bomst				Babimost				
Białogard	Belgard	Belgard	Belgard	Belgard	Belgard	Belgard	Belgard		Belgard
Biały Bór	Baldenburg		1. Balle 2. Wad[e]nberg	Balde	Balde	Balde	1. Ballen 2. Wadenberg		
Błedzew	Blesen			Blesow	Blesow	Biedziow	Blesseno	Blesen	Blesen clost[er]
Bory Tucholskie	Tucheler Heide		Waldow desertum				Waldaw		
Buk	Buk					Brok			
Buk	Böck		Boeke				Beke		Bokc
Bytów	Bütow		Botow	Butaw	Butaw	Butaw	Butaw		
Chojna	Königsberg		Konigsperg	Kynsberg	Kynsberg	Kinsberg	Kuningsperg		Konigesbergk
Choszczno	Arnswalde			Orsenwald	Orsenwald	Orsenwald	Orsenwald	Armswalde	Arnswalde
Czarne	Hammerstein	Hamersten		Hamerstein	Hamerstein	Hamerstein	Hamerstein	Haierenstein	Haierenstein
Czarnków	Czarnikau						Czaraco	Czarncow	Czarucow
Człopa	Schloppe	...lopa						Slopa	Slopa

Czluchów	Schlöchau	Sluchow	Sluchow	Sluchou	Sluchow	Sluchow	Sluchow	Sluchow	Sluchow	
Darlowo	Rügenwalde	Rug[e]nwo[d]							Rugewalt	
Dąbie (ob. Szczecin)	Altdam	Dam							Dam	Dam
Debrzno	Preussisch Friedland	Friedlant	Prydland	Prydland	Prydland				Frydlant	
Dobiegniew	Woldenberg		Wolenberg	Wolenberg	Wolenberg				Woldenbergk	Woldenbergk
Drahim (Stare Drawsko)	Alt Draheim	Draym	Draheim	Draym	Draym				Draye[m]	Drahem
Drawsko Pomorskie	Dramburg		Draborg	Drauborg	Drauborg				Drawberg	Tramborg
Drezdenko	Driesen		Dresen	Dresen	Dresen				Dreesen	Dresen
Frankfurt	Frankfurt (Oder)		Francofordia	Fra[n]cofordia	Francofordia				Franfordt	Francfurt
Fridwald	Fridwald								Fridwald	
Furchwald	Furchwald							Furchwald		
Fürstenberg (dziel. Eisenhüttenstadt)	Fürstenberg (dziel. Eisenhüttenstadt)								Furstenberg	Furstenberg
Gartz	Gartz							Garsz	Gartz	Gartz
Goleniów	Gollnow		Golnow	Golnow	Golnow				Golnow	Golnow
Gorzów Wielkopolski	Landsberg	Lansperg	Lansperg	Landsberg	Landsberg				Landsperg	Landspergk
Góra	Guhren							Gorka	Gor	

Gryfice	Greiffenberg		Grif[e]nberg	Greiffenburg	Greiffenburg	Griffenburg	Grimsberg	Griffenberg	Griffenberch
Gryfino	Greiffenhagen		Gripp[e]nhage[n]				Gripshag		
Gubin	Guben						Guben	Guben	Guben
Gwda	Küddow	Chuda	Koddow	Gwda	Gwda	Gvida	Gwda		
Ina	Ihna		Ina	Ina	Ina	Ina	Ina		Jna
jezioro Gardno	Garder-See		Gardes see				Gardes zee		
jezioro Lebsko	Leba-See		Lebes se				Leuerzee		
Kamiień Pomorski	Cammin		Cammin	Caminum	Caminum	Caminum	Cammin		Cammin
Karlino	Körlin		Coslin				Coslin		
Kęblowo	Kiebel		Gyeblow	Gyeblow	Gyeblow	Kieblow	Gyoblew	Cyeblow	Cyeblow
Kluppenow	Kluppenow		Kluppenou				Kluppenow		Clempenau
Kolobrzeg	Kolberg		Colberg	Golberga	Golberga	Golberga	Colberg		Colberg
Kostrzyn nad Odrą	Küstrin						Costrin	Kustrin	Kustrin
Koszalin	Köslin		Coslinu[m]	Cosselin	Cosselin	Cosselin	Cosslin		Coslin
Koźmin	Koschmin					Kozmin			
Krajanka	Krojanke	Crayenka		Craienka	Craie[n]ka	Craienka	Cratenko		
Krosno Odrzańskie	Crossen an der Oder		Crosno	Crosno	Crosno	Crossno	Grossen	Crossen	Crossen
Krzywiń	Kriewen					Krzywiń			
Lubusz	Lebus						Lebus	Lubuss	Lubuss

Święciechowa	Schwetzkau							Stwieżochow			
Świnoujście	Swinemünde	Zwine							Zwina		Zwine
Tomice	Tomice							Thomicze			
Trzciel	Tirschfiel							Trezil			
Trzebiatów	Treptow a. Rega	Neu Treptau					Neukerpt		New Terpt		New Treptaw
Tuczno	Tütz	...czno	Tuczyno	Tuczno	Tuczno	Tuczno	Tuczno	Tuczno	Turtzen	Teupitz	Teupitz
Ueckermünde	Ueckermünde	Vkermund							Vkermund		Vkermund
Ujście	Usch	Vsczye	Vszyte	Vstye	Vstye	Vsce	Vsye	Vsce	Vstzye	Usztye	Usztye
Uznam	Usedom	Vsedom							Vsedom		Vsedom
Walcz	Deutsch Krone	Walcz	Walcz	Walcz	Walcz	Walcz	Walcz	Walcz	Walchs		Krone
Warta	Warthe	Warta	Warta	Warta	Warta	Warta	Warta	Varta	Warta	Warta	Warta
Księstwo Wendyjskie	Wenden								Wenden		
Wielkopolska	Grosspolen		Polonia Maior	Polonia Maior	Polonia Maior	Polonia Maior	Polonia Maior	Polonia Maior	Polonia Maior	Poloniae pars	
Wieprza	Wipper	Wiper							Wyper		
Wineta	Wineta	Wineta							Wineta		Wineta
Wollin	Wollin	Wolin							Nollin		Wollin
Wolsztyn	Wollstein							Wolstin			
Wschowa	Fraustadt		Wschowa	Wschowa	Wschowa	Wschowa	Wschowa	Wschowa	Friestat	Fraustadt	Fraustadt
Zbąszyn	Bentschen		Sbunsyn	Sbu n zin	Sbunsyn	Sbunsyn	Sbunsyn	Zbassin	Sbunsin	Sbunsyn	Sbunsyn
Złocieniec	Falkenburg	Valk[e]nberg	Falkenberg	Falkenberg	Falkenberg	Falkenberg	Falkenberg	Falkemborg	Wolkenberg		Falckenburgk

Tabela synoptyczna nr 2. Wpływ mapy Brandenburgii E. Camerariusza na obraz północno-zachodniego pogranicza Rzeczypospolitej na mapie Polski i Śląska G. Merkatora.

nazwa współczesna/mapa		(1585) E. Camerarius, mapa Brandenburgii	(1585) G. Merkator, mapa Polski i Śląska
nazwa polska	nazwa niemiecka		
Bad Freienwalde	Bad Freienwalde	Freienwald	Freienwald
Barlinek	Berlinchen	Berlinichen	Berliniche[n]
Barnimie	Fürstenau	Furstenaw	Furstenaw
Barnówko	Berneuchen	Bernewichen	Bernewichen
Bierzwnik	Marienwalde	Marienwalde	Marienwalde
Bledzew	Blesen	Blesen clost[er]	Blesen
Bobrowice	Bobersberg	Biberteich	Biberteich
Choszczno	Arnswalde	Arnswalde	Armswalde
Chwarszczany	Quartschen	Quartzen	Quartzen
Czarnków	Czarnikau	Czarucow	Czarncow
Człopa	Schloppe	Slopa	Slopa
Danków	Tankow	Tancke	Tancke
Dobiegniew	Woldenberg	Woldenbergk	Woldenbergk
Drawno	Neuwedell	New Wedell	New Wedel
Drezdenko	Driesen	Dresen	Dresen
Forst	Forst	Forst	Forst
Frankfurt	Frankfurt (Oder)	Francfurt	Francfurt
Friedland	Friedland	Fridelandt	Fridela[n]dt
Fürstenberg (dziel. Eisenhüttenstadt)	Fürstenberg (dziel. Eisenhüttenstadt)	Furstenberg	Furstenberg
Gartz	Gartz	Gartz	Gartz
Gorzów Wielkopolski	Landsberg	Landspergk	Landspergk
Górzycza	Güritz	Gontz	Gontz
Gr. Breesen	Gr. Breesen	Briesen	Briesen
Grodzisk Wielkopolski	Grätz	Grodisko	Grodisko
Gryfino	Greifenhagen	Grippenhag	Grippenhag
Grzybno	Thänsdorf	Tuenstorp	Tuenstorp

Gubin	Guben	Guben	Guben
Kalisz Pomorski	Kallies	Kalis	Kalis
Kęblowo	Kiebel	Cyblou	Cyblou
Korytowo	Kürtow	Kurtaw	Kurtaw
Kostrzyn nad Odrą	Küstrin	Kustrin	Kustrin
Kościan	Kosten	Costyan	Costyan
Krosno Odrzańskie	Crossen an der Oder	Crossen	Crossen
Księstwo Krośnieńskie	Fürstenthum Crossen	Crossen Duc[atus]	Crossen Duc.
Lubusz	Lebus	Lubuss	Lubuss
Lędyce	Landeck	Landeck	Landeck
Lietzen	Lietzen	Liese comp.	Liese Comt.
Lipiany	Lipphe	Lippen	Lippen
Lipinka	Jägersburg	Iegersburg	Iegersburg
Lubniewice	Königswalde	Konnigeswalde	Koningeswalde
Lwówek	Neustadt bei Pinne	Neustadt	Neustadt
Lomnica	Lomnitz	Lenitz	Lenitz
Mieszkowice	Bärwalde	Berwalde	Berwalde
Międzychód	Birnbaum	Miedzichod	Miedzichod
Międzyrzecz	Meseritz	Meseritz	Meseritz
Mironice	Himmelstädt	Huimelstedt closter	Huimelstedt
Myślibórz	Soldin	Soldin	Soldin
Noteć	Netze	Notez	Notez
Nowa Marchia	Neumark	New Marck	New Marck
Obra	Obra	Obra	Obra
Oderberg	Oderberg	Aderberg	Aderberg
Osieczna	Storchnest	Storchnest	Storchnest
Ostroróg	Scharfenort	Ostrorog	Ostrorog
Paradyż Gościkowo	Paradies	1. Paradis 2. Paradis	Paradis
Pelczyce	Bernstein	Bernstein	Bernstein
Pniewy	Pinne	Piune	Piune
Poniec	Punitz	Punitz	Punitz
Pożrzadło	Spiegelberg	Spigelbergk	Spigelbergk

Pyrzyce	Pyritz	Piritz	Piritz
Recz	Reetz	Retz	Retz
Rybowice	Reipzig	Reiptzigk	Reiptzigk
Santok	Zantoch	1.Zandock 2.Sanlock 3.Lantoch	1.Zandock 2.Saulock 3.Lantoch
Skwierzyna	Schwerin	1.Schweren 2.Squirsina	1.Schweren 2.Squirsina
Słońsk	Sonnenburg	Sunnenbergk	Sunnenbergk
Stare Osieczno	Hochzeit	Hoffzeit	Hoffzeit
Stargard Szczeciński	Stargard	Stargard	Stargard
Strzelce Krajeńskie	Friedeberg	Fridebergk	Fridebergk
Sulechów	Züllichau	Zullich	Zullich
Sulęcín	Zielenzig	Czilentzich	Czilentzich
Świebodzin	Schwiebus	1.Schwibussen 2.Schibosin	1.Schwibussen 2.Schibosin
Torzym	Sternberg	Sternbergk	Strenberg
Trzcianko Zdrój	Bad Schönfluss	Schonstliss	Schonefless
Tuczno	Tütz	Teupitz	Teupitz
Ujście	Usch	Usztye	Usztye
Vierraden	Vierraden	Vierraden	Vierraden
Warta	Warthe	Warta	Warta
Welmitz	Welmitz	Welmitz	Welmitz
Witnica	Vietz Ostbahn	Fietze	Fietze
Wriezen	Wriezen	Britzen	Britzen
Wronki	Wronke	Wronki	Wronki
Wschowa	Fraustadt	Fraustadt	Fraustadt
Zbąszyń	Bentschen	Sbunsyn	Sbunsyn

Tabela synoptyczna nr 3. Wpływ mapy Prus H. Zella na obraz północnego fragmentu mapy Polski W. Grodeckiego.

nazwa współczesna/mapa		(1542) H. Zell, mapa Prus.	(1562) W. Grodecki, mapa Polski.	(1570) W. Grodecki, A. Orteliusz, mapa Polski.
Nazwa polska lub rosyjska	Nazwa niemiecka			
Дружба	Allenburg	Allenburg	Allenburg	Allenburg
Barcja	Barten	Bartenland	Bartenlandi	Bartenlandi
Barczewo	Wartenburg	Wardenberg	Vardenburg	Vardeburg
Barciany	Barten	Barden	Barden	Barde
Biskupiec	Bischofsburg	Bistberg	Bistberg	Bistberg
Ушакобо	Brandenburg	Brandenburg	Branaeburg	Bradeb:
Braniewo	Braunsberg	Braunsberg	Brunsberg	Brunsberg
Brda	Brda/Brahe	Bro	Bro	
Brodnica	Strasburg	Strassburg	Strasburg	Strasburg
Bug	Bug	Bug	1. Bvg 2. Bvh 3. Bvck	1. Buh 2. Bug 3. Buck
Bydgoszcz	Bromberg	Bromberg	1. Bromberg 2. Bidgostia	1. Bidgostia 2. Broberg
Bytów	Bütow	Butauw	Butaw	Butaw
Chelmno	Kulm	Culm	Culm	Culm
Chelmża	Kulmsee	Culmsee	Culmsee	Culmsee
Danga Żmudzka (lit.) Danė	Dange	Tang	Tang	Tang
Dobre Miasto	Guttstadt	Gutstatt	Gutstat	Gutstat
Elbląg	Elbing	Elbing	Elbing	Elbing
Elk	Lyck	Lyck		Lyck
Frydlant (ros.) Правдинск	Friedland	Fridland	Fridland	Fridlad
Gdańsk	Danzig	Danzig	Gedanum	1. Dantzick 2. Gedanum
Maëbka	Georgenburg	Georgenburg	Gergeburg	Gergeburg
Gierdawy (ros.) Железнодорожный	Gerdaun	Gerdauw	Gerdaw	Gerdau
Gniew	Mewe	Meb	Meb	Meb
Puszcza Grauden	Grauden	Grauden	Graudae	Graudę
Hel	Hela	Hel	Hela	Hela
Inflanty	Livland	Leyfland	Leiffland	Livoniae pars

Wystruć (ros.) Черняховск	Insterburg	Insterburg	Insterburg	Insterburg
Jeziorany	Seeburg	Seeburg	Seeburg	Seeburg
Kamieńczyk		Kamenecz	Kamieniecz	Camienicz
Kapurn		Capurn	Kapurn	Kapurn
Kętrzyn (hist.) Rastembork	Rastenburg	Rastenburg	Rastenburg	Rastenburg
Kłajpeda	Memel	Memel	Memel	Memel
Kurlandia	Kurland	Curlandt	Curlandi	Curlandi
Kuroński Zalew	Kurisches Haff	Kurisch haff	Curischafe	Curischafe
Kurońska Mierzeja	Kurische Nehrung	Kurischnerung	Curischnerug	Curischnerung
Labiawa Полесск	Labiau	Labia	Labia	Lapia
Łębork	Lauenburg	Lumburg	Lumburg	Lumburg
Lidzbark Warmiński	Heilsberg	Heilsberg	Heilsporg	Heilsberg
Lipawa (msc)	<i>Libau</i>	Liba	Liba	Liba
Lipawa (rz)		Liba	Liba	Liba
Lochstedt (ros.) Павлово - Балтийск	Lochstädt	Lochstet	Lochstet	Lochster
Luneburg	Luneburg	Luneburg	Luneburg	Luneburg
Malbork	Marienburg	Marienburg	Marienburg	Marieburg
Mława	Mielau	Milaw	Mława	Mława
Moraż	Mohrungen	Morung	Mornug	Mornug
Narew		Nareff	Narew	Narew
Nogat	Nogat	Noget	Noget	Noget
Nowe Miasto Lubawskie	Neumark	Neumarct	Neimark	Neimarck
Nowe nad Wisłą	Neuenburg	Nenburg	Neuburg	Neuburg
Nowogród	Nowogrod	Nouogrod	Nomogrod	Nomogorod
Olsztyn	Allenstein	Allenstein	Allenstein	Altenstein
Orneta	Wormditt	Wurnintd	Vormdit	Vormdit
Ostrołęka	Ostrolenka	Ostrolenka	Ostrolenka	Ostrolenka
Ostróda	Osterode	Osterrode	Osterrodt	Osterrodt
Московское	Partheinen	Parestein	Partstein	Partstein
Pasłęk	Preussisch Holland	Holand	Holand	Holad
Pasłęka	Passarge	Passarg	Passoria	Passoria
Pasym	Passenheim	Passenheim	Passenheim	Passeheim
Pelplin	Pelplin	Poblin	Poblin	Poblin

Prabuty	Riesenburg	Risenberg	Risenberg	Riseberg
Pregola	Pregel	Pregel	Pregel	Pregeli
Przezmark	Preussisch Mark	Preusischmarck	Preissischmark	Preuseisch
Raciąż		Razunzs	Ratiunz	Ratiuz
Ragneta (ros.) Неман	Ragnit	1. Rangnet 2. Landsshut	1. Rangnet 2. Lanshut	1. Ragnet 2. Landshut
Rózan		Rosau	Roszan	Roszan
Ryn	Rhein	Rein	Rein	Rein
Sambia	Samland	Samaiden	Suda Samaidae	Samaidę
Каширское	Schaaksvitte	Schola	Soka	Soka
Serock		Seroziz	Seroczacz	Seroczacz
Sępapol	Schuppenbeil	Scheppenpeil	Schepenpil	Seepepil
Skarszewy	Schöneck	Schoneck	Schonek	Sconek
Spychowo (hist.) Pupy	Puppen	Pupperi	Pupperi	Pupperi
Starogard Gdański	Preussisch Stargard	Stargart	Stargart	Stargart
Starogród	Althausen	Altchhaus	Althaus	Altchhaus
Suda (?)		Sudau	Svda	Suda
Sudowia	Sudauen	1. Sudau 2. Ssuldownie	Salavni	Salaunj
Susz	Rosenberg	Rosenberg	Rosenberg	Rosenberg
Szczytno	Ortelsburg	Ortelsburg	Ortelsburg	Ortelsburg
Szreńsk		Schrensko	Szrzensko	Szczeko
Sztum	Stuhm	Stum	Stum	Stum
Święta (lit.) Šventoji	Heiligen-Aa	Heyligaw	Heiligaw	Heyligaw
Тapiawa (ros.) Гвардейск	Tapiau	Tapia	Tapia	Tapia
Талпаки	Taplacken	Dablack	Dablak	Dablack
Tczew	Dirschau	Dersau	Dersaw	Dersau
Tuchola	Tauchel	Tauchel	Duchola	Duchola
Tylża (ros.) Советск	Tilsit	Tils	Tils	Tils
Wąsosz		Waginschoss	Wasoscha	Wososche
Welawa (ros.) Знаменск	Wehlau	Welauw	Velaw	Velau
Węgorzewo	Angerburg	Angerburg	Angerburg	Angerburg
Zakroczyń		Zakrodzin	Sakrotin	Sakrotin
Zalewo	Saalfeld	Salfeld	Salfeld	Salfeld
Корнево	Zinten	Cinten	Cinten	Cinten

Źródła identyfikacji nazw geograficznych:

Słowniki:

Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski miejscowości województwa pomorskiego i w.m. Gdańska (...), Poznań 1920.

Skorowidz niemiecko-polski i polsko-niemiecki miast, miasteczek i większych wsi Prus Książęcych i Królewskich, W. Ks. Poznańskiego i Śląska, Warszawa 1919.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (red. B. Chlebowski, F. Sulimierski), t. I-XII, Warszawa 1892.

M. J. Battek, J. Szczepankiewicz-Battek, Słownik nazewnictwa krajoznawczego, polsko-niemiecki i niemiecko-polski, Śląsk, Pomorze Zachodnie, Ziemia Lubuska, Warmia i Mazury, Wrocław 2002.

Ortsnamenverzeichnis, Gebiet Kaliningrad (nördliches Ostpreußen), Deutsch-Russisch, Russisch-Deutsch, Kalinigrad/Königsberg 1993.

Mapy:

Ermland und Masuren, Touristische Landkarte, 1:250 000, Tessa, Saarbrücken 2004. Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 1, Pomorze Zachodnie, Wielkopolska Północno-Zachodnia, Warszawa-Wrocław 2001.

Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 2, Kaszuby, Kujawy, Wielkopolska Północno-Wschodnia, PPWK, Warszawa-Wrocław 2001.

Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 3, Warmia, Mazury Zachodnie, Mazowsze Zachodnie, PPWK, Warszawa-Wrocław 2001.

Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 4, Mazury Wschodnie, Podlasie, Mazowsze Wschodnie, PPWK, Warszawa-Wrocław 2001.

Mapa krajoznawcza, 1:300 000, ark. 5, Dolny Śląsk, Sudety, Wielkopolska Południowo-Zachodnia, PPWK, Warszawa-Wrocław 2001.

Bogusław Czechowicz
Univerzita Hradec Králové

GRÜNDLICH UND GENAU DURCHSUCHTER ODERSTROHM...

O mapie dorzecza Odry gruntowniej i dokładniej

Fakt, iż ledwie rok po wydaniu swojej książki *Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI-XVIII wieku* zmuszony jestem korygować niektóre jej fragmenty, nie świadczy dobrze o tamtej pracy. Dyskomfort ten rekompensuje mi świadomość, że oto można poczynić istotne uściślenia i pogłębić przedstawioną wcześniej interpretację dzieła, która to interpretacja – mimo, iż oparta na niepełnej wiedzy na temat analizowanego zabytku – nie zasługuje na całkowite odrzucenie, a przeciwnie – może nawet ulec pogłębieniu. Chodzi o mapę zatytułowaną *Der // Oder-Strohm // von seinen Ursprung // durch Ober- und Nieder-Schlesien // auch andere angränzende Länder; // bis in die Ost-See*. Pisząca o niej przed 20 laty Krystyna Szykuła, skupiając się głównie na 18 towarzyszących mapie wedytach miast, wiązała ją z aktywnością Friedricha Bernharda Wernera i skłonna była datować na pierwszą połowę XVIII wieku¹. Podtrzymał to Mariusz Dworsatschek, dodając, że w części dotyczącej Śląska mapa oparta jest na starszych pracach Jonasa Scultetusa². W swojej lapidarnej syntezie kartografii Śląska oraz w artykule poświęconym kartograficznej twórczości F. B. Wernera podtrzymałem tę atrybucję, proponując ściślejsze datowania na lata około 1740-1750 czyli po aneksji większej części Śląska przez Prusy³. W książce *Visus Silesiae* poświęciłem mapie osobny podrozdział zatytułowany *Der Oder-Strohm [...]. Geografia czy polityka?* Uwzględniając między innymi bardzo poważne błędy w sieci rzecznej w środkowej części Śląska, doskonale przecież Wernerowi znanej, wyraziłem wątplenie w jego autorstwo. Rozpatrując program heraldyczny mapy oraz

¹ K. Szykuła, *Dawne mapy Śląska jako źródło informacji*, „Roczniki Biblioteczne”, 32, 1988, 1, s. 156, il. 9 na s. 157 (egzemplarz mapy w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, w Oddziale Zbiorów Kartograficznych).

² M. Dworsatschek, *Imago Silesiae. Z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego*, Wrocław 2002, s. 130, poz. kat. 222.

³ B. Czechowicz, *Historia kartografii Śląska XIII-XVIII wieku*, Wrocław 2004, s. 58; tenże, *Mens Weneri agnoscit coelum, anima Deum, corpus artes, vivat novus chorographus. Friedrich Bernhard Werner jako kartograf*. [w:] *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Życie i twórczość – Leben und Werk*. Red. / Hg. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica 2004 (= *Źródła i materiały do dziejów Legnicy i Księstwa Legnickiego*), s. 166.

jej zasięg, konkludowałem: „[...] skłonny jestem postawić roboczą hipotezę, że mapa powstała w kręgu inspiracji i zainteresowań politycznych Berlina w okresie bezpośrednio poprzedzającym wybuch pierwszej wojny śląskiej. Ukazuje ona powiązania ziem, które przed połową XVIII w. interesowały Hohenzollernów jako obszar potencjalnej ekspansji. W tym czasie zamiary te nie obejmowały Wielkopolski, ale – obok rzecz jasna Śląska – sięgały, zdaje się, północnych Czech i chyba części władztwa saskich Wettynów (Górne Łużyce), zaś ukazanie Odry jako czynnika spajającego ten obszar roszczeń czy raczej aspiracji mogło być związane z coraz dobitniejszym uświadomieniem sobie gospodarczych możliwości, jakie niosła ze sobą ta rzeka”. Sugerując się wedutami miast, wskazywałem jako *terminus post quem* dla powstania mapy rok 1712, widząc w niej (liternictwo stylizowane na neogotyckie pismo kancelaryjne), dzieło anonimowe i archaizujące, powstałe najpewniej w trzeciej dekadzie XVIII wieku⁴.

Te szczegółowe propozycje okazały się chybione. Analizowana mapa jest załącznikiem do książki *Gründlich und genau // durchsuchter // Ode-rostroh/ //vorbey // Dessen erster/ wiewohl geringer // Ursprung/ Ansehnlicher / und durch so viel darein fallende/ or- // dentlich beygesügte Flüsse/ vermehrter gewaltiger // Lauff// // Und nach so mancherley/ nach ders Erbauung/ // Auß- und Abnahm/ erstetenen Krieg-Feuer und // Wasser-Schaden/ auch deren hierbey wohlkommen- // den alt und neuesten denkwürdigsten Jahr-Geschich- // ten/ sowohl durch gantz Schlesien/ als auch angränzende // Ober- und Nieder Lausitz/ dreysache Brandenburg- // Marck/ Pom[m]ern und Mecklenburg beschrieben/ // theils angeströhmten/ und zurück gelegten Oer- // ter/ in die Ost-See gehender // Außfluß, // Aus eigener Erfahrung/ und von selbstn eingenom- // menen Augenschein/ auch glaubwürdigen Geschicht- // Werfassern: (nebst beyliegender accuraten // und woleingerichteten // Land-Karte // // Wie auch vielen der Städte schönen Kupfer-Ab- // bildungen) vorgestellt // vorr // Casparo Schneidern/ Leisnic, // p.t. zu Domnitzsch Rect. // Nürnberg/ // Verlegts Leonhard Loschge/ 1689 (ryc. 1)⁵. Sprawa datowania została więc wyjaśniona – zabytek z 1689 r. okazuje się starszy o około 40 lat, niż przyjmowałem. Nadal otwarta jest sprawa jego autorstwa.*

Wydawcą mapy był natomiast Leonhard Loschge z Norymbergii, znany np. z wydrukowanych w tym samym roku *Vollständige Charta // Von Frankenland* oraz *Neue eigentliche Charte des Rhein-Strohms*, autorstwa astronoma Georga Christopha Eimmarta (1638-1705).

⁴ Tenże, *Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI-XVIII wieku*. Wrocław 2008 (= *Acta Universitatis Wratislaviensis*. No 3032), s. 122-125.

⁵ Informację na ten temat otrzymałem od Pana Zbigniewa Paprotnego, któremu niniejszym serdecznie dziękuję.

Książka jest obszerna. Liczy około 400 stron (niecała objęta jest paginacją). W przedmowie zatytułowanej *Vor Handlung* znajdujemy m.in. odniesienia do autorytetów antycznych w zakresie geografii i historii. Można by to dziś określić mianem metodologicznego wstępu uzasadniającego sposób ujęcia tematu. Zasadnicza część pracy nosi tytuł *Kurtze // Beschreibung des // beruffenen // Oder-Strohmes/ // und // Derer darein fallenden Flüsse// auch // Daran gelegenen fürnehmsten // Oerter* (s. 1). Otwiera ją akapit o etymologii nazwy rzeki (Oder – Jader – Viader – Viadr – Viadrus). Mamy tu następnie opis poszczególnych miejscowości położonych nad Odrą, począwszy od jej morawskich źródeł, z uwzględnieniem ich historii i sytuacji polityczno-majątkowej. Wykaz ten obejmuje także miejscowości położone nad dopływami rzeki. Uwagę zwraca zaakcentowanie Karniowa i faktu, że należał on wraz z Księstwem Karniowskim do Hohenzollernów (miasto „[...] hat ein schön Fürstlich Schloß / so Marggraf George zu Brandenburg / dem König Ludwig zu Böhmen / ums Jahr 1524. dieses Fürstenthum erblichen überreignet hatte / angelegt [...], i nieco dalej: Anno 1526. hat abbesagter Markgraf die Evangel. Lehre allhier eingeführt”, s. 11). Wątki „brandenburskie” wychwytywane są i wyakcentowane także w dziejach tych miast, które pod władzą margrabiów nigdy się nie znalazły, jak ma to miejsce w przypadku Cieszyna („Anno 1621. haben die Jägerndorffischen / im Namen des Böhm. Königes Friderici, diese Stadt besetzt / ist ihnen aber folgenden Jahres von den Chur-Sächsischn wieder entzogen / und darbey 6. Fahnen zu Fuß / und 1. Compagnie zu Koß Jägerndorffischen Volcks dissolviert worden”, s. 22). Podobnie jest w przypadku Bogumina (s. 23) czy Raciborza (s. 25), choć zaskakuje w tym kontekście brak wzmianki o obecności Hohenzollernów w Bytomiu w XVI w. (s. 26-27) czy Opolu (s. 32). Z kolei przy opisie Kłodzka czytamy m.in.: „Anno 1620. haben sie die Jägerndorffischen unversehens einbekommen / und starck besetzt” (s. 38). Sporo uwagi poświęcono Brzegowi, komplementując miasto za jego urodę i opisując zagadnienia sukcesji po Piastach (s. 52-56). O Wrocławiu czytamy m.in.: „Dieses nun ist heutiges Tages eine schöne / fürtreffliche / mit ordentlichen Strassen und Gassen versehene Stadt / die im Umkreis in die 9000. Geometrische Schritt halten soll / und nicht kleiner dann Augspurg / aber viel volckreicher ist / massen sie darmit Straßburg / Danzig / ia auch Prag fürgehen sollte / und für eine der herrlichsten und vestesten Städte in Teutschland geschätzt wird” (s. 57-58). Drugą – zdaniem autora – po Wrocławiu twierdzą Śląska była Legnica (s. 99-100), przy opisie której także podkreślono sukcesję czeskiego króla po Piastach (s. 103, podobnie w przypadku Wołowa – s. 107). W opisie Księstwa Głogowskiego zwraca się uwagę na jego położenie między śląskimi księstwami Legnickim, Wołowskim i Zagańskim a Marchią Brandenburską i Wielkopolską (s. 119), wspomina się o konflikcie zwanym wojną o sukcesję głogowską (s. 120), ale z pominięciem praw

sukcesyjnych Hohenzollernów, które były przyczyną zmagają. Czytamy jedynie, że po wymarciu „[...] Polnischen Piastischen Geschlechte [...] ist aber nach derer Absterben ums Jahr 1476. an das Königreich Böhmen gefallen” (s. 120). Temat ten pojawia się jednak kilka stron dalej w kontekście relacjonowania dziejów Księstwa Krośnieńskiego: „Es hat vor diesemden Hertzogen zu Glogau gehöret / ist aber ums Jahr Christi 1481. anfänglich durch Heurath / hernach als ein Pfandschilling / letzlich Anno 1538. vom Könige Ferdinando I. zu Böhmen erblich an das Haus Brandenburg kommen / und fortan ganz von Schlesien abgesondert / und unter die Naumärckisch Cüstrinische Regierung gezogen worden / darzu gehören: Crossen / Züllichau / Bobersberg / u. Etliche zehlen zwar hierzu auch die Herrschaft Sommerfeld / so aber schon in Nieder Lausitz gelegen” (s. 129).

W zestawie opisanych miejscowości nie zabrakło ani obiektów północno-czeskich leżących nad Bobrem czy Nysą Łużycką, ani tym bardziej górnołużyckich i polskich, usytuowanych w dorzeczu Warty i innych prawobrzeżnych dopływów dolnej Odry. Zamyka ten zestaw opis miejscowości u ujścia Odry, po czym po s. 387 następuje (pozbawiony paginacji) indeks topograficzny.

Ponieważ w dotychczasowych rozważaniach nad mapą pojawił się problem jej ewentualnych treści politycznych, warto – mając za sobą istotne uściślenia – raz jeszcze podjąć to zagadnienie. Zainteresowanie Odrą jako arterią komunikacyjną nie jest wytworem XVII w., ale datuje się jeszcze na schyłek średniowiecza. Tę całościową wizję rzeki mieli królowie czescy z dynastii luksemburskiej, którzy w ciągu kolejnych dekad XIV w. przesunęli granice Korony Czeskiej (*Coronae Regni Bohemie*) niemal aż po Bałtyk, anektując kolejne części Śląska, Ziemię Budziszynską i Zgorzelecką, Dolne Łużyce i wreszcie Brandenburgię⁶. Już król Jan Luksemburski w tak zwanej ordynacji ziemskiej dla Księstwa Wrocławskiego z 1337 r. dążył do uczynienia z Odrą traktu żeglownego od Brzegu po Krosno Odrzańskie⁷. Jego syn Karol IV szedł dalej, chcąc – jako czeski król, ale i cesarz – przesunąć ważne szlaki handlowe z zachodu Europy na wschód kontynentu, tworząc oś Wenecja – Praga – rejon ujścia Łaby⁸, co musiało skutkować wzrostem znaczenia bliskiej przecież Odry. Plan ten przerwało zbycie w 1415 r. przez Zygmunta Luksemburskiego jako króla rzymskiego Brandenburgii na rzecz Hohenzollernów. Późniejsza sytuacja – dziedzictwo Zygmunta, owego wielkiego architekta nowożytnej Europy – z czasem zaczęła się zmieniać. Zamiast ekspansji politycznej idącej

⁶ L. Bobková, *Územní politika prvňích Lucemburků na českém trůně*, Ústí nad Labem 1993, *passim*; L. Bobková, M. Bartlová, *Velké dějiny země Koruny české*, IV b: 1310-1402. Praha – Litomyšl 2003, *passim*.

⁷ M. Goliński, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, [w:] *Historia Wrocławia. Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, t. 1, Wrocław 2001, s. 142.

⁸ G. Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII–XV wiek)*. Centrum czy peryferie?, Wrocław 2009, s. 98.

z południa na północ – z Pragi ku Bałtykowi – w ciągu kolejnych dekad XV i XVI w. pojawił się kierunek odwrotny, swoisty *Drang nach Süd* czy raczej *Drang nach Süd-Ost* – wzdłuż Odry. Była to ekspansja Hohenzollernów, wyniesionych przez ostatniego Luksemburga do godności elektorskiej i stale zwiększających swoje wpływy polityczne w Rzeszy oraz poza nią. Potomkowie margrabiego Albrechta Achillesa stopniowo opanowywali kolejne obszary Dolnych Łużyc i Śląska (księstwo Krośnieńskie, Karniowskie, przejściowo Opolskie i Raciborskie)⁹. Znaczenie tego kierunku ekspansji wzrosło w XVII w., kiedy to w dobie wojny trzydziestoletniej ambicje związane z opanowaniem całego dorzecza Odry zdradzali Szwedzi i Duńczycy¹⁰. W tym czasie mogli już spoglądać na mapę *Der Oderstrom von seinem Ursprung durch Ober- und Niederschlesien [...]* z około 1600 r.¹¹

Sytuacja nabrała rumieńców w związku z wymarciem w 1675 r. Piastów legnicko-brzesko-wołowskich i zgłaszanymi przez Hohenzollernów roszczeniami do ich dziedzictwa. Były one oparte o anulowany przez sejm śląski i króla Ferdynanda I w 1546 r. piastowsko-brandenburski układ o wzajemnym dziedziczeniu z 1537 r.¹². Odwołująca się do tych unormowań polityka Wielkiego Elektora w przedostatniej dekadzie XVII w. stanowi bezpośrednio tło uzasadniające być może powstanie omawianej tu książki i mapy z 1689 r. Na zlecenie Hohenzollerna na uniwersytecie frankfurckim opracowano wówczas ekspertyzę historyczno-prawną, uzasadniającą pretensje Berlina do niektórych księstw śląskich. Przedstawiciel margrabiego, Otto von Schwerin, kuśił w 1683 r. cesarza Leopolda I perspektywą brandenburskiej pomocy przeciw Turkom w zamian za owe terytoria – bez skutku. Habsburg powoływał się na anulowanie aktu z 1537 r. przez Ferdynanda I. Leopold I niemniej niż Turków obawiał się wzrostu sympatii antyhabsburskich wśród protestanckiej ludności Śląska¹³.

Mapa, jak to nie raz już bywało, stawała się w tym czasie argumentem czy też może elementem perswazji, przekonywania europejskiej opinii publicznej do swoich praw. Od około 1680 r. „posypały się” mapy Korony Czeskiej, obejmujące nie tylko Czechy, Morawy i Śląsk, ale także Łużyce,

⁹ R. Fukala, *Hohenzollernové v evropské politice 16. století. Mezi Ansbachem, Krnovem a Královcem (1523-1603)*, [Praha] 2005, s. 9-51.

¹⁰ R. Fukala, *Śleszsko. Neznámá země Koruny české. Knižecí a stavovské Śleszsko do roku 1740*, České Budějovice 2007, s. 200-211.

¹¹ M. Spata, *Grenzland zwischen Ost und West. Schlesische Landkarten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung des Museums für schlesische Landeskunde*, Königswinter Heisterbacherrot 2000, s. 33, poz. kat. G 1.

¹² C. Grünhagen, *Die Erbverbrüderung zwischen Hohenzollern und Piasten vom Jahre 1537*, „Zeitschrift für Preußische Geschichte und Landeskunde”, 5, 1868, s. 337-379.

¹³ Z. Boras, *Świebodzin jako karta przetargowa wielkiej polityki europejskiej*, [w:] *Świebodzin. 700 lat historii. Materiały z jubileuszowej konferencji naukowej*, red. W. Strzyżewski, Świebodzin 2002, s. 99-122; szerzej o rywalizacji habsbursko-hohenzollernowskiej: W. Bein, *Schlesien in der habsburgischen Politik. Ein Beitrag zur Entstehung des Dualismus im Alten Reich*, Sigmaringen 1994.

od czasów wojny trzydziestoletniej znajdujące się w faktycznym władaniu Hohenzollernów i Wettynów. *De iure* nadal pozostawały one jednak częścią Korony Św. Wacława, a czeski król nosił tytuł margrabiego Łużyc i używał herbu tych ziem oraz miał prawo uzyskiwać pomoc wojskową w czasie zagrożenia¹⁴. Opublikowana u schyłku tej dekady książka na temat Odry i mapa jej dorzecza wpisują się w ten kartograficzny i zarazem geopolityczny dyskurs.

Do sfery ideologii politycznej odnosi się program heraldyczny mapy. Umieszczony po jej prawej stronie, nad legendą, czarny orzeł z koroną zamkniętą na głowie to orzeł pruski, zaś pod nim widnieją cztery tarcze jakby zwieńczone mitrą. Kolejno od lewej (heraldycznie – prawej) są to: herb Śląska, Czech, Łużyc i Moraw. Taki układ jest zaskakujący, gdyż nie są to wszystkie kraje, przez które płynie Odra (brak tu np. Brandenburgii i Pomorza). Poza tym cztery herby są tu jakby podporządkowane herbowi władztwa Hohenzollernów. Wskazuje to wyraźnie, że mapa reprezentuje jakąś opcję pruską (czy może probrandenburską). Potwierdza to alegoryczna rycina w książce (strona przedtytułowa, ryc. 2) przedstawiająca Viadrusa z dzbanem wylewanej wody i bóstwa rzeczne igrające w nurcie rzeki, opisanej w tytule ryciny podobnie jak mapa: *der // Oder=Strohm // mit seinen einflussenden Ma... // durch // Ober und Nieder Schlesien // auch andern angränzenden // Ländern*. Trzymane przez bóstwo Odry wiosło obok ornamentów dyskretnie eksponuje orła Hohenzollernów. Nie ma zatem chyba wątpliwości, że mamy oto do czynienia z utożsamieniem Odry z politycznymi ambicjami Domu Brandenburskiego. Nie wszystkie terytoria nadodrzańskie mapa traktuje równomiernie. Zarówno tytuł – tak zresztą mapy, jak i wspomnianej alegorycznej ryciny – oraz treść przedstawienia kartograficznego wyraźnie faworyzują Śląsk. Jest on tu opisany największymi literami (*SILESIA / SUPERIOR / INFERIOR*), większymi niż politycznie wyższe rangą struktury, takie jak *RE / GNI / BO / HE / MIAE* czy *REGNI / PO / LONIAE*, a także np. *BR / AN / DEN / BUR / GIA*. Nadal więc aktualność zachowuje moje stwierdzenie sprzed roku, że mamy tu do czynienia z ukazaniem Odry jako czynnika spajającego obszar roszczeń czy raczej aspiracji Berlina.

To znaczenie rzeki kartografia dokumentowała nie raz jeszcze. Wystarczy spojrzeć na nieco późniejszy, wydany w Berlinie, ale przed pruską aneksją plan Wrocławia (*Plan von der im Her // tzogthum Schlesien berühmten // Haupt- und Handels-Stadt / BRESSLAU // nach ihrer eigentlichen Situation und // Grundlage auch befestigten Wercke und sehr // weitlaustigen Vorstadte und lustigen Plan // tagen u. Gartens verzeichnet H. F. B.*¹⁵. W jego

¹⁴ B. Czechowicz, *Historyczne universum Korony Królestwa Czech a kartografia*, [w:] *Slezsko, země Korony české. Historia a kultura 1300-1740*, red. H. Dáňová, J. Klipa, L. Stolařová, Praha 2008, s. 165-278.

¹⁵ B. Czechowicz, *Visus...*, s. 125-128.

legendzie czytamy m.in. „C. die Ohlau // beide von besondere dieser Stadt conjugirte und navigable Flüsse wodurch der Kauffman[n] // chasst ihre guteraus Holland, Schweden dennemarck / Moscau, Pohlen, etc herzu gebracht werden”. Zawarty tu opis wyraźnie ma na celu przedstawienie głównego miasta Śląska prusko-brandenburskiej opinii publicznej, akcentując nie tylko nadodrzańskie położenie, ale i ewangelicką konfesję mieszczan (przed informacją o katolickim biskupie!): „Bresslau // Die Haupt-Stadt eines Fürstenthums gleiches Namens in Nieder-Schle- // sien an dem lincken Uder des Oder-Stroms; der kleine Flus gehet // mitten durch und vereiniget sich nicht weit deren mit der Oder. Sie ist // sehr groß, schön u. reich, auch gnugsam befestiget, hat 8 Thore, sonderlich // floriret dieshandelschaft vorbresslich darin[n]en. Es werden viele präch- // tige Gebäude daselbst angetrossen, e. g. die Dohm-Kirche, die Königl. Burg // das Rath-Haus, die Zeughäuser anschnliche Bibliothequen, rehre Wasser- // Künste. In dem Thurm der Kirchen ze S. Elisabeth hängt eine Glocke, // so 14. Ellen im Umkreiß hat. Der gantze Rath und grosseste Theil der // Bürgerschaft ist der Evangelischen Religion zugethan, wie dann auch // 2 berühmte Gymnasia daselbst floriren. Zu Ende des Jahrs 1704 // ist auch eine Catholische Universität gestiftet und mit dem Zuna- // men Leopoldina gezieret worden, deren Direction d. P. P. Jesuiten, al- // lein überlassen; der Bischoff zu Breslau, so der einige in gantz // Schlesien ist und ohnmittelbar dem Pröbst. Stuhl interworfen, nach // dem er sich von Ertz-Stift Gnesen eximiret hat, wird wegen // Neise ein Fürst in Schlesien, führt auch das Prädicat als Ober- // Hauptmann über Ober- und Nieder-Schlesien. Sonst hat diese Stadt // auch das Lob, daß die Armen wohl darinn verforget werden, auch daß // das Weibes Volck, delikat kochen könne und ein gar gut Bier, so Schöps ge- // nennet wird, alda gebrauet wird”. Można w związku z tym powiedzieć, że perspektywa opanowania Śląska, a co za tym idzie – dorzecza Odry – była nie tylko wpisana w brandenbursko-pruską doktrynę polityczną, ale była również stale uobecniata w świadomości poddanych brandenburskich elektorów, a od 1701 r. – poddanych królów pruskich¹⁶.

Na mapie z 1689 r. nie ma jednak poszukiwania jakiejś racji politycznej czy prawnej dla owej doktryny. Mapa oraz treść książki – w zasadzie geograficznej – zdają się uzasadniać te roszczenia niejako prawem naturalnym – danymi od Boga relacjami hydrograficznymi Europy, w tym przypadku – fragmentu Europy Środkowej. Takie ujawniane przez dzieła kartograficzne myślenie osadzone niejako w Biblii – pamiętajmy tu o dewizie Hohenzollernów *Gott mit uns* – także znajduje precedensy. Można tu wskazać biblijne asocjacje na mapie Moraw Paula Fabriciusa z 1569 r., gdzie czytamy m.in. „Patriam vestram, [...] non modo aliis regionibus non inferiorem, sed multis praeclaris, cum naturae tum fortunae (quibus á Deo opt. max. donata est)

¹⁶ Zob. R. Fukala, *Slezsko na cestě k pruské anexi*, [w:] *Historická Olomouc*, 13, Olomouc 2002, s. 359376.

bonis longe superiorem, [...]”¹⁷. Prezentując pomyślność Moraw daną przez Stwórcę, Fabricius w zawołowany sposób odnosił się chyba do obrazowego przesłania mapy Czech Nicolausa Claudiana z 1518 r., w której można widzieć nawiązanie do tradycji husyckiego mesjanizmu i ukazanie Czech na wzór biblijnego opisu królestwa Judy¹⁸.

Na te odległe, zakodowane jednak w tradycji kartograficznego obrazowania obszarów Środkowej Europy schematy wyobrazeniowe, w XVII w. nakładał się nowy paradygmat. Wiąże się on z wypracowanym w Holandii pojmowaniem obrazu jakiegoś terytorium – pejzażu lub mapy – jako potwierdzenia prawa własności do tej ziemi. Kto dzierży jej obraz, ten ma nad nią jakąś władzę lub przynajmniej prawa do niej¹⁹. Jeśli więc orzeł pruski rozpościera swe skrzydła nad herbami ziem Korony Czeskiej (ryc. 3), a szczyci się tym orłem także Viadrus, to nie sposób raz jeszcze nie ujrzyć w rozpatrywanym dziele z 1689 r. literacko-obrazowego dowodu, że dzierzący wyrokiem bożym dolny bieg Odry Hohenzollernowie mają też prawa do reszty jej dorzecza, aż po Sudety. W sytuacji politycznej dziewiątej dekady XVII w. trzeba było tę prawdę ujawnić *gründlich und genau*. Patrząc na mapę *Der Oder-Strohm* i zestawiając ją z późniejszymi o pół wieku dziełami kartograficznymi dokumentującymi stan po pierwszej wojnie śląskiej, gdzie w scenie alegorycznej na jednej z map Śląska widzimy upokorzoną Silesię klęczącą u stóp dumnej Borusssi²⁰, chciało by się dodać, że zrobiono to nie tylko „gruntownie i dokładnie”, ale także dyskretnie. Propaganda polityczna doby Fryderyka II nie miała w sobie już nic z subtelności, jaka cechowała jeszcze czasy jego dziadka i pradziadka, kiedy to – jak deklarował Caspar Schneider we wstępie – kierowała nim przyrodzona mądrość nakazująca poszukiwanie sukcesu różnymi metodami („Der Natur-Kluge sucht seine Belustigung auff eine weit andere Weise [...]”). Jakkolwiek w tekście książki nie dotyczy to sfery polityki, brzmi trochę jak zawołany manifest makiawellizmu, tak przecież bliskiego Wielkiemu Elektorowi.

¹⁷ Podstawowe dane o zabytku: E. Semotanová, *Atlas der Länder der Böhmische Krone. Gesamtkarten, Länder, Regionen und Städte. Auswahlpräsentation: 16.-19. Jahrhundert*, Praha – Hamburg 2004, s. 31.

¹⁸ Mapa Claudiana ma ogromną bibliografię; ostatnio na jej temat np. J. Macek, *Jagellonský věk v českých zemích*, Praha 2001, 1, s. 15-16; W. Iwańczak, *Do granic wyobraźni. Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 253-258. O jej biblijnych asocjacjach w: B. Czechowicz, *Historyczne universum...*, s. 272-273; tegoż, *Ars lucrum nostrum. Prace z historii sztuki i kultury*, Wrocław 2008, s. 241-242; tegoż, *Biblia, góry i historia. Przyczynek do dyskusji nad sensem czeskich dziejów*, [w:] *Sborník prací věnovany PdDr Růženě Hlušíckové*, CSc., w druku.

¹⁹ W kontekście kartografii Śląska ostatnio na ten temat B. Czechowicz, *Piastowie i kartografia*, [w:] *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, red. A. Barciak, Katowice 2007, s. 88-104; tenże, *Visus...*, s. 193-194.

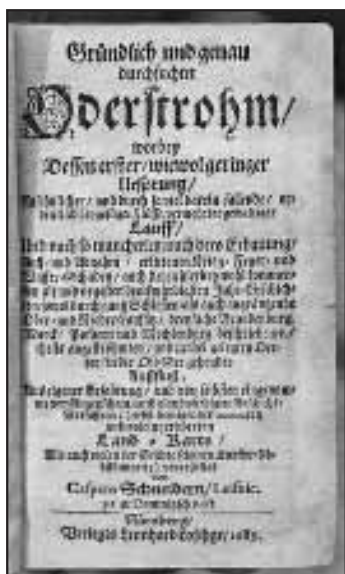
²⁰ Tamże, s. 130-135.

I na koniec jeszcze jedna kwestia. Rozpatrywane tu wydawnictwo nosi datę 1689. Rok wcześniej, w maju, zmarł Fryderyk Wilhelm – Wielki Elektor. Nie ma żadnych dowodów na to, że inicjatywa wydania tej książki i mapy pochodziła od dworu berlińskiego. Ideologicznie jest ona jednak zbyt blisko związana z aspiracjami Berlina, by nie widzieć tu jakiegoś związku²¹. Z jednej strony można je, zwłaszcza mapę, postrzegać jako świadectwo myśli politycznej Fryderyka Wilhelma; z drugiej jednak – obecność koronowanego orła²² wyraźnie wskazuje na następcę tego władcy – Fryderyka III, który 12 lat po wydaniu *Gründlich und genau durchsuchter Oderstrohm* zwieńczył swoje skronie koroną króla w Prusach. Także i w tej kwestii mapa chyba przygotowywała „niemieckousposobionych” czytelników (*Teutsch-gesinnte Leser*) do kolejnego kroku na drodze do podniesienia prestiżu Domu Brandenburskiego, konsekwentnie realizującego dziejową misję usankcjonowaną prawem naturalnym i boskim.

---

²¹ W podobnym duchu o nieco późniejszej mapie Brandenburgii pisał niedawno R. Skrycki, *Mapa jako narzędzie propagandy (na przykładzie mapy Brandenburgii Jacoba Paula von Gundlinga z 1724 roku)*, [w:] *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, Materiały z XXII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, Pobierowo 11-13 października 2007 r., red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, Szczecin 2008 (= *Z dziejów kartografii*, 14), s. 197-206; tenże, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008, s. 94-103. O polityce brandenbursko-pruskiej w tym okresie zob. F. Holtze, *Geschichte der Mark Brandenburg*, Tübingen 1912 (*Tübingen Studien für Stadtische und Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. 3, H. 1); B. Wachowiak, *Dzieje Brandenburgii – Prus na progu czasów nowożytnych (1500-1701)*, Poznań 2001 oraz studia w tomie *Dzieje Brandenburgii i Prus w polskiej historiografii*, red. B. Wachowiak, Warszawa – Poznań 1989.

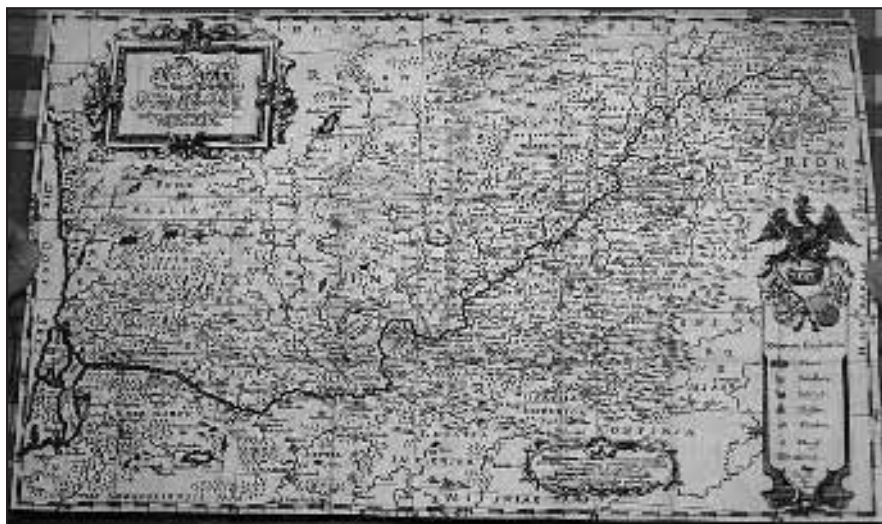
²² Główna różnica w stosunku do orła używanego od 1701 r. przez Fryderyka I jako króla pruskiego polega na tym, że na mapie orzeł ma głowę zwróconą w (heraldycznie) lewo, a na innych herbach króla – w prawo; zob. M. Gritzner, *Das Brandenburgisch-Preussische Wappen. Geschichtliche Darstellung seiner Entwicklung seit dem Jahre 1415*, Berlin 1895; R.-G. Werlich, *Die Wappen König Friedrichs I. in Preußen. Pommerische Bezüge und preußische Staatsheraldik in Hinterpommern im Jahre 1709*, „Pommern”, 4, 2001, s. 3-12. Za udostępnienie tego artykułu dziękuję Panu dr. Radosławowi Skryckiemu.

Ryc. 1. Strona tytułowa książki Caspara Schneiders *Gründlich und genau durchsuchter Oderstrom [...]*, wyd. Nürnberg, Verlegt Leonhard Loschge 1689 (wszystkie ryc. ze zbiorów prywatnych)

Ryc. 2. Rycina na stronie przedtytułowej w *Gründlich und genau durchsuchter Oderstrom [...]* z wyobrażeniem Viadrusa

Ryc. 3. Prawy dolny fragment mapy *Der Oder-Strohm von seinen Ursprung durch Ober- und Nieder-Schlesien [...]*, zawartej w *Gründlich und genau durchsuchter Oderstrom [...]* z herbem władztwa brandenbursko-pruskiego

Personifikacje Odry w kartografii

Kartografia, rozwijająca się w głównym nurcie nauki nowożytnej, zależna od wielu jej dziedzin i dyscyplin, współpracowała z nimi i wiele z nich czerpała. Bardzo silna była jej zależność od sztuki, co powodowało, że operowała językiem metafor. Czasami cała kompozycja podporządkowana była zawałowanemu przekazowi, czasami były to tylko pewne jej elementy, na ogół skupione wokół kartuszy. Ten przekaz, czytelny dla ówczesnego, wykształconego odbiorcy mapy, niósł ze sobą niejednokrotnie większy ładunek informacji niż często anachroniczna i wtórna treść geograficzna¹.

Obcojęzyczna literatura stosunkowo często poruszała kwestie pozageograficznej budowy mapy, skupiając się na przekazie ikonograficznym; praktycznie każdy większy katalog wystawy zwraca na ten aspekt uwagę, często dodatkowo go eksponując². Podobnie wielkie współczesne syntezы dziejów kartografii obejmują szerokie spektrum zagadnień okołogeograficznych, odchodząc od standardowego, konserwatywnego spojrzenia na dawną mapę i okoliczności jej powstania. W polskim piśmiennictwie jak do tej pory zajmowano się tym zagadnieniem niewiele i raczej sporadycznie³.

¹ W tym miejscu wydaje się dobrym przykładem mapa Pomorza Johanna Baptisty Homanna, której bogaty kartusz tytułowy informuje o zawirowaniach w regionie związanych z wojną północną, która zmieniła przynależność części kraju oraz jego największego miasta – Szczecina, podczas gdy przekaz geograficzny (wraz z wyróżnionym podziałem administracyjnym) jest anachroniczny i mocno niecisły. Ikonograficzna analiza mapy zob. R. Skrycki, *O wykorzystaniu dawnych map w nauczaniu historii*, w: *Szczecin. Źródła wiedzy o historii miasta. Od archeologii do czasów najnowszych*, Pierwsza Konferencja Edukacyjna, 9 XII 2008 r., red. K. Rembacka, Szczecin 2009, s. 35-44.

² Należy tu wymienić najbardziej znane: katalog British Library (G. Hill, *Cartographical Curiosities*, London 1978/1984); katalog wystawy ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek (T. Seifert, *Die Karte als Kunstwerk. Dekorative Landkarten aus Mittelalter und Neuzeit*, Unterschneidheim 1979) czy zestawienie map różnych form tzw. „Leo Belgicus” (H. A. M. van der Heijden, *Leo Belgicus. An illustrated and annotated carto-bibliography*, Alphen aan den Rijn 2006).

³ Zob. przede wszystkim B. Czechowicz, *Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI–XVIII wieku*, Wrocław 2008 (wzorcowa analiza dawnych map z pozycji historyka sztuki; tutaj też zestawienie literatury). Z mniejszych publikacji zob. J. Łuczyński, *Sposoby wykonywania map na przełomie XVI i XVII wieku w świetle komentarzy na radziwiłłowskiej mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 37, nr 3, 2005, s. 216-220 oraz R. Skrycki, *Elementy nautyczne i motywy związane z symboliką morską na mapach Pomorza Zachodniego XVI-XVIII wieku.*, „Stargardia. Rocznik Muzeum w Stargardzie”, t. IV (2004), Stargard 2006, s. 149-166 (w jęz. ang. w: „Studia Maritima”, vol. XVIII, 2005, s. 5-24).

Bogactwo informacji przekazywanych przez ikonografię mapy to jeden aspekt jej niegeograficznej treści. Innym jest jej – ikonografii – funkcja komentująca i ilustracyjna dla przekazywanych zagadnień. W epoce renesansu i baroku podstawowym środkiem przekazu wizualnego był bogaty katalog symboli starożytnej mitologii. Powstawały nawet swego rodzaju podręczniki, pozwalające odpowiednio używać i czytać te metafory⁴. Odnosić się one mogły zarówno do zjawisk geograficznych (np. rzek), jak i charakteryzowania kartowanego regionu (jego statusu politycznego, bogactw naturalnych, innych cech z jakichś powodów koniecznych do podkreślenia).

Przeprowadzona na potrzeby niniejszego artykułu analiza map luźnych i atlasowych z XVI, XVII i XVIII stulecia, której celem było wyodrębnienie personifikacji rzek, a w szczególności płynącej przez trzy organizmy państwowe Odry, pozwala na wyodrębnienie pewnych prawidłowości. Niewykluczone, że być może występują od nich pewne nie wychwycone odstępstwa, ale skala istnienia prawideł, sformułowanych poniżej, pozwala na wysunięcie stwierdzenia, że są one dominujące, a w pewnych sytuacjach można uznać je za obowiązujące. One więc powinny decydować o sposobie odczytania zawartej na mapie alegorii.

Poniżej kilka spostrzeżeń, które oparto na kilkudziesięciu kartografikach.

1. Personifikacje rzek są charakterystyczne dla kontynentu europejskiego. Nie stwierdzono ich stosowania do największych rzek pozaeuropejskich (Nil, Amazonka i in.), które przecież były bez porównania większe i ich, znaczenie nie tylko regionalne, było dużo ważniejsze.

2. Personifikacje występują tylko w okresie baroku; cezurą jest mniej więcej koniec I połowy XVII i II połowa XVIII wieku. Wiązać to można z upowszechnieniem się w tym okresie zdobnictwa opartego na scenach rodzajowych i kompozycjach figuralnych, wypierających dotychczasowe kartusze okuciove, maszkarony, martwą naturę itp., charakterystyczne dla niderlandzkiej „szkoły” zdobienia map.

Jedyny zidentyfikowany wyjątek od tej chronologii dotyczy rękopiśmiennej mapy obszaru między Mozelą a Saarą Arnolda Mercatora z 1566 r.⁵ W ozdobną ramkę otaczającą legendę wkomponowano kilka postaci mitologicznych, m.in. leżącego starca z dzbanem, symbolizującego jedną z rzek. Ponieważ jednak znana jest ona z XVIII-wiecznego odrysu, zdaje się, że ta scena to tylko późniejszy dodatek.

3. Postać leżącego starca opiera się na ogół na dzbanie⁶, z niego wylewa się woda (źródła rzeki), którą „często uważano za symbol narodu, a także łączono

⁴ Jednym z najpopularniejszych był podręcznik C. Ripy; polskie wyd. C. Ripa, *Ikonologia*, Kraków 2002.

⁵ *Hac Mappa Geographica Exhibit Satrapias Trevirenses...*; zob. L. Zögner i in., *Kartenschätze. Aus den Sammlungen der Staatsbibliothek zu Berlin*, Braunschweig 2000, s. 36-37.

⁶ Czasem zdarzają się dwa dzbany, bądź dzban z którego woda wypływa w dwóch strumieniach, jeśli rzeka ma dwa źródła, np. w przypadku Renu (por. ryc. 2).

z alegorią dostatku⁷. Mężczyzna często zaopatrzony jest w dodatkowe atrybuty (np. wiosło, mówiące o splawności rzeki lub sieci, symbolizujące jej bogactwo w ryby). Stanowi nawiązanie do ikonografii starożytnych; w ten sposób przedstawiano ojca wszystkich cieków wodnych – tytana Okeanosa (ryc. 1). Według mitologii to on był pierwszą rzeką, opływającą cały świat, prapoczątkiem innych rzek, strumieni i źródeł, ojcem 3000 synów i córek, które spłodził z Tetydą⁸. Z czasem, wraz z postępem wiedzy o świecie, jego „zasięg” ograniczono tylko do zachodniej granicy starożytnego świata – oceanu Atlantyckiego. Za jego przykładem w ten sam sposób prezentowano potem inne rzeki.

Taki sposób personifikacji rzeki pod postacią dojrzałego mężczyzny jest zdecydowanie najczęstszy. W niewielu przypadkach była to postać kobiety (o czym niżej), dla której z reguły rezerwowano na mapach alegorie żywiołów⁹ lub kontynentów¹⁰.

Kompozycje te w zasadzie są częścią kartuszy tytułowych, ewentualnie ozdobnych, barokowych parerg, stanowiących same w sobie oddzielnie żyjące części kompozycji dawnej mapy.

4. Personifikacje są charakterystyczne dla mniejszych części Europy: państw, regionów geograficznych, nigdy nie spotyka się ich dla całego kontynentu. Pojawiają się także na mapach specjalnych, jak np. na mapie kanału, łączącego dorzecza dwóch rzek, na której obaj mężczyźni podają sobie ręce w geście połączenia (o czym mowa niżej), a nawet na planach miast¹¹.

5. Takie przedstawienie jest charakterystyczne dla krain będących pod wpływem szeroko rozumianej kultury germańskiej. Zdecydowanie dominują tu największe rzeki płynące przez kraje niemieckie, Ren i Dunaj, które w ten sposób symbolizowane są nie tylko na luźnych mapach, ale i w atlasach (ryc. 2, 3)¹². Jedynym rozpoznaniem nawiązaniem do takich przedstawień, tyczącym się obszaru spoza Germanii, jest personifikacja rzek płynących

⁷ F. Pellegrino, *Geografia i imaginacja*, Leksykon historia, sztuka, ikonografia, Warszawa 2009, s. 363.

⁸ M. Grant, J. Hazel, *Kto jest kim w mitologii klasycznej*, Poznań 2000, s. 214; P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1997, s. 262.

⁹ Wartą odnotowania jest postać kobiety symbolizującej żywioł wody, umieszczonej na mapie świata Clementa de Jonghe z 1664 r., która przedstawiona jest dokładnie tak, jak przedstawiano postacie mężczyzn: naga, półleżąca, trzymająca przechylony dzban. Zob. T. Seifert, dz. cyt., Abb. 60 na s. 86 (całostronicowa reprodukcja).

¹⁰ W tym kontekście jako wyjątkowa jawi się mapa biskupstwa bamberskiego Matthaëusa Seuttera (po 1745), w której kartuszu znajdujemy obok siebie półleżących i nagich mężczyzn (rzeka Men) i kobietę (rzeka Regnitz); zob. repr. [w:] T. Seifert, dz. cyt., Abb. 83, s. 131.

¹¹ O planie Wrocławia będzie mowa niżej. Na innym planie, Berlina, Samuela Schmettaua dojrzały mężczyzna symbolizuje Sprewę lub Hawelę, zaś bawiące się u jego stóp putta symbolizują Berlin jako centrum sztuk, nauk, a rzekę obfitą w ryby. Zob. reprodukcja [w:] *Berlin-Brandenburg im Kartenbild*, Hrsg. W. Scharfe, H. Scheerschmidt, Berlin 2000, Abb. 3.1.2-4, s. 53.

¹² J. Blaeu, *Atlas Maior of 1665. Germania, Austria & Helvetia*, Hongkong i in., b.d., tabl. 90 (Ren) i tabl. 111 (Dunaj) (reprint wydania *Atlas Maior* J. Blaeua z 1665 r.).

na półwyspie Apenińskim; te jednak mają nieco inny charakter. Na mapie Italii, zamieszczonej w atlasie Blaeu'a, widzimy w kompozycji kartusza postać kobiecą w *corona muralis* (Italia), trzymającą na kolanach atrybuty przynależne różnym częściom kraju, m.in. tiarę papieską i czapkę doży we-neckiego. Po bokach kartusza dwie postacie symbolizujące rzeki: młodzieniec i starzec, z dzbanów wylewający wodę, trzymają w ręku trzcinę, głowy zdobią im wieńce, także z trzciny¹³.

Na marginesie można wspomnieć o innym, „włoskim” sposobie animacji rzek. Około 1660 r. wykonano w Rzymie Fontannę Czterech Rzek, na której pod postacią nagich mężczyzn przedstawiono największe rzeki świata. Postacie jednak ukazane są dynamicznie, w ruchu, i pozbawione „standardowych” atrybutów: dzbana, wiosła, sieci itp., które przynależne są przedstawieniom kartograficznym.

Wszystkie bardziej znaczące rzeki Germanii otrzymały alegorię opartą na takiej konstrukcji. Na podstawie analizy ogólnych map krajów niemieckich da się także stwierdzić, że Odra nie należała do najważniejszych rzek, ponieważ nigdy jej nie personifikowano, w przeciwieństwie np. do Renu, Dunaju, a nawet Menu czy Łaby. Można więc wnioskować, że sięgano raczej do rzek znanych, o znaczeniu ponadlokalnym i to one miały być wizytówką kraju. Dla przykładu w kartuszu anonimowej mapy podziału Germanii (w tym wypadku Rzeszy) na prowincje widzimy trzech starców, których źródła rzek są podpisane: Dunaj, Ren i Łaba (ryc. 4)¹⁴.

***

Spośród rzek niemieckich także Odra została spersonifikowana, przy czym należy zaznaczyć, że niemal wszystkie takie przedstawienia zawarte są na mapach Śląska¹⁵, a więc regionu, który spośród „nadodrzańskich” krain ma najbogatszą kartografię. Wynika to paradoksalnie z dużego rozdrobnienia polityczno-administracyjnego, dzięki czemu istniało wiele ośrodków inspirujących powstawanie zarówno map ogólnych, jak i specjalnych. Zresztą w kartografii śląskiej nie tylko Odra doczekała się tego typu przedstawień; także dużo mniejsze rzeki¹⁶. Personifikacja mogła więc być w tym przypadku

¹³ Zob. J. Blaeu, *Atlas Maior of 1665. Italia*, Hongkong i in., b.d., tabl. 1.

¹⁴ L. Zögner, *Imago Germaniae. Das Deutschlandbild der Kartenmacher in fünf Jahrhunderten*, Weissenhorn 1996, ryc. na s. 27.

¹⁵ Krótki przegląd dał B. Czechowicz, *Odra i jej źródła w dziejach przeobrażeń śląskiej tożsamości. Szkic z pogranicza krajów i dyscyplin*, [w:] tenże, *Ars lucrum nostrum. Prace z historii sztuki i kultury*, Wrocław 2008, s. 230-233.

¹⁶ Zob. mapa księstwa cieszyńskiego Jonasa Nigrinusa z 1724 r., w której kartuszu dwóch hajduków opiera nogi o dzbany – źródła Olzy i Wisły (K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten*, Weissenhorn 1995, poz. 86, ryc. na s. 98). Z kolei na mapie baronatu żmigrodzkiego Johanna Bergera (1676) widzimy „standardową” alegorię Baryczy (K. Lindner, dz. cyt., poz. 83, ryc. na s. 95; M. Dworsatschek, *Imago Silesiae. Z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego*, Wrocław 2002, poz. 221, ryc. 42). Na rękopiśmiennej mapie pogranicza śląsko-czeskiego Christiana von Wrede (1742), Łabę symbolizuje mężczyzna zaś Bóbr – kobieta (*Die Bober*); zob. K. Lindner, dz. cyt., poz. 70, ryc. na s. 85.

narzędziem podkreślającym status rzeki w regionie ale i jednoczącym ten region wokół własnego „kręgosłupa”.

Ptolemeusz określił Odrę nazwą *Viadus*, która z czasem przeszła w *Viadrus* i taka nazwa funkcjonowała w kartografii zamiennie z niemiecką *Oder* (*Odera*)¹⁷. W jednym znanym przypadku opisano Odrę jako *Guttalus*¹⁸, jednak ponieważ nazwa ta jako określenie właśnie Odry poddawana była w wątpliwość już w okresie renesansu¹⁹, nie przyjęła się, choć sporadycznie była odnotowywana przy okazji tworzenia katalogów różnych historycznych imion rzeki. O nazwie *Guttalus* będzie jeszcze mowa.

Wydaje się, że pierwszym, choć niekartograficznym, przedstawieniem Odry pod postacią starca trzymającego wiosło był frontyspis dzieła Caspara Schneidera, traktującego o biegu Odry (ryc. 5)²⁰. Mężczyzna trzyma potężny dzban, z którego wylewa się woda, w prawej ręce dzierży bogato zdobione wiosło, zaś głowę ma przystrojoną roślinnością wodną. Na drugim planie igrające stwory rzeczne symbolizują dostatek i szczęśliwe życie w nadodrzańskich krainach. W tekście autor wymienia różne określenia Odry, w tym *Viadrus* oraz *Guttalus*, i choć nie opowiada się wprost za konkretną, to jednak z toku dalszego wyводу możemy się domyślić, że to ta pierwsza stała się synonimem Odry. Dołączona do książki mapa prezentująca dorzecze Odry nie odnosi się do naszego zagadnienia, choć inna, bardzo podobna w kompozycji, przedstawiająca bieg Renu w kartuszu ma dwie postacie bogów rzek²¹.

Analizując chronologicznie mapy Śląska i Pomorza (na mapach Brandenburgii takich przedstawień w odniesieniu do Odry brak) nie można jednoznacznie stwierdzić, czy konkretne przedstawienie dotyczy właśnie Odry – oczywiście, jeżeli scena nie jest dodatkowo opisana. Można jednak założyć, i wydaje się to słuszne, że jeżeli mamy do czynienia z prezentacją całego regionu

¹⁷ Nie miejsce tu na referowanie kontrowersji narosłych wokół identyfikacji ptolemejskich nazw i ich interpolowanie na współczesne miejscowości; zainteresowanych wypada odesłać do: R. Skrycki, *Na marginesie nowej interpretacji Geografii Ptolemeusza*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 41, nr 1, 2009, s. 28-33.

¹⁸ Na przeróbce mapy Śląska Scultetusa, wydanej przez Davida Funcka w końcu XVII w.

¹⁹ Uważa się, że *Guttalus* odnosi się do Pregoly lub Niemna, Solinus błędnie lokalizował go między Łabą a Wisłą. Zob. m.in. J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. I (*Chorografia*), Warszawa 2009, s. 101, przyp. 3.

²⁰ C. Schneider, *Gründlich ind genau durchsuchter Oderstrohm...*, wyd. Leonard Loschge, Nürnberg 1689. Szerzej o dziele tym oraz najprawdopodobniej załączonej do niego mapie zob. artykuł B. Czechowicza w niniejszym tomie.

Już po złożeniu tekstu do druku udało się dotrzeć do najstarszego – jak się zdaje – wizerunku Viadrusa, do tego podpisanego. Zamieszczono go na stronie tytułowej dzieła Martina Opitza, wydanego we Wrocławiu w 1625 r. Zob. E.-O. Denk, *Viadrus – Flussgott der Oder*, [w:] „*Viadrus. Heimatbuch für Bad Freienwalde (Oder) und Umgebung et Terra Transoderana*”, 1 Jahrgang, 2009, s. 3-6, repr. na s. 4.

²¹ *Neueste Beschreibung des gantzen Rheinstroms...*, J.Ch. Lohner, Nürnberg ca 1690. Zob. L. Zögner i in., dz. cyt., s. 78-79.

(Pomorza, Śląska), to żadna inna rzeka nie może być przedstawiana z pominięciem Odry czy zamiast niej. Chyba że alegorii jest więcej niż jedna. Sytuacja wymaga jednak indywidualnego podejścia, gdy przedstawiony jest mniejszy wycinek kraju; wtedy należy poszukiwać w symbolice najważniejszej dla tego konkretnego kraju rzeki.

Wydaje się, że po raz pierwszy w kartografii spersonifikował Odrę pod postacią starszego mężczyzny Johann Baptista Homann na swojej mapie Śląska z 1710 r. (ryc. 6)²². Bogata, typowo homannowska konstrukcja kartusza przedstawia alegorię całego Śląska: kobieta w *corona muralis* (Wratislavia?) wskazuje na leżące u jej stóp symbole nauki (globus) i sztuki (farby, paleta). Fama dmąca w trąbę głosi chwałę kraju, putta wyciągają z beczek płótno, z których produkcji znany był Śląsk. Tyłem do czytelnika, a przodem do pozostałych postaci leży Viadrus, wsparty na wiośle i dzbanie, jak gdyby obserwował to, co dzieje się wokół niego i prowadził dialog z innymi postaciami.

Niedługo potem (po 1712) boga rzeki (najprawdopodobniej Odry, gdyż jest to największa rzeka na mapie) umieścił Peter Schenk, wydając swoją przeróbkę mapy księstwa oleśnickiego Daniela Sinapiusa i Leonharda Davida Hermanna (ryc. 7)²³. W prawym górnym rogu znajduje się dość nietypowa scena alegoryczna z Merkurym na pierwszym planie, a za nim z leżącym Viadrusem. Nietypowość polega na umieszczeniu postaci w szczerym polu, na którym prowadzone są wykopaliska archeologiczne.

Ciekawą personifikacją jest wspomniana wyżej mapa Norberta Wenzla von Lincka z 1719 r., przedstawiająca kanał²⁴ łączący systemy wodne Odry i Dunaju (ryc. 8)²⁵. Dwaj bogowie, obaj opisani, siedząc wyciągają w swoim kierunku ręce, co ma podkreślać dążenie do geograficznego zbliżenia.

Około 1720 r. J. B. Homann wydał mapę części Moraw, na której także zamieścił alegorię Odry, a obok niej – Morawy²⁶. Jak zwrócił uwagę Bogusław Czechowicz, Odra, która dla Moraw jest rzeką peryferyjną, została potraktowana niczym główna arteria komunikacyjna krainy²⁷. To zapewne miało podkreślić jej znaczenie dla korony czeskiej w ogóle.

Wyraźnie opisana Odra znalazła się na planie Wrocławia, który Czechowicz datuje na rok przed 1719, zaś Mariusz Dworsatschek na po 1741 (ryc. 9)²⁸. Nie próbując rozstrzygnąć tej kwestii należy zwrócić uwagę, że Odrę symbolizuje tu postać kobieca (podobnie jak Oławkę). Mamy więc tu do czynienia nie z Viadrusem, ale z Oderą (*die Oder* na wstędze nad postaciami). To

²² *Superioris et Inferioris Ducatus Silesiae...*; K. Lindner, dz. cyt., poz. 14, ryc. na s. 26.

²³ *Ducatus in Silesia Inferiore Olsnensis...*; M. Dworsatschek, dz. cyt., poz. 89, ryc. na s. 70.

²⁴ Ponieważ nie widziano.

²⁵ *Mappa des March-Fluss...*; B. Czechowicz, *Odra i jej źródła...*, il. 4, s. 231.

²⁶ *Marchionatus Moraviae Circulus Preroviensis...*; B. Czechowicz, *Odra i jej źródła...*, il. 3, s. 230.

²⁷ B. Czechowicz, *Odra i jej źródła...*, s. 230.

²⁸ B. Czechowicz, *Visus Silesiae...*, tabl. IX; M. Dworsatschek, dz. cyt., poz. 254, ryc. na s. 150.

jedyny taki przypadek dotyczący Odry, że boga rzeki zastępuje bogini, która do tego występuje pod swoim zwyczajowym imieniem. Kompozycji dopełnia postać Neptuna, który symbolizuje tu dalekosiężny handel odbywający się Odrą; Neptun i jego królestwo jest celem, ku któremu zwracają się rzeki.

Odry domyślać się możemy także w kobiecej postaci, odwróconej tyłem do czytelnika, zamieszczonej w rozbudowanej parerdze mapy J. J. Lidla, wydanej przez oficynę Covensa / Mortiera (1748) (ryc. 10)²⁹. Kobieta opiera się na dzbanie i wiośle; obok niej bawiące się putta wylewają wodę z innego dzbana. Ponieważ kobieta jest osobą „dorosłą”, ten fakt może podkreślać jej pierwszeństwo nad mniejszymi („dopływami”), a więc to ona jest personifikacją Odry.

Skromnym „pomorskim” akcentem jest mapa Pomorza (choć prezentowanego wspólnie z Brandenburgią) Matthaesa Seuttera wydana pomiędzy 1731 a 1741 rokiem (ryc. 11)³⁰. W kartuszu tytułowym, stanowiącym alegoryczny komentarz do toczonych wojen³¹, widzimy dwie postacie leżących mężczyzn, z których jeden to bez wątpienia Viadrus, gdyż to Odra, podobnie jak w przypadku Śląska jest rdzeniem kraju. Woda z obu dzbanów wylewana jest wprost do Bałtyku, a więc może to sugerować, iż obie rzeki uchodzą do morza i żadna z nich nie jest dopływem innej. Kwestią nierozstrzygniętą jest, kogo może w takim przypadku symbolizować druga postać? Nieśmiało można wskazać na brandenburską Łabę, bo choć kraj nie jest wyszczególniony w tytule mapy, to w treści reprezentowany jest na równych prawach z Pomorzem.

Na koniec, na marginesie głównego nurtu naszych rozważań, przywołajmy polski akcent w przedstawianiu rzek pod postacią mitologicznego Okeanosa. Oto na mapie Rzeczypospolitej J. A. Jabłonowskiego i G. A. Rizzi-Zannoniego, w kartuszu tytułowym widzimy alegorie całego systemu rzeczno-Rzeczypospolitej, przy czym połowa z nich ukazana jest pod postacią kobiet, które prowadzą rozmowę z mężczyznami³². Świadczyć to może o wzajemnych zależnościach i powiązaniach rzek, z których jedne były dopływami innych. Źródła i nurty reprezentowane są przez wodę wylewaną z dzbanów.

Jak widać z powyższych przykładów, stosunkowo częstym było stosowanie w przypadku Odry postaci kobiecych. Wynika to zapewne z faktu, że kartografia (ale przecież nie tylko) posługiwała się zamiennie łańską (męską)

²⁹ *Novissimum Silesiae Theatrum...*; B. Czechowicz, *Visus Silesiae...*, tabl. XIII; M. Dworsatschek, dz. cyt., poz. 111, ryc. na osobnej wkładce.

³⁰ *Ducatus Pomeraniae cum magna Maris Baltici Provinciarum...*; M. Stelmach, *Pomorze i Szczecin na dawnych mapach, planach i widokach. Katalog wystawy*, Szczecin 1998, poz. 59; *Polonia. Atlas map z XVI-XVIII wieku*, red. J. Ostrowski, Warszawa 2005, poz. 42; A.M. Bielak i in., *Mapy historyczne Pomorza Zachodniego od XVI do XXI wieku*, Szczecin 2005, s. 50-51 (tutaj w tece wielkoformatowa reprodukcja).

³¹ Zapewne chodziło o minioną wojnę północną, która zmieniła stan posiadania Prus i Szwecji na Pomorzu, na niekorzyść tej drugiej.

³² *Carte de la Pologne...*; zob. M. Dworsatschek, *Polska w dawnej kartografii. Historyczne ziemie polskie na mapach do początku XIX wieku w zbiorach Ossolineum*, Wrocław 2008, poz. 47, il. 14.

nazwą *Viad[r]us* i niemiecką *Oder* lub w brzmieniu słowiańskim (?) *Odera* (żeńska). Ten dualizm widoczny był także w personifikowaniu rzeki i to jest bez wątpienia wyróżnik Odry z grupy innych rzek Germanii.

Większość personifikacji zawiera się na mapach Śląska; można nawet zaryzykować twierdzenie, że personifikacje Odry w kartografii to personifikacje śląskiego biegu tej rzeki. Geografia regionu zdominowana była przez tę rzekę, a więc niejako naturalnie i z konieczności musiała być ona wyróżniana (jeśli w ogóle do takiego wyróżnienia dochodziło). Zresztą w kartografii śląskiej motyw personifikacji rzeki jest stosunkowo częsty, odnosi się do rzek dużo mniejszych niż Odra ale ważnych w kontekście lokalnym. Ta wielość przedstawień jest szczególnie widoczna, jeśli analizujemy mapy posuwając się z biegiem nurtu Odry.

Powyższe rozważania nie wyczerpują tematu, szczególnie, że należałoby pogłębić je o analizę porównawczą map regionalnych innych części Germanii. Rodzą się naturalne pytania, czy Odra była traktowana w kartografii wyjątkowo, czy raczej możemy mówić o pewnym schemacie przynależnym kartografii krajów niemieckich? Odpowiedź twierdząca na powyższe pytanie wywołuje następne, a mianowicie co takiego wyróżniało Odrę spośród pozostałych wielkich rzek tej części Europy i czy był to efekt wyjątkowości rzeki, czy raczej bogactwa kartografii Śląska?

Ryc. 1. Okeanos, II w. p.n.e. (Muzeum Archeologiczne, Istambul; fot. G. Dall'Orto)

Ryc. 2. Wycinek mapy Renu J. Blaeu'a

Ryc. 3. Wycinek mapy Dunaju J. Baleu'a

Ryc. 4. Kartusz tytułowy anonimowej mapy Germanii

Ryc. 5. Viadrus na frontyspi- sie książki C. Schneidera

Ryc. 6. Kartusz tytułowy mapy Śląska J.B. Homanna

Ryc. 7. Scena alegoryczna na mapie księstwa oleśnickiego P. Schenka

Ryc. 8. Kartusz tytułowy mapy N. W. von Lincka

Ryc. 9. Alegorie rzek i Neptun na planie Wrocławia

Ryc. 10. Parerga na mapie Śląska J. J. Lidla

Ryc. 11. Kartusz tytułowy mapy Pomorza M. Seuttera

Śląsk w kartografii fryderycjańskiej XVIII wieku

Kartografia fryderycjańska w Prusach

W okresie panowania Fryderyka II zwracają uwagę jego dokonania związane z topografią i kartografią wojskową, a szczególnie z działalnością Korpusu Inżynieryjnego (Ingenieurkorps), planem utworzenia Szkoły Inżynieryjnej (Ingenieur-Schule) i podporządkowania sobie personelu Kwatermistrzostwa Sztabu Generalnego (Generalquartiermeisterstab), a w okresie panowania jego następcy Fryderyka Wilhelma II (1786-1797) powołanie w 1790 r. Korpusu Inżynierów Geografów (Korps von Ingenieur-Geographen). Korpus Inżynieryjny powołał w Prusach już w 1729 r. król Fryderyk Wilhelm I, zwany „Soldatenkönig”. W hierarchii zawodowej tworzyli ten korpus konduktorzy, czyli zastępcy poruczników jako najniżsi stopniem oraz oficerowie: porucznicy, kapitanowie, majorzy i wyżsi stopniem. Stacjonowali oni w Berlinie i Poczdamie, a najczęściej w twierdzach, gdzie kierowali ich rozbudową. Wykonywali także plany i mapy wojskowe na zlecenie króla i Plankammer. Fryderyk II przejął Korpus Inżynieryjny składający się z 45 oficerów, w składzie: komendant (pułkownik), 1 podpułkownik, 8 majorów, 15 kapitanów i 20 poruczników. W jego skład wchodziła też określona liczba konduktorów¹. W korpusie szczególnie chętnie zatrudniani byli przez króla fachowcy z Francji, Szwajcarii, Holandii, którzy kształceni byli w szkołach francuskich, a także oficerowie z Saksonii, Austrii i Włoch, co wynikało z przewidywań przyszłego teatru wojny i znajomości geografii i topografii tych krajów. Polacy zatrudniani byli w Korpusie Inżynieryjnym niechętnie. Wymagana tam była dobra praktyka i uzdolnienia fortyfikacyjno-polowe w zakresie wojskowo-technicznym. Spośród komendantów Korpusu Inżynieryjnego, którzy zasłużyli się w praktycznej i teoretycznej kartografii topograficznej, należy wymienić: J. F. de Balbi z Genui i L. W. von Reglera. Z tego okresu znane są pierwsze teoretyczne prace inżynierów tego korpusu dotyczące prac (zdjęć) topograficznych i map wojskowo-topograficznych. Były to: *Essai sur la manière de faire les Cartes* Simona le Febvre (Berlin 1762) oraz

¹ M. Hanke, *Geschichte der amtlichen Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friedrichianischen Zeit*, Stuttgart 1935, s. 145.

Deutliche und ausführliche Anweisung wie man das militärische Aufnehmen nach dem Augenmass ohne Lehrmeister erlernen könne J. E. G. Haynego (Dessau, Leipzig 1782). Ta druga publikacja dostała się w ręce francuskiego inżyniera, oficera Armii Renu w 1798 r. i na życzenie komendanta francuskiego Korpusu Inżynieryjnego, generała Lery została przetłumaczona na język francuski, poprawiona, rozszerzona i wydana pt. *Éléments de topographie militaire* (Paris 1806).

Znaczący wpływ na pruskie mapy wojskowe, a zwłaszcza ich rysunek topograficzny miała publikacja L. Ch. Müllera i Engelbrechta: *Vorschriften zu militärischen Plan und Carten Zeichnungen*, wydana w 1782 r. przez L. Schmidta, berlińskiego nadwornego miedziorytnika. L. Ch. Müller uznany został za fachowca i teoretyka kartografii topograficznej w Prusach, zwłaszcza wśród oficerów Korpusu Inżynieryjnego. Wypracował on jeden z pierwszych sposobów przedstawiania na mapie nachyleń stoków górskich za pomocą pięciu stopni szrafowych (kreskowych) według zasady „im stromiej, tym ciemniejsze stopnie”, a więc grubsze kreski, ale jeszcze bez podstaw matematycznych, jak to uczynili później Lehmann, Lecoq i Müffling². Sposób przedstawienia rzeźby terenu wg Müllera wywodzi się bezpośrednio z jego uczestnictwa jako inżyniera konduktora w otoczeniu Fryderyka II w czasie wojny siedmioletniej 1756-1763. Dzięki pamiętnikowi Müllera dowiedzieliśmy się o wymogach króla dotyczących przedstawiania terenu na mapie wojskowej. Jak pisze Müller: „on sam (król) miał niedoskonałe pojęcie o kartograficznym przedstawieniu terenu, dając polecenie inżynierowi powiedział – góry, które leżą przede mną niech wykreśli coraz to bardziej czarno, a najwyższe ma oznaczyć czarną plamą” (tłumaczenie własne wg M. Hanke: „Die Berge welche hinauf liegen mache er immer schwärzer und die allerhöchsten bezeichne er mit einem Klecks”). Müller uważa, iż „wielkość kąta nachylenia stoków, a wysokość gór nie była rozumiana przez króla jeszcze rozdzielnie, nie miał jeszcze pojęcia o spływie wody, który może nam wskazywać wyższe tereny bez oznakowania na mapie”³. Jednak wskazówka króla Fryderyka II do oznaczania gór na mapie jest często komentowana jako pierwsza genialna myśl oznaczania stopnia nachylenia stoków przez cieniowanie kreską górską (szraf), co wyznaczyło równocześnie metodycznie nowoczesny wtedy rysunek gór⁴. To zdanie króla Fryderyka II o cieniowanym kreską rysunku gór na mapie dla wojska jest w literaturze niemieckiej różnie cytowane, np.: W. Stavenhagen (1900) „Da, wo ich nicht hin kann mache Er einem Klecks”, a w publikacji *Das Reichsamt für Landesaufnahme*, 1931: „Wo ich nicht hinkann, da mache er einen Klecks”.

² Tamże, s. 147.

³ Tamże, s. 141.

⁴ Tamże.

Innym kuriozum, wynikającym z doświadczeń wojny siedmioletniej było żądanie Fryderyka II, aby mapy Śląska orientowane były nie na północ, a na południe, ponieważ najczęściej działania wojenne prowadził w kierunku z północy na południe, w związku z tym tak orientowane mapy były dla niego bardziej czytelne. Za panowania tego króla podjęto plany powołania wojskowej Szkoły Inżynieryjnej (Ingenieurschule) do uzupełniania Korpusu Inżynieryjnego. W 1741 r. inż. major Humbert zaproponował założenie tzw. Académie de dessein, do kształcenia oficerów w sztuce rysunku map. Następnie francuski podpułkownik hrabia d'Heinze przedstawił w 1768 r. projekt trzyletniej szkoły do kształcenia Korpusu Inżynieryjnego z takimi przedmiotami, jak: geometria stosowana, niwelacja, rysunek map, fortyfikacja, mechanika. Jednak dopiero następca Fryderyka II, Fryderyk Wilhelm II, podpisał w 1788 r. plan urządzenia Akademii Inżynieryjnej w Poczdamie według wzorów francuskiej szkoły inżynieryjnej kształcącej tam inżynierów geografów już od 1769 r., a specjalny francuski Korpus Inżynierów Geografów (Les ingénieurs géographes militaires) istniał już od 1777 r.⁵ Ostatecznie formacja zwana Korpusem Inżynierów Geografów (Korps Ingenieur Geographen) powstała w Prusach w 1790 r. W tym też czasie rozdzielono inżynierów przeznaczanych wyłącznie do kartografii wojskowej od inżynierów polowych, przy czym tym pierwszym nadano rangę urzędową inżyniera geografa. Z Korpusu Inżynierów Geografów wywodzili się: generał W. J. Krauseneck – kartograf i inspektor Plankammer, kapitan D. G. Reymann, prof H. Berghaus. Od 1849 r. inżynierów geografów przesunięto w Prusach na wojskowe etaty zanikające, które istniały jeszcze do 1865 r. W czasie tzw. wojny wyzwoleńczej 1813-1815 asystowali oni u boku oficerów Generalstab lub inżynierów korpusów i przeznaczeni byli do rozpoznawania dróg przemarszu kolumn i zajmowanych pozycji, do wyszukiwania miejsc biwakowania, do szkicowania terenu, prowadzenia kolumn, budowy dróg i mostów oraz okopów. Wywodzili się z konduktorów budownictwa, mierniczych, urzędników leśnictwa. Często przechodzili do Korpusu Inżynieryjnego jako oficerowie⁶. W okresie pokojowym wykonywali prace pomiarowo-trygonometryczne, topograficzne i redakcyjno-kartograficzne przy opracowywaniu map. Od 1772 r. Fryderyk II przekazał Kwatermistrzostwu Sztabu Generalnego zdjęcie topograficzne kraju. Do tego czasu zajmował się nim Korpus Inżynieryjny wykonujący także plany obozów, fortyfikacji, przemarszu armii, manewrów, pól bitewnych. Generalnymi Kwatermistrzami byli w tym czasie znani pruscy kartografowie von Pfau i von Geusau⁷.

⁵ H. Degner, *Die Preussischen Ingenieur-Geographen*, Mitt. d. Reichsamts f. Landesaufnahme, Berlin 1941, s. 184-194.

⁶ Tamże.

⁷ M. Hanke, dz. cyt., s. 152.

Główne dzieła kartograficzne w czasach fryderycjańskich

Według literatury⁸ Fryderyk II (Wielki) potrafił docenić, ze względu na swoje doświadczenia wojenne, wartość „dobrych map”. Ocenia się, że faworyzował kartografię tylko ze względów militarnych i potrzeb wojennych. Wszystkie zdjęcia topograficzne nakazywał rygorystycznie utrzymywać w tajemnicy.

Mapa von Wredego była przeznaczona do celów wojskowych i osobistego użytku króla. C. F. von Wrede, inżynier major fortyfikacji twierdzy w Kłodzku, otrzymał w 1746 r. polecenie wykonania mapy obszaru Śląska wzdłuż granic z Austrią, Polską i Saksonią. Wojskowe zdjęcie topograficzne wykonał w latach 1746-1753 w skali około 1:30 000. Dzieło to składa się ze 195 arkuszy map, do których dołączono dane katastralne – własności ziemskich. W tym samym prawie czasie (1748-1749) polecił Fryderyk II wykonanie mapy Marchii Brandenburskiej inżynierowi podpułkownikowi J. F. von Balbi. Mapa ta została sporządzona jako terenowa rewizja z wykorzystaniem istniejących już prac kartograficznych generała majora von Montargues'a z 1720 roku. W uzupełnieniu zawiera ona dane ludnościowe na poszczególnych arkuszach. Jest to pierwsza szczegółowa topograficzna mapa Brandenburskiej w skali około 1:75 000 licząca, 30 arkuszy o formacie 50x30 cm, użyteczna do wielu badań historyczno-geograficznych⁹.

Na podstawie zdjęć topograficznych saskiego obszaru wojny siedmioletniej wykonanych w latach 1759-1760 przez pruskich inżynierów oficerów pod kierunkiem inż. majora I. J. Petriego opublikowano w miedziorycie (J. D. Schleuen) mapę części Saksonii w skali około 1:33 000 na 12 arkuszach o formacie 59x53 cm. Arkusze mapy zwracają uwagę dobrą jakością i obrazem rzeźby za pomocą szrafy. I. J. Petri związany był przede wszystkim z pracami melioracyjnymi obszarów bagiennych Odry, Warty i Noteci. Po wojnie siedmioletniej z polecenia króla powstały kolejne zdjęcia topograficzne Śląska (Regler, Hammer), a także obszaru Wielkopolski (Kayser, Pfau). Znane są również z tego okresu liczne zdjęcia topograficzne wykonane na polecenie ministra barona F. W. von Schulenburga-Kehnerta. Powstały w ten sposób mapy poszczególnych części Marchii Brandenburskiej opracowane przez inż. G. O. Schultzego w skalach od 1:200 000 do 1:25 000 oraz księstw Magdeburg, Halberstadt, hrabstw Wernigerode, Hohenstein i innych obszarów na wschód od Wezery w skali 1:1 000 000, także liczne arkusze zdjęcia Pomorza wykonywane przez konduktorów – leśników w skalach 1:25 000, 1:50 000 i 1:120 000, które wykorzystał D. Gilly do przedstawienia królewsko-pruskiego księstwa Przedniego i Tylnego Pomorza na sześciu arkuszach map

⁸ M. Hanke, dz. cyt., s. 140; W. Stavenhagen, *Die geschichtliche Entwicklung des preussischen Militärkartenwesens*, „Geographische Zeitschr.”, 6, 1900, s. 435-449, 504-512, 549-565.

⁹ W. Scharfe, *Abriss der Kartographie Brandenburgs, 1771-1821*. Berlin-New York 1972, s. 43.

w skali 1:180 000, zwanych też *Atlas von Pommern*¹⁰. Z czasów Fryderyka II pozostały liczne rękopiśmienne prace kartograficzne przechowywane w Planckammer, stanowiące plany miast, twierdz i ich okolic, plany działań wojennych, pól bitewnych z czasów wojen śląskich, wojny siedmioletniej i wojny sukcesyjnej bawarskiej.

Ze względów wojskowo-politycznych Fryderyk wydał zakaz publikacji map topograficznych Prus, co utrudniało rozwój kartografii w Prusach w ogóle. Jedyne Berlińska Akademia Nauk, ówczesnie Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, miała przyznany przez króla przywilej wydawania pozwoleń na druk map i kontrolowania map sprowadzanych z zagranicy. Zatrudniony od 1779 r. w pruskim departamencie leśnictwa kartograf C. L. von Oesfeld opublikował z polecenia Berlińskiej Akademii Nauk kilka map powiatów i regionów w skalach średnich 1:300 000. Zaprezentowany fragment jednej z niewielu wydanych *Carte topographique Berlin-Potsdamer Umgebung* – mapy okolic Berlina i Poczdamu z 1780 r. w skali 1:70 000 bazuje na nowym zdjęciu topograficznym. Mapa nieznanego autora z kręgu prawdopodobnie rysowników pracujących na zlecenie hr. F. W. C. von Schmettau'a szytchowana była przez amsterdamskiego miedziorytnika K. Klockhoffa.

Podjęta w latach 1749-1750 przez generała S. von Schmettau'a triangulacja wg francuskich wzorów pomiarów stopni łuków ziemskich za pomocą łańcuchów trójkątów określić miała wymiary stopni długości i szerokości geograficznej w Niemczech. Przedsięwzięcie to ze względu na zachowanie tajemnicy w Prusach pozostawało długo niepublikowane i nieznanie. Triangulacja ta miała służyć za podstawę geodezyjną nowej mapy Niemiec. Fryderyk II odmówił poparcia dla tej pracy w Prusach i odesłał wykonawcę do innych księstw niemieckich. Tak konieczna rozbudowa berlińskiego obserwatorium astronomicznego była przez króla odraczana. Jednak przy zastosowaniu instrumentów astronomicznych Akademii Nauk, w której Schmettau odgrywał główną rolę, pomiary triangulacyjne zostały wykonane. Sieci łańcuchów triangulacyjnych połączyły Berlin i Brandenburgię z zachodnimi księstwami niemieckimi aż po Kassel w Hesji. Mimo iż kilkakrotnie pomiary w Brandenburgii były zabraniane, Schmettau zakończył prace w 1750 roku. Dopiero w 1776 r. wyniki tej triangulacji zostały opublikowane drukiem i posłużyły do skorygowania położenia miejscowości na mapach, w tym na mapach atlasów szkolnych wydawanych przez Akademię Nauk. Stwierdzony błąd położenia berlińskiego obserwatorium astronomicznego w wyniku obliczonych danych triangulacji Schmettau'a wyniósł ponad 7 sekund szerokości geograficznej (ok. 250 m) i prawie 3 minuty długości geograficznej (ok. 3 250 m)¹¹.

¹⁰ M. Hanke, dz. cyt., s. 291.

¹¹ W. Scharfe, dz. cyt., s. 61.

Kartografia fryderycjańska na Śląsku

Pierwsze pruskie prace topograficzno-kartograficzne na terenie Rzeczypospolitej w okresie panowania w Prusach Fryderyka II wiążą się ze staraniami o zabezpieczenie Śląska, a w związku z tym ze sporządzeniem na jego polecenie zdjęcia pogranicza polsko-śląskiego w 1753 roku. O tym zdjęciu topograficznym wspominają: Buczek¹² i Kossman-Lodz¹³. Rękopiśmienną mapę obejmującą pas pogranicza polskiego w obszarze księstwa siewierskiego i ziemi wschowskiej opracował inżynier kapitan Giese i oceniają je wyżej cytowani jako pierwszą ówczesnie nowoczesną mapę topograficzną polskiego obszaru. Zdjęcie kapitana Giesego tworzy część wielkiego dzieła map Śląska von Wredego i opisane jest w katalogu zbiorów kartograficznych Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz jako: Wrede, C. F. v., sygnatura N 1133, „Mapa śląsko-polskiej granicy, zdjęta (topograficznie) przez C. F. v. Wrede, wykreślona przez inż. kapt. Giese”, (skala) 1:66 666. 1753 (r.) [Barwny rękopis, 23 arkusze różnej wielkości, wykreślone (w formacie) 43x32 cm + 1 (arkusz) przeglądowy – (skorowidz)].

Sporządzony przez generała majora Troschela w 1925 r. skorowidz arkuszy tej mapy wskazuje, że objęty opracowaniem obszar od okolic Wschowy na zachodzie po Częstochowę na wschodzie na ok. 225 km długości, a od granicy Śląska w głąb terytorium Polski sięga od 10 do 30 km. Analiza treści wybranych arkuszy mapy wskazuje na czytelne i przejrzyste opracowanie szczegółów sytuacyjno-wysokościowych niezbędnych do orientacji w terenie.

Ocenę błędów odległości przeprowadzono na wybranych odcinkach arkusza Kłobuck (nr 20) w stosunku do współczesnej mapy topograficznej 1:100 000. Reprodukowany arkusz ma format 51,5x39 cm, a więc nieco większy aniżeli w oryginale. Przy średniej skali tego arkusza około 1:62 000 błąd przeciętnej odległości wynosi około 0,6 km, natomiast najmniejszy około 0,1 km, a największy przeszło 1 km.

Omawianą mapę zaliczyć należy do średnioskalowych map topograficznych opracowanych w celu wywiadu wojskowego do ewentualnych działań strategiczno-obronnych. Do tej mapy brak jest objaśnień znaków umownych. Arkusze mapy nie zawierają punktów osnowy topograficznej, siatki współrzędnych topograficznych ani geograficznych. W układzie dróg i obiektów z nimi związanych wyraźnie widać zróżnicowanie grubością linii brązowej na drogi główne i podrzędne, charakteryzujące właściwą dostępność komunikacyjną terenu. Przy drogach zaznaczono także obiekty sytuacyjne o charakterze

¹² K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta*, PAU, Kraków 1935, s. 26.

¹³ E. O. v. Kossman-Lodz, *Die preussischen Landesaufnahmen in Polen (1753-1806)*, „IOMSBURG, Völker und Staaten mi Osten und Norden Europas”, J. 1, Leipzig 1937, s. 19-31.

orientacyjnym, jak: samotne krzyże, kaplice, karczmy. Zabudowa wyróżniona jest na miejską o specyfice schematycznych zarysów konturów miasteczek z ważnymi budynkami i na zabudowę wiejską o charakterze rozproszonych sygnatur budynków wzdłuż dróg zamkniętych liniami granicznymi zagrod wiejskich od pól uprawnych. Zabudowa w kolorze karminu pokazuje również zagrody i budynki odosobnione w stosunku do głównych ciągów osadniczych. Istotne znaczenie w zabudowie mają tu kościoły, kaplice, dwory szlacheckie i folwarki opisane literami Vw, stanowiące element szczegółów sytuacyjnych w budownictwie. Wody i obiekty z nimi związane obrazują na mapie główne rzeki, jak: Warta, Liswarta i ich dopływy, zróżnicowane grubością niebieskiej linii, ale bez nazw miejscowych. Oznaczono również liczne duże i małe stawy oraz jeziora na rzekach wraz z całą infrastrukturą młynów, jazów i obiektów dodatkowych. Wśród roślinności dominują obszary o zwartym zadrzewieniu, a więc lasy przedstawione zielonoszarym tłem z obrazkową sygnaturą drzewostanu i ograniczone wyraźną linią graniczną od obszarów uprawnych, a także nieużytków i pastwisk. Łąki nadrzeczne oznaczono sygnaturą zielonych kropek. Rzeźba terenu jako element ważny dla wojskowości jest rysowana na tej mapie prostą stokową szrafą. W podkreśleniu w ten sposób ukształtowania dolin rzecznych, pojedynczych wzniesień lub ich ciągów i rozgałęzień wyraźnie widoczna jest schematyczność obrazu kartograficznego. Nazwy miejscowości w przeważającej ilości stanowią zniekształconą formę pisowni polskiej, np. Kłobutzko zamiast Kłobuck, Neu Czenstochau zamiast Nowa Częstochowa, Wrenzice zamiast Wręczyca. Na arkuszach mapy wyraźnie zaznaczono granicę polsko-śląską grubą, czarną, przerywaną linią z kolorowanymi obwódkami – żółtą od strony polskiej i czerwoną od śląskiej.

Pierwsze pruskie prace topograficzno-kartograficzne na Śląsku wykonane z rozkazu Fryderyka II otwiera wielkie dzieło Ch. F. von Wrede zwane „Krieges Carte von Schlesien” lub „Atlas von Schlesien” z lat 1747-1753. W literaturze kartograficznej dzieło to znane jest szczególnie dzięki publikacjom: M. Hanke¹⁴, J. Janczaka¹⁵, K. Lindner¹⁶ i Wydawnictwa H. Lengenfelder – „Monumenta cartographica et topographica” (1992).

Rozkaz króla Fryderyka II z 20 listopada 1746 r. przesłany majorowi Wrede w Kłodzku:

„Prace fortyfikacyjne należy teraz przerwać, a moją wolą jest dokładny pomiar całego obszaru gór aż do granicy czeskiej, a mianowicie od Łużyc w kierunku Kłodzka na szerokości 6 mil od granicy czeskiej w kierunku mojego śląskiego kraju. Wrede powinien dokładnie pomierzyć i przedstawić

¹⁴ M. Hanke, dz. cyt., s. 248-255.

¹⁵ J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, s. 79-86.

¹⁶ K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge, Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten*, Weissenhorn 1995, poz. 46.

specjalną mapę nie tylko z górami, lasami, okolicznymi rzekami, wodami, drogami, ciekami, mostami, ale także mokradłami, bagnami, trzęsawiskami oraz pojedynczymi zabudowaniami, domami, pagórkami itp. według ich prawdziwej sytuacji i oznaczyć znakami. Ja oczekuję dokładnych, poprawnych specjalnych map wykonanych w należytej okazałości. W pracach pomiarowych wykorzystać powinien swoich współpracowników oraz ma zawiadomić króla o koniecznych środkach wsparcia tego zadania, przy pomocy rozkazów królewskich. Początek prac ma nastąpić niezwłocznie bez straty czasu¹⁷.

Wrede wyznaczył sobie współpracowników: kapitanów – Kocha, Kleina, Guionneau, poruczników – Forisa, Lehmana, chorążych – Bohnego, Winancko i jako „Desinateur”, czyli rysownika – Reglera¹⁸. Całokształt kosztów pomiaru oszacowano na 5 000 talarów, a koszty opracowania map na 1 500 talarów, a więc ogółem około 6 500 talarów, co na ówczesne czasy stanowiło znaczną sumę¹⁹.

Dokumentacja kartograficzna prac Wredego znana jest ze Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz według karty katalogowej zbiorów N15060-15068. Dzieło kartograficzne inż. ppłk. Ch. F. v. Wredego nazwane jest tu „Atlasem Śląska”, także „mapą wojenną” albo „mapą graniczną” w skali 1:33 333, z mapami skorowidzowymi w skali 1:133 333 i mapami przeglądowymi w skali 1:66 666 składające się z 5 części wykonanych w latach 1747-1753. Części dzieła mają oddzielne tytuły.

Egzemplarz króla w częściach 1-5, 1:33 333 oznaczony jest w katalogu zbiorów nr 15060, pozostałe egzemplarze w skali 1:33 333 mają numerację 15061-15063, arkusze przeglądowe 1:66 666 są w katalogu pod nr 15064, plany skorowidzowe 1:133 333 pod nr 15065-15066.

Całość prac pomiarowo-kartograficzno-topograficznych wg cytowanej karty katalogowej obejmuje 6 barwnych rękopiśmiennych atlasów oraz 8 teczek i 1 pudło tekturowe ze skorowidzami i mapami przeglądowymi oraz koncepcjami planów do 5 części oraz 6 tomików notatek statystycznych, razem 572+26 arkuszy, czyli ogółem 598 arkuszy różnych rozmiarów.

Nowsze niemieckie publikacje dotyczące „Kriegskarte von Schlesien” 1747-1753²⁰ mówią, że dzieło kartograficzne Wredego składa się ze 195 arkuszy map w skali około 1:35 000 i ma formę rękopiśmiennych barwnych arkuszy w pięciu tomach o formacie tomów 39x51 cm i o rozmiarach arkuszy map 60x43 cm lub 73x52 cm. Pięć tomów map według mapy skorowidzowej „Uebersichts-skizze zu der Wredeschen Aufnahme von Schlesien 1747-1753” to kolejno:

¹⁷ M. Hanke, dz. cyt., s. 248.

¹⁸ Tamże, s. 249.

¹⁹ Tamże, s. 255.

²⁰ K. Lindner, dz. cyt., poz. 46; *Krieges-Card von Schlesien 1747-1753. Christian Friedrich von Wrede*, Edition Helga Lengenfelder, München 1992.

Band 1: Krieges-Carte, Laengst der Schlesischen unct Boehmischen Grentze von der Lausnitz an, bis Maehren in 42 sectiones Getheilet. (Tom 1: Mapa wojenna wzdłuż granicy śląsko-czeskiej od Łużyc po Morawy w 42 arkuszach).

Arkusz tytułowy tomu obejmuje 18 planów miast w skali około 1:14 000: Jawor, Ząbkowice Śląskie, Kłodzko, Dzierżoniów, Świdnica, Radków, Lubomierz, Nowogrodzic, Złotoryja, Kamienna Góra, Bolków, Strzegom, Świebodzice, Gryfów Śląski, Jelenia Góra, Lwówek Śląski, Paczków, Bystrzyca Kłodzka oraz 27 znaków umownych z objaśnieniami. Wszystkie 42 arkusze map w tytułach rozpoczynają się od: „Particulair Carte...” („Mapa szczegółowa...”).

Band 2: Krieges Carte Eines Theils des Oppelsehen und Ratiborschen Fürstenthums jenseits der Oder bis au die Pohlnische Grentze und von der Stoberau bis an die Teschensche Grentze in 40 Sektionen getheilet (Tom 2: Mapa wojenna części księstw opolskiego i raciborskiego po tamtej stronie Odry aż do granicy polskiej i od Stobrawy aż do granicy cieszyńskiej w 40 arkuszach).

Arkusz tytułowy tomu obejmuje 9 planów miast w skali około 1:14 000: Opole, Koźle, Racibórz, Gliwice, Kluczbork, Strzelce Opolskie, Krapkowice, Żory, Bytom oraz tabelę sygnatur obejmującą 31 znaków umownych z objaśnieniami. Tytuły map szczegółowych rozpoczynają się od: „Ein Theil des Fürstenthums...” („Część księstwa...”).

Band 3: Krieges Carte des Theiles von Ober Schlesien diesseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längst der Oesterreichischen Grentze über Troppau und Jaegerndorff bis Patschkau und to fortan über Münsterberg und Brieg. (Tom 3: Mapa wojenna części Górnego Śląska z tej strony Odry od Brzegu do Bohumina, następnie wzdłuż granicy austriackiej, przez Opawę i Karniów do Paczkowa, a stąd przez Ziębice do Brzegu). Tom 3 liczy 35 arkuszy map rozpoczynających się w tytule od „Ein Theil des... Fürstenthums...”, „Ein Theil des... Creises” („Część księstwa...” lub „Część powiatu...”).

Arkusz tytułowy tomu zawiera 14 planów miast w podziałce liniowej odpowiadającej skali około 1:14 000: Nysa, Głuchołazy, Prudnik, Otmuchów, Grodków, Karniów, Namysłów, Brzeg, Głubczyce, Opawa, Głogówek, Biała, Ziębice, Hlučín. Tabela sygnatur prezentuje 32 znaki umowne z objaśnieniami.

Band 4: Krieges Carte Eines Theils von Nieder-Schlesien, von der Gegend Naumburg am Queiss längst der a Lausnitz bis Crossen mid längst der Oder nach Gross-Glogau von der zurück über Polckowitz Haÿnau bis Goldberg mid ferner über Graeditzberg in der Gegend Naumburg am Queiss, in 36 Sections getheilet. (Tom 4: Mapa wojenna części Dolnego Śląska od okolic Nowogrodzka nad Kwisą wzdłuż Łużyc do Krosna Odrzańskiego i wzdłuż Odry do Głogowa a stąd z powrotem przez Polkowice, Chojnów do Złotoryi i następnie przez Grodziec w okolicie Nowogrodzka nad Kwisą w 36 arkuszach).

Arkusz tytułowy tomu zawiera 14 planów miast i plan zamku Grodziec z okolicą: Głogów, Kozuchów, Żagań, Przewóz, Nowe Miasteczko, Szprotawa, Bytom Odrzański, Chojnów, opustoszały zamek Grodziec, Bolesławiec,

Sulechów, Polkowice, Lubsko, Krosno Odrzańskie, Zielona Góra oraz tabelę sygnatur z 32 objaśnionymi znakami umownymi. Skala planów miast podobna jak na innych planszach tytułowych. Tytuły map szczegółowych rozpoczynają się od „Ein Theil... Fürstenthums... Creissess...” („Część... księstwa... i powiatu...”) (ryc. 1).

Band 5: Krieges Carte der Gegend von Breslau bis au die Pohlische Grentze und von Creutzburg bis nach Züllchau, in 42 Sectiones eingetheilet. (Tom 5: Mapa wojenna okolic Wrocławia aż do polskiej granicy i od Kluczborka do Sulechowa w 42 arkuszach).

Arkusz tytułowy obejmuje 11 planów miast w skali około 1:14 000: Wrocław, Oleśnica, Prusice, Oława, Bierutów, Byczyna, Syców, Wołów, Wińsko, Wąsosz, Góra oraz tabelę sygnatur z 32 znakami umownymi stosowanymi na mapach szczegółowych, które w tytułach rozpoczynają się od „Ein Theil... Fürstenthums... Creisses...” („Część... księstwa... i powiatu...”).

Jak wynika z zestawienia arkuszy tego dzieła, centralna część Śląska o powierzchni około 80 mil kwadratowych, obejmująca obszar na północy od Głogowa i Brzegu wzdłuż Odry, a na południu do Legnicy, Świdnicy, Ślęży i Ziębic, nie została zdjęta topograficznie w trakcie pomiaru Wredego. Ta luka w opracowaniu map miała być pominięta na życzenia króla Fryderyka II. Wrede, odsyłając królowi w 1753 r. ostatni tom „Atlasu Śląska”, zobowiązał się do opracowania tej luki w ciągu czterech miesięcy wraz z pięcioma pomocniczymi inżynierami. Król nie uważał jednak tej pracy za konieczną, twierdząc, że Śląsk nie powinien mieć na tym obszarze żadnych kłopotów wojennych²¹. Mapy Śląska von Wredego zostały opracowane w przewidywaniu planowania, a także przeprowadzenia operacji wojskowych, stąd ich XVIII-wieczna oryginalna nazwa „Krieges Carte” czyli „Mapa wojenna”. Na rozkaz Fryderyka II wykonano w Plankammer w Poczdamie kopie tych pięciu tomów map pod kierunkiem naczelnika majora von Oelsnitz w 1754 roku. Kopie tych map, zebrane w tomach, oprawiono w czerwoną safianową skórę i wytłoczono na przedniej i tylnej stronie złote inicjały FR z koroną królewską. W czasie wojny siedmioletniej Fryderyk II korzystał z tych map, biorąc udział w kampaniach wojska pruskiego przeciw Austrii i Saksonii. W czasie pokoju mapy wojenne udostępniane były dowódcom wojskowych centrów Śląska. Mapy Śląska von Wredego zaliczyć należy do średnioskalowych map topograficznych o szczegółowości treści nieznannej do tych czasów dla tego regionu geograficznego, opracowanego już kartograficznie porównywalnie w kilkakrotnie mniejszej skali na mapach księstw śląskich J. W. Wielanda i M. Schubartha²². Mapy księstw śląskich Wielanda-Schubartha opublikowane

²¹ M. Hanke, dz. cyt., s. 255.

²² A. Konias, *Kartograficzny obraz Śląska na podstawie map księstw śląskich J. W. Wielanda i M. Schubartha z poł. XVIII w.*, Katowice 1995.

w miedziorycie pozostały ówczasie jedynymi dostępnymi mapami szczegółowymi dla całego Śląska, podczas gdy mapy wojenne Śląska von Wredego, nie obejmujące jednak całego obszaru tego regionu geograficznego, pozostały w rękopisach utajnione i udostępniane tylko do celów militarnych.

„Krieges Carte Schlesiens” von Wredego po raz pierwszy zostały pokazane publicznie w 1901 r. na XIII Zjeździe Geografów Niemieckich we Wrocławiu²³. Arkusze map wojennych von Wredego są wykreślone i opisane z należytą starannością, czytelnością i pogładowością obrazu kartograficznego. Dzięki zastosowaniu wielości umiejętnie dobranych sygnatur oraz ujęć barwnych podkreślają fizjograficzne i społeczno-gospodarcze cechy krajo-brazu Śląska.

Kolorystyka treści map podkreśla masywne budowle i budynki w miastach i osiedlach wiejskich bladoczerwono; wykreślone są one w rzucie poziomym (Grundriss) z wyjątkiem kościołów rysowanych w półperspektywie. Powierzchnie lasów są jasnoszare, pokryte ciemnoszarymi sygnaturami drzew, łąki ukazano jako szare powierzchnie pokryte nieregularnie punktami, wody jasnoniebiesko w ciemniejszej tonacji barwy przy brzegach, co widoczne jest w obrazie stawów, jezior i w dużych, szerokich korytach rzek, np. Odry. Bagna, mokradła i trzęsawiska oznaczono w tle delikatną tonacją niebieską za pomocą ostrego pędzelka oraz sygnaturami zarośli o różnej gęstości pokrycia powierzchni. Obszary uprawne rolniczo, z wyjątkiem planów miast na arkuszach tytułowych, pozostały niewydatnione, jako jasne powierzchnie na dobrym jakościowo papierze rysunkowym, już poszarzałym przez stulecia, co przypomina arkusze austriackich wojskowych zdjęć topograficznych²⁴. Linie dróg pocztowych i lokalnych są na mapach jasnobrunatne i są trudno rozróżnialne, bowiem jako sygnatury liniowe są rysowane podobną grubością z systemem kropkowym w tle. Rzeźba terenu i topograficzny rysunek gór to element mapy ujęty bardzo schematycznie szrafowaniem za pomocą pędzelka (niem. Bergpinsel) w ówczesnej „Plateaumanier” („maniera płaskowzgórzy”) i szrafą stokową z lekko wygiętymi kreskami spadu z rozróżnieniem ich grubości i gęstości, dla podkreślenia większych i mniejszych nachyleń terenu. Mocno oznaczone są granice państw, krajów, księstw i powiatów za pomocą linii przerywanych i różnobarwnych wstążek o szerokości do 0,5 cm (ryc. 2).

Zastosowane na mapach von Wredego sygnatury do przedstawienia szczegółów sytuacyjnych podzielić można na obrazkowe, geometryczne i symboliczne. Ujęte w tabelach na arkuszach tytułowych poszczególnych pięciu tomów wraz z objaśnieniami w języku niemieckim prezentują: protestanckie

²³ *Katalog d. Ausstellung d. XII Deutschen Geographentages zu Breslau*, Breslau 1901.

²⁴ A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice 2000.

kościóły bądź domy modlitwy, kościoły katolickie, klasztory, kaplice lub pustelnie (domki pustelników), obrazy słynące cudami, zamki, dwory szlacheckie, ruiny zamków, stacje pocztowe, drogi pocztowe, drogi krajowe, ścieżki, mosty kamienne i drewniane, groble, tamy, młyny-wiatraki, młyny wodne, tartaki, źródła kwaśnej wody mineralnej (szczawy), kąpieliska, cegielnie, wapienniki, smolarnie, leśniczówki lub domy myśliwskie, huty szkła, kopalnie: złota, srebra, miedzi lub mosiądzu, cyny, ołowiu, rtęci, żelaza, kuźnice żelaza, kuźnice (hamernie), brody, folwarki, różnorodne rodzaje szubienic, kamieniołomy, zwierzyńce, pola bitew (batalii wojennych).

Porównanie sygnatur (znaków umownych) na mapach Wredego i na mapach księstw śląskich Wielanda-Schubartha wykazuje liczne podobieństwa graficzne i w pewnym sensie ich uporządkowanie logiczne w zestawieniach. Interesujące byłyby głębsze porównania treści map księstw śląskich Wielanda-Schubartha z mapami wojennymi Wredego i wpływ tych pierwszych na projektowanie pomiaru i concept autorski map Wredego, tym bardziej że wiadomo, iż Schubarth przeszedł jako wojskowy do służby pruskiej z austriackiej. Jak wynika z analizy kartograficznej literatury historycznej i współczesnej, niemieckie źródła milczą na ten temat.

Ważną informacją, jaką dają arkusze map wojennych Wredego, są umieszczone na marginesie w odrębnej ramce z prawej strony każdego arkusza dane katastralne zaczerpnięte z Kurmärkirschen Kammer (Elektorskiej Izby Brandenburskiej), a stanowiące oznaczenia („Designation”) miejscowości i ich właścicieli oraz w kolejnych trzech rubrykach z prawej do każdej miejscowości ilość mieszczan lub chłopów, zagrodników i chałupników oraz koni. Nazwiska właścicieli lub nazwy urzędów, do których należy dana miejscowość (np. królewska, kapituły katedralnej) opisane są na czerwono (ryc. 2).

Na arkuszu mapy nr 32 z tomu 5 w lewym dolnym rogu znajduje się specyfikacja wykaz ilości domów znajdujących się we Wrocławiu i na jego przedmieściach, których było tu ogółem 3 227, a w samym Wrocławiu 2 103.

Każdy arkusz mapy wojennej Wredego zamknięty jest ramką wewnętrzną i zewnętrzną, a w górnej wydzielonej ramce ma tytuł i podziałkę liniową o długości 1 mili. Arkusze map w swojej treści nie zawierają współrzędnych geograficznych w postaci opisu narożników ani siatki kartograficznej. Arkusze orientowane są na północ i opisane poza ramką (Nord-Süd, W-O) i mają numerację według skorowidza. Jak wynika z próby zestawienia większego obszaru z kilku arkuszy sąsiednich, jest to możliwe po uprzednim dokładnym sprowadzeniu ich do takiego samego formatu. W trakcie opracowania pierworysów polowych, a następnie czystorysów arkuszy map o jednolitym formacie, treść sytuacyjna, a więc np. przebieg dróg, granic, rzek, powierzchnie zbiorników wodnych, lasów itp., była uzgadniana według styków sąsiednich arkuszy. Nazwy własne obiektów topograficznych czyli miejscowości, obiektów wodnych i orograficznych (tzw. nazwy miejscowe), są tu w większości

w brzmieniu języka niemieckiego, z wyjątkiem Górnego Śląska, gdzie spotykamy nazwy miejscowości w języku polskim, np. Zabrze, Czekanów, Ruda. lub w zniekształconej pisowni polskiej dostosowanej do języka niemieckiego, np. Chropatschow, Schwientochliowitz. Nie widzimy już na mapach Wredego podwójnych nazw miejscowości śląskich w języku niemieckim i polskim, tak jak opisywał je Wieland na swoich mapach księstw śląskich²⁵.

Interesujący rejestr historyczno-geograficznych nazw miejscowości (Historisch-geographisches Register der Ortsnamen) na Śląsku występujących na mapach wojennych Wredego zamieścił w „Monumenta cartographica et topographica” K. Lindner (edycja H. Lengenfelder, München 1992). Wykaz ten obejmuje około 5 800 urzędowych nazw miejscowości ujętych wg porządku:

- a) nazwa i jej forma na mapie Wredego wg tomu i numeru arkusza,
- b) przynależność do gminy lub powiatu,
- c) przynależność administracyjna za czasów habsburskich,
- d) zmiana nazwy i jej data,
- e) obcojęzyczna nazwa miejscowości.

Autorzy tej pracy za podstawę przyjęli urzędowe nazwy niemieckie miejscowości na Śląsku, prawdopodobnie z początku XX wieku.

Katowice są tutaj określane nazwą urzędową Kattowitz, a ich obecna nazwa uważana jest za obcojęzyczną, podobnie Wrocław i Opole, których właściwe nazwy urzędowe wg autorów to Breslau i Oppeln, natomiast Zabrze figuruje w tym rejestrze jako nazwa urzędowa i obcojęzyczna, a Hindenburg to zmiana nazwy z 1915 roku.

Ocenę kartometryczną przeprowadzono na trzech wybranych arkuszach map wojennych Wredego.

Arkusze Gliwice z obszaru Górnego Śląska wykazuje błędy odległości na 10 wybranych odcinkach pomiędzy miejscowościami $\pm 0,3$ km, a błąd przeciętny odległości $\pm 0,16$ km, arkusz Kłodzko podobnie błędy odległości $\pm 0,3$ km z błędem przeciętnym $\pm 0,15$ km, natomiast arkusz Milicz z obszaru Dolnego Śląska błędy odległości $\pm 0,4$ km, a więc nieco większe, podobnie błąd przeciętny odległości $\pm 0,2$ km. Ocenę kartometryczną przeprowadzono w stosunku do tych samych odcinków i miejscowości na współczesnej mapie topograficznej 1:50 000. Reprodukcje arkuszy map Wredego, na których przeprowadzono ocenę kartometryczną, sprowadzono ze względów technicznych do mniejszych formatów aniżeli oryginały stąd i obliczona ich skala średnia jest mniejsza aniżeli egzemplarzy rękopiśmiennych, których skalę 1:33 333 wyliczono na podstawie podziałki liniowej na tych mapach uwzględniającej dawne miary długości w terenie (mila brandenburska lub śląska) w stosunku do podstawy podziałki linowej (cal).

²⁵ A. Konias, *Kartograficzny obraz...*, s. 75, 76, 82, 85, 118.

Po wojnie siedmioletniej zakończonej zawarciem pokoju w Hubertsburgu (1763) rozpoczęto na Śląsku nowe wojskowe zdjęcia topograficzne i opracowanie map. Fryderyk II był początkowo zadowolony z „Krieges Carte” von Wredego, ale w trakcie działań wojennych okazało się, że są one mało wiarygodne w przedstawianiu rzeźby terenu, a zwłaszcza regionów górskich Sudetów, tym bardziej, kiedy porównał mapy Wredego z innymi, zdobytymi w trakcie wojny mapami. Do nowego pomiaru, początkowo terenów górskich Śląska, powołał Fryderyk II w 1763 r. inżyniera majora Ludwiga Wilhelma Reglera, znanego już współpracownika von Wredego. Prace topograficzno-kartograficzne Reglera znane są szczególnie z literatury niemieckiej²⁶. Po zdjęciu topograficznym hrabstwa kłodzkiego otrzymał w 1764 r. Regler rozkaz królewski opracowania w terenie map części Śląska po lewej stronie Odry. Prace te trwały do 1770 r. Regler powołał do pomocy trzech oficerów piechoty ze śląskich regimentów, a współpracowali z nim także inżynierowie kapitanowie: Freund, Beyer, Rabe, Wolff i porucznik Winancko. W rezultacie opracowane zostały 104 arkusze map w skali około 1:24 000, które są w treści barwne, w formatach 90x62 cm. Kartograficzne dzieło Reglera przechowywane jest w zbiorach berlińskich (Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz) pod nr katalogowym N 15140.

Na wschodzie to zdjęcie topograficzne sięgnęło do Odry, ale w okolicach Głogowa i Koźła przekroczyło Odrę, natomiast obszar Śląska po lewej stronie Odry nie jest w całości skartowany. Śląsk Dolny i Środkowy przedstawiają arkusze 1-76 od Krosna Odrzańskiego do Paczkowa, a Śląsk Górny od Lewina Brzeskiego do Halučina i Bohumina arkusze 78-102. Oprócz nich arkusz 77 Otmuchów-Nysa stanowi nieregularnie połączoną i sformatowaną całość, Brzeg oprócz południowo-zachodniego skrawka nie jest skartowany. Sześć arkuszy wokół Wrocławia (nr 46, 47, 52, 53, 59, 60), które wcześniej tworzyły 14 nieregularnych części i numerowane były jako arkusze 50-55, zostały w 1966 r. zestawione w sposób arkuszowy (sekcyjny) i uporządkowane numeracją 46-60. Stare numery w skorowidzu zamknięte są w klamrach.

Do opracowanych rękopiśmiennych arkuszy map Reglera brakuje zestawienia znaków umownych i ich objaśnień. Niektóre sygnatury (np. kościoły, zamki) przyjęte są z map Wredego. W barwnym przedstawieniu treści topograficznej na mapach Reglera (ryc. 3) uderza znacznie ciemniejsza tonacja aniżeli na mapach von Wredego. Miasta i osady wiejskie rysowane są w rzucie poziomym, centrum miast kolorowane na czerwono, drogi brunatnie liniowo, wody na niebiesko, łąki na zielono, obszary leśne ciemnoszaro bez sygnatur drzew. Kartograficzne zobrazowanie rzeźby terenu ma postać szrafy o barwie ciemnoszarej z długimi stokowymi kreskami pokazującymi kierunki spadków. Szczyty gór i przebieg grzbietów prezentują się

²⁶ M. Hanke, dz. cyt., s. 269-279; K. Lindner, dz. cyt., poz. 49.

tutaj jako białe, koliste lub wydłużone plamy, co świadczy o stosowaniu tzw. „Plateau Manier”. Jednak przebieg pasm górskich na mapach Reglera wskazuje na większą szczegółowość i poprawność aniżeli na mapach Wredego. Opis map technicznie niezbyt poprawny, ale czytelny. Do tego dzieła należą także tzw. czystorysy, które prezentują się w zdecydowanie jaśniejszej tonacji, ale nie stanowią jednolitego podziału arkuszowego, lecz tworzą zespoły map miast lub zespoły map wzdłuż rzek. Dzieło Reglera było dobrze oceniane przez króla Fryderyka II i służyło nie tylko celom wojskowym, ale także w postaci kopii były przekazywane do dyspozycji instytucji administracji śląskiej.

Ocena kartometryczna dwóch arkuszy map Reglera: Jelenia Góra (49) i Krapkowice (86) wskazuje na mniejsze błędy odległości na tych mapach w porównaniu do map Wredego. Błąd przeciętny odległości u Reglera to ± 90 m, a na arkuszach Wredego ± 150 – 200 m.

U schyłku okresu fryderycjańskiego przeprowadzone zostało na Dolnym i Górnym Śląsku po prawej stronie Odry następne zdjęcie topograficzne na zlecenie ministra prowincji Śląskiej, hrabiego von Hoyma, który już w 1781 r. wystarał się o zezwolenie króla na to przedsięwzięcie. Mapy tego zdjęcia topograficznego miały ująć i pokazać nowo założone osiedla po wojnie siedmioletniej na Górnym Śląsku. Południową część tego obszaru Śląska po prawej stronie Odry, a więc Górny Śląsk opracował na pewno Hammer, czynny zawodowo w pruskiej i austriackiej służbie. Północną, większą część tego przedsięwzięcia, opracował kapitan von Bornstaedt stacjonujący w twierdzy Srebrna Góra w Górach Sowich²⁷. W 1782 r. prace terenowe zostały zakończone, a w 1784 r. opracowane mapy zostały przesłane do Poczdamu. To dzieło kartograficzne objęło 44 arkusze (sekcje) map i nazywane było pierwszą Śląską mapą osadniczo-kolonizacyjną czasów fryderycjańskich. Mapa została zatytułowana (w tłumaczeniu na język polski): „Mapa Śląska po polskiej stronie Odry obejmująca część Górnego i Dolnego Śląska pomiędzy Odrą i Polską, od Jelcza koło Oławy przez Namysłów i Rychtal wzdłuż polskiej i cieszyńskiej granicy z powrotem do Odry i zdjęta dla potrzeb kolonizacji”, i zaginęła pod koniec II wojny światowej. Zachowane zostały jedynie oryginalne kopie 15 arkuszy tej mapy z części południowej, skartowanej przez Hammera. Skala arkuszy mapy około 1:24 000, a przeciętny ich format to 80x63 cm.

Mapy te znajdują się w zbiorach berlińskich pod sygnaturą N 16055/1²⁸. Treść barwnie opracowanych arkuszy zwraca uwagę znacznymi uogólnieniami w zarysie granic powierzchni lasów, rozkolorowanych brunatno-szaro bez sygnatur drzew. Podobnie reprezentowane są żółtawo-zielone powierzchnie łąk, sieć rzeczna jak zwykle w kolorze niebieskim, z manierystycznie falistym, mało wiarygodnym biegiem cieków, stawy z ciemniejszą

²⁷ M. Hanke, dz. cyt., s. 241; K. Lindner, dz. cyt., poz. 51.

²⁸ K. Lindner, dz. cyt., poz. 51.

tonacją niebieską przy brzegach; barwą beżową pokryto stawy okresowo wysychające i bezwodne w czasie kartowania w terenie. Rzeźba terenu w manierze płaskowzgórzy – kreskowaniem. Miasta są rysowane w zwartych blokach jako kwartały w czerwonej barwie, osady wiejskie przedstawiane z przestrzennym rozkładem budynków kolorowanych czerwono jako prostokąty. Kolonie planowane do założenia pokazane są jako czerwone koła. Kolonie już założone pokazane są na mapie jako czerwone prostokąci, ułożone prostoliniwnie w pojedynczych rzędach, względnie wielorzędowo i są opisane, np.: Colonie Kl. Zabrze, Colonie Rother, Colonie Ob., Unt. Paulwitz. Przebieg dróg oznaczonych brunatnymi liniami jest schematyczny, a ważniejsze z nich rysowane są podwójną linią. Nazwy miejscowe w rzadkich wypadkach opisane poprawnie w języku polskim, np.: Zabrze, Ruda, Wapiennik, inne zmienione lub zniekształcone, np.: Nicolau zamiast Mikołów, Nieder Lasisk zamiast Łaziska Dolne, Kochlowitz zamiast Kochłowice. Arkusze map Hammera umożliwiają geograficzny przegląd obrazu osadnictwa na Górnym Śląsku po prawej stronie Odry około 1780 r. (ryc. 4).

Ocena kartometryczna arkusza mapy Hammera nr 11 (Mikołów-Zabrze) wskazuje na dosyć duże błędy odległości od +1,1 km do -0,6 km na odcinkach od 13 km do 9 km. Błąd przeciętny odległości na tym arkuszu znacznie większy ($\pm 0,72$ km) aniżeli dla arkuszy map von Wredego i Reglera.

Opracowana przez Hammera i von Bornstaedta tzw. mapa kolonizacyjna została zrewidowana (rektyfikowana) w latach 1796-1806 przez oficerów Sztabu Generalnego i wykreślona na nowo według dotychczasowego układu arkuszy. Główne kierownictwo tego nowego przedsięwzięcia objął początkowo pułkownik i kwatermistrz generalny Julius August Reinhold von Grauert, którego następnie zastąpił inżynier major i pułkownik Christian baron von Massenbach²⁹. Massenbach kierował rewizją map Hammera na Górnym Śląsku w latach 1800-1806 (jako generalny kwatermistrz przy korpusie Hohenlohego był współodpowiedzialny za klęskę Prusaków pod Jeną w 1806 r., a następnie kapitulację pod Prenzlau).

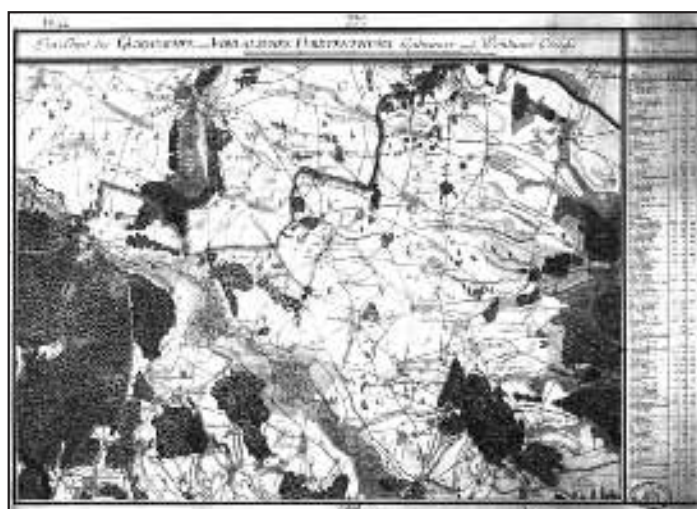
Omawiane tu dzieło kartograficzne przechowywane w berlińskiej Staatsbibliothek-Preussischer Kulturbesitz w zbiorach kartograficznych opatrzone jest sygnaturą N16058 i zatytułowane „Oberschlesien rechts der Oder” (Górny Śląsk po prawej stronie Odry). Dzieło to składa się z 44 barwnie opracowanych arkuszy map i z 4 arkuszy uzupełniających. Skala map około 1:24 000, a więc podobnie jak map Hammera. Obraz kartograficzny Górnego Śląska na arkuszach map Massenbacha został rzeczywiście zrewidowany w stosunku do poszczególnych elementów treści map Hammera. Porównując powierzchnie lasów na tych samych arkuszach u Hammera i Massenbacha, widoczne są zmiany w zasięgu obszarów i przebiegu ich granic w postaci

²⁹ K. Lindner, dz. cyt., poz. 52.

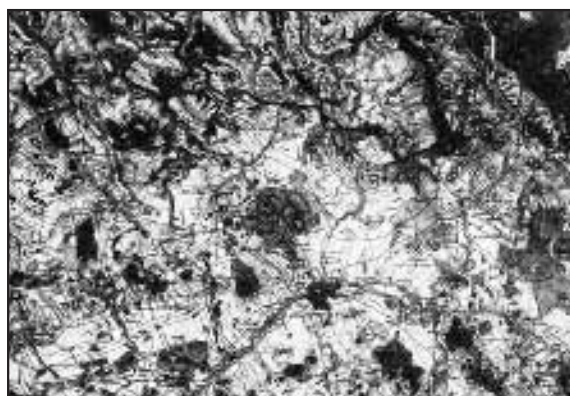

Ryc. 2

Ryc. 3

Ryc. 4

Kazimierz Kozica
Zamek Królewski w Warszawie

Śląsko-wielkopolski epizod graniczny w Dolinie Baryczy z XVIII w. na dawnych mapach Śląska z tego okresu

Dolina Baryczy to obszar leżący w północnej części Dolnego Śląska na pograniczu z Wielkopolską. Dolina ta pod względem geomorfologicznym stanowi część obniżenia Milicko-Głogowskiego i otoczona jest od południa wzgórzami Wału Trzebnickiego, a od północy wysoczyznami Niziny Południowowielkopolskiej. Głównymi i największymi miejscowościami leżącymi na tym obszarze są Milicz i Żmigród. Między tymi miastami Dolina Baryczy dzieli się na dwie kotliny – Kotlinę Milicką i Kotlinę Żmigrodzką. W kotlinach tych występuje koncentryczny układ sieci wodnej, co wraz z małą przepuszczalnością podłoża sprawiło, że w Dolinie Baryczy powstały liczne zbiorniki naturalne oraz bardzo sprzyjające warunki do zakładania stawów. Jedne, jak i drugie były i są dominującym elementem krajobrazu tego obszaru. Liczba i powierzchnia stawów zmieniały się od początku ich istnienia w zależności od potrzeb i koniunktury, warunków społeczno-politycznych oraz od ich statusu własnościowego.

Pierwsze stawy w Dolinie Baryczy powstały już na przełomie XIII i XIV w., kiedy obszar ten należał do biskupstwa wrocławskiego (1136-1358), a ich założycielami byli cystersi. Wtedy to już z racji nakazywanych przez kościół licznych postów zaczęła się na tym terenie rozwijać gospodarka rybacka. W latach 1358-1492 tereny te były własnością książąt oleśnickich.

Pierwsze informacje o Miliczu pochodzą z 1136 r. Do 1358 r. był on siedzibą kasztelanii należącej do biskupów wrocławskich, później stanowił własność książąt oleśnickich. Wraz ze śmiercią w 1492 r. ostatniego Piasta oleśnickiego, Konrada Białego (ok. 1420-1492), ziemie te przeszły na własność króla czeskiego Władysława Jagiellończyka (1456-1516; król czeski od 1471 r., król węgierski od 1490 r.), który to przekazał miejscowe ziemie swojemu tajemnemu radcy, baronowi Zygmuntowi von Kurzbach (1440-1513). Natomiast Żmigród w średniowieczu początkowo należał do biskupstwa wrocławskiego. Od 1293 r. miasto to należało do księstwa głogowskiego, a od 1312 r. do księstwa oleśnickiego. W 1492 r., po wymarciu Piastów oleśnickich, księstwo przejął król czeski Władysław Jagiellończyk. W tym samym roku wydzielił z niego żmigrodzkie państwo stanowe, które podarował swojemu tajemnemu

radcy, baronowi Zygmuntovi von Kurzbach, podobnie jak i dwa lata później, w 1494 r., wydzielone milickie państwo stanowe. Jednocześnie król podniósł te obydwie państwa stanowe do rangi pierwszych na Śląsku wolnych państw stanowych¹. Nowy właściciel połączył je w jedno, by następnie ponownie rozdzielone odziedziczyli je dwaj jego synowie.

Herb rodziny Kurzbachów, jaki znajdujemy na ich rodzinnym grobowcu w kościele parafialnym w Prusicach, posiada na polu tarczy trzy srebrne ryby. Herb ten ma ścisły związek z ich życiem i pracą na tym obszarze. Za ich czasów rozbudowano i założono wiele nowych i dużych stawów rybnych, które do dzisiaj są charakterystycznym elementem krajobrazu Doliny Baryczy i ważnym czynnikiem gospodarczym w tym rejonie. Prowadzone przez Kurzbachów intensywne prace i inwestycje przy budowie stawów, melioracje i zakładanie nowych wsi w niezaludnionych do tej pory rejonach doliny, przy jednocześnie zbyt wystawnym trybie życia, doprowadziły tę rodzinę do bankructwa.

W 1590 r. ostatni właściciel Milicza, Henryk II von Kurzbach (zm. 1590 r.), przekazał w testamencie milickie państwo stanowe swojej wnuczce Ewie von Popel-Lobkowicz (1574-1633), a ta następnie, w 1591 r., swojemu mężowi Joachimowi von Maltzan (1559-1624/25), pozostało ono w rękach tej rodziny do stycznia 1945 roku. Natomiast żmigrodzkie państwo stanowe ostatni właściciel Henryk III von Kurzbach (1555-1618) sprzedał w 1592 r. za 195 000 talarów baronowi Adamowi von Schaffgotsch (zm. 1601 r.) z Cieplic-Zdroju koło Jeleniej Góry. Jego spadkobiercą (w zależności lennej) był baron Hans Ulrich Schaffgotsch (1595-1635), który dzięki licznym spadkom stał się największym posiadaczem ziemskim na Śląsku. Stronnik Wallensteina, skonfliktowany z cesarzem Hans Ulrich Schaffgotsch został stracony w 1635 r. w Regensburgu, a wszystkie jego majątki zostały skonfiskowane przez cesarza Ferdynanda III (1608-1657, cesarz niemiecki od 1637 r.). W dniu 16 sierpnia 1641 r. cesarz za

¹ Wolne państwo stanowe (niem. *Freie Standesherrschaft*) – jednostka podziału terytorialnego istniejąca na Śląsku od końca XV wieku. Z biegiem stuleci wygasły śląskie rody książęce, np. Piastowie, Przemyślidzi. Zdarzało się wówczas, że księstwa lub ich części trafiały w ręce osób nie pochodzących z dynastii panujących. Władcy ci nie byli książętami. Nazywano ich „panami” lub „wolnymi panami”. Pierwsze państwa stanowe powstały za rządów króla węgierskiego (i tytularnego króla Czech) Macieja Korwina (1443-1490; król węgierski od 1458 r., król czeski 1469-1478), który zajął część Śląska. Z upływem dziesięcioleci powiększająca się grupa panów podzieliła się na dwie mniejsze: panów stanowych (władających niższymi państwami stanowymi) oraz wyżej stojących wolnych panów stanowych (do nich należały wolne państwa stanowe). Wolne państwa stanowe były „(...) na podstawie specjalnych przywilejów wyłączone z ogólnej administracji i jurysdykcji, (...) [a ich] właściciele podlegali bezpośrednio cesarzowi, z pominięciem książąt i starostów”.

Żmigród (1492-1830 [1945]) i Milicz (1494-1830 [1945]) oraz sąsiedni Syców (1489-1830 [1945]) i Goszcz (1670-1830 [1945]) były wolnymi państwami stanowymi, natomiast Sulów (od 1654), Cieszków (od 1656) i Nowy Zamek (od 1654-1656, później po 1745 Wierzchowice) były mniejszymi wolnymi państwami stanowymi, powstałymi w wyniku podziału dominium milickiego.

zasługi (militarne i finansowe) w czasie wojny 30-letniej (1618-1648) nadał dobra wolnego państwa stanowego Trachenberg (Żmigród) Melchiorowi von Hatzfeldt (1593-1658)². Pozostały one w rękach tej rodziny do stycznia 1945 r.

² Ten pochodzący ze starej heskiej szlachty wyznania katolickiego (nazwisko od nazwy wsi Hatzfeld nad rzeką Eder) nowy właściciel tych dóbr, dowódca wojskowy w służbie cesarstwa Habsburgów, feldmarszałek podczas wojny trzydziestoletniej, hrabia Melchior von Hatzfeldt urodzony był 20 października 1593 r. w Crottorf jako drugi z pięciu synów Sebastiana von Hatzfeldt (1568-1630). Melchior był początkowo przeznaczony do stanu duchownego (jego starszy brat Franz [1596-1642] był biskupem Würzburga i Bambergu), uzyskał odpowiednie wykształcenie w Niemczech i we Francji, a nawet najniższy stopień w trójstopniowej hierarchii kapłaństwa urzędowego – diakona. Po studiach w 1620 r. wstąpił do wojska cesarskiego, by następnie w służbie u Wallensteina awansować na stanowisko oficerskie. W 1631 r. wraz z braćmi jako najbliżsi krewni w linii męskiej został spadkobiercą dóbr hrabiego Hansa (Johanna) Ludwiga von Gleichen (zm. 1631 r.) w Turyngii i Frankonii. W 1632 r. otrzymał stanowisko pułkownika, w 1635 r. – feldmarszałka i tytuł hrabiego Rzeszy. Po podstępny schwyтaniu i zamordowaniu w 1634 r. Wallensteina (1583-1634) przez nasłanych z cesarskiego polecenia zamachowców M. von Hatzfeldt dowodził wojskiem w służbie Matthiasa Gallasa (1584-1647). W roku 1636 zdobył Magdeburg, w 1638 r. zwyciężył w bitwie pod Vlotho. W 1640 r. razem z Octavio Piccolominim wyparł wodza szwedzkiego Johana Banéra z Czech. W 1643 r. brał udział w zdobyciu Tuttlingen i jeszcze w tym samym roku został naczelnym wodzem wojsk cesarskich. Pobity w 1645 r. pod Jankowem (gdzie dostał się do niewoli), zakończył służbę w wojsku cesarskim w 1646 r. Jednak jeszcze w 1657 r. powołany przez cesarza dowodził wyprawą zorganizowaną dla wsparcia Polski podczas „potopu” szwedzkiego i po ponad miesięcznym oblężeniu zdobył Kraków. Czyn ten upamiętnia płaskorzeźba z widokiem Krakowa znajdująca się na jego marmurowym nagrobku w kościele farnym w Prusicach. Nagrobek ten należy do najpiękniejszych z XVII wieku na Śląsku. Drugi prawie identyczny jego nagrobek z płaskorzeźbą z widokiem Krakowa znajduje się kościele w Laudenbach koło Mergentheim we Frankonii (Württemberg), które to dobra także należały do niego. Po zdobyciu Krakowa z powodów zdrowotnych M. von Hatzfeldt złożył dowództwo i rok później 9 stycznia 1658 r. umiarł bezdzietnie na zamku w Powidzku. Po jego śmierci dobra żmigrodzkie po połowie dostają się pozostałemu przy życiu rodzeństwu: bratu Hermannowi von Hatzfeldt (1603-1673; hrabia Rzeszy od 1635 r.) i ich siostrze Lucii von Nesselrode (1605-1670, od 1634 r. żona Bertrama von Nesselrode). Po śmierci Lucii w 1670 r. powstał spór o pozostawioną po niej połowę dóbr żmigrodzkich. Jedną stroną sporu byli spadkobiercy Lucii – jej mąż Bertram von Nesselrode (zm. 1678 r.) i ich syn Franz von Nesselrode (1635-1707), a drugą stroną był jej brat Hermann von Hatzfeldt i jego synowie: Franz (1638-1685), Heinrich (1648-1683) i Sebastian (1654-1708). Ci pierwsi powoływali się na akt nadania dóbr żmigrodzkich von Hatzfeldtom zapewniający także prawo dziedziczenia w linii żeńskiej. W roku 1671 nastąpił pierwszy podział baronatu. Na proces ten powstała bardzo ciekawa i rzadka mapa wolnego państwa stanowego Baronatu Żmigrodzkiego (*DELINEATIONEM | Liberae in Silesia Dynastiae | DRACHENBERG | Illustrissimo Domino Domino | Francisco L. B. de Nesselrode et Drachenberg. | Dynastiae in Hertem, Stein, Ehrenstein, et Prausnitz, S.^{ae} Cae^l.^{is} Maj.^{is} | Camerario, Ducatus Montium Camerario et Marefchallo haeredita- | via Serenifs. Electoris Coloniensis Confiliarrio intimo et Locum- | tenenti in Vesta Domino Suo gratiaso. | Humillime facrat | J. C. Berger.*; miedzioryt; 51x57 cm; skala ok. 1:56 000) autorstwa Johanna Christiana Bergera (działał w 2. poł. XVII w.), wrocławskiego kancelisty miejskiego, z dedykacją w kartuszu z tytułem dla barona Franza von Nesselrode (tutaj jako Nesselrode-Trachenberg), co z pewnością wskazywać musi, że był on jej zleceniodawcą. Jest pierwszą w historii kartografii Śląska znaną mapą, na której znalazły się stawy milickie. Mapa J. Ch. Bergera przedstawia stan prawny po tym roku, a na jej dokładność z pewnością korzystnie wpłynęła konieczność dokładnego rozgraniczenia roszczeń obydwu stron sporu. Niezadowolony Bertram von Nesselrode pragnął jednak do zmiany warunków podziału i sprawa stała przed Trybunałem Śląskim, który

W historii Polski fragment granicy pomiędzy Śląskiem a Wielkopolską w Dolinie Baryczy należy do jednej z jej najbardziej stałych, niezmiennych granic. Odnosi się to zarówno do okresu rozbicia dzielnicowego, jak i do okresu kiedy stanowiła ona granicę państwową, najpierw pomiędzy Polską i Czechami pod panowaniem Luksemburczyków, Jagiellonów, potem Habsburgów, a od 1741 r. pomiędzy Polską i Prusami, następnie Niemcami. Także w okresie powojennym, kiedy Śląsk ponownie znalazł się w granicach Polski, odcinek ten stanowił niezmienną część granicy pomiędzy sąsiednimi województwami (bez względu na ich nazwy).

Mało znanym faktem jest więc epizod graniczny w tej części granicy śląsko-wielkopolskiej, który miał miejsce w XVIII w., polegający na rozszczeniu sobie praw do kilku wsi wraz z przylegającymi do nich ziemiami przez

---

wyrokiem z dnia 11 listopada 1680 r. ponownie podzielił dobra na część żmigrodzką z 29 wsiami w rękach Hatzfeldtów i część prusicką z 17 wsiami w rękach Nesselrodów. Podział taki jednak nie trwał długo, gdyż już w roku 1685 nastąpiło scalenie baronatu żmigrodzkiego przez Hatzfeldtów w drodze wykupu dóbr prusickich.

Mapa J. Ch. Bergera wrytowana i wydana w Holandii (najprawdopodobniej w Amsterdamie), niedatowana, ale literatura przedmiotu zgodnie podaje, że z 1676 r. została wznowiona po raz drugi w 1681 r., a w roku 1720. w oficynie Petrusa Schenka II (1693-1775) w Amsterdamie ukazała się jej kopia (*DELINEATIONEM | Liberae in Silesia Dynastiae | DRACHENBERG | Ex Officina | PETRI SCHENKII.*; miedzioryt; 48,5x59,5 cm; skala ok. 1:56 000). Zob.: J. Partsch, *Katalog der Ausstellung des XIII. Deutschen Geographentages zu Breslau*. Breslau 1901, poz. 32; J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, s. 66-67; K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten*, Weißhorn 1987 (katalog wystawy), poz. 83, il. s. 95; U. Timann, H. Kott, *Von Stettin bis Breslau. Ansichten, Stadtpläne und Landkarten von Pommern, Östlicher Mark Brandenburg und Schlesien aus der Graphischen Sammlung des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg*, Nürnberg 1987, poz. 567, il. przeróbki. P. Schenka II s. 295; K. Szykuła, *Dawne mapy Śląska jako źródło informacji*, „Roczniki Biblioteczne”, R. XXXII, Z. 1, 1988 (il. s. 150); M. Ptak, *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa żmigrodzkiego (1492-1742)*, „Studia Historycznoprawne”, (Acta Universitatis Wratislaviensis No 1384, Prawo CCXIII) Wrocław 1992, s. 29-58; Friedrich Graf von Hatzfeld, *Die Herrschaft Trachenberg und die Familie Hatzfeldt in Schlesien 1641-1945. Ausstellung im Haus Schlesien – Museum für Landeskunde 20. April bis 2. Juni 1996*. Köln 1996; K. Kozica, *Stawy milickie na dawnych mapach*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 29, nr 1, 1997 (il. pierwszego wydania z 1676 s. 24); tenże, *Występowanie stawów milickich i zmiany ich linii brzegowej na dawnych i współczesnych mapach wielkoskalowych*, (mps pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dra hab. Władysława Pawłaka, Uniwersytet Wrocławski; tam dalsza literatura); tenże, *Stawy milickie na dawnych i współczesnych mapach wielkoskalowych*, [w:] *Materiały II Sympozjum Ekologicznego – Gospodarka wodna w dolinie Baryczy i jej wpływ na rozwój regionu*, Wrocław, 1999, s. 7-14; tenże, *Obraz obszaru stawów milickich na dawnych mapach*, [w:] „Kronika Doliny Baryczy”, t. VIII, Milicz 2000, s. 133-160; tenże, *Dolina Baryczy – wspólne dziedzictwo. Dolina Baryczy na dawnej mapie, grafice, widokówce i fotografii. Bartschtal – gemeinsames Erbe. Das Bartschtal auf alten Karten, Stichen, Postkarten und Fotografen*, Milicz 2007, (poz. 3, il. kol. s. 14-15); tenże, *Dawne mapy Śląska, Doliny Baryczy i Stawów Milickich. Alte Karten von Schlesien, Bartschtal, Militischer Teichen*, [w:] *Dawna Dolina Baryczy. Altes Bartschtal*, Milicz 2009 (w druku), poz. 10, il. kol. 10; J. Friedhoff, *Die Familie von Hatzfeldt. Adelige Wohnkultur und Lebensführung zwischen Renaissance und Barock*, Düsseldorf 2004, il. s. 141.

sąsiadujących przez granicę właścicieli ziemskich, których dobra leżały na tym obszarze granicznym. Spór ten obejmował 5 następujących wsi: Ostoje, Poradów [Paradów], Jeziora, Białykał i Łakta. Dzisiaj Poradów [Paradów] należy do województwa dolnośląskiego (wcześniej wrocławskiego, a przed wojną do Niemiec), a Ostoje, Jeziora, Białykał i Łakta do województwa wielkopolskiego (wcześniej leszczyńskiego i poznańskiego, a przed wojną do Polski). O wsie te i leżące wokół nich tereny toczył się w XVIII w. długotrwały spór pomiędzy wielkopolskimi i śląskimi właścicielami tamtejszych dóbr. I tak spór o Ostoje, Jeziora i Poradów [Paradów] toczył się pomiędzy księżętami Wiśniowieckimi a sułowskimi hrabiami Burghaus, rozstrzygnięty w 1786 r. w większości na korzyść tych pierwszych, którzy zatrzymali dwie pierwsze wsie. Sułowscy hrabiowie Burghaus toczyli także bez efektu spór z Zakrzewskimi o Białykał pozostały po stronie polskiej oraz tym razem pomyślnie z Krzyckimi o leżące na wschód od tej miejscowości lasy³. Natomiast Hatzfeldtowie ze Żmigrodu toczyli daremnie spór z Rogalińskimi o wieś Łakta, a z Zakrzewskimi pomyślnie zakończony spór o lasy leżące na zachód od wsi Białykał. Rozstrzygnięcie tych sporów do dzisiaj decyduje o przynależności administracyjnej tych miejscowości i leżących wokół nich terenów.

Pierwszą mapą z XVIII w., na której zaznaczono sporne tereny, jest mapa Johanna Wolfganga Wielanda i Matthäusa von Schubartha Księstwa Oleśnickiego⁴ z 1739 r., wydana przez Spadkobierców Homanna w Norymberdze.

³ Po ostatecznym ustaleniu granicy śląsko-wielkopolskiej za odszkodowanie za pozostawienie po polskiej stronie granicy wsi Białykał hrabia Burghaus z Sułowa z dotacji króla Prus Fryderyka Wilhelma II założył po 1786 r. wieś Baranowice na terenie leśnym tuż przy nowo wytyczonej granicy.

⁴ U góry po prawej stronie, tytuł w bogato zdobionym owalnym kartuszu zwieńczonym herbem księstwa oleśnickiego i otoczonym scenami alegorycznymi i krajobrazowymi:

PRINCIPATVS SILESIAE | OELSNENSIS

Poniżej ciąg dalszy tekstu tytułu zakończony sygnaturą wydawcy i przywilejem:

... | in fuos Difstrictus OELS BERNSTADT et | TREBNITZ divisfi exactifsima Tabula geographica, exhibens | infimul circumjacentes Dynastias liberas TRACHENBERG | et MILITSCH, cum statibus minoribus FREYHAIN | NEVSCHLOS, GOSCHVTZ et ZVLAVF | a Ioh. W. Wieland, Geometra et Locum tenente delineata, | ob praematuram mortem auctoris denuo rectificata per Caesa- | reum Locum tenentem et Architectum militem | Matthaenum á Schubarth Succentur. et Architect. Caef. | Ac sumtibus principum et ordinum Silesiae | excusa Norimbergae | ab Haeretibus Homannianis | A. O. R. MDCCXXXVIII. | Cum. fpec. S. Caef. Reg. Maj. Priv.

Wydawca: Spadkobiercy Homanna

Miedzioryt; 55,5x82 cm; dwie podziałki liniowe, skala ok. 1 : 160 000

U dołu po lewej stronie, na ozdobnym postumencie, legenda (*Characterum Explicatio*) w języku łacińskim objaśniająca łącznie 25 sygnatur w dwóch kolumnach oraz poniżej dwa objaśnienia kolorów. Poniżej tej legendy, dwie podziałki liniowe: *Milliaria Silefiaca 15000 Pertic. v. 11250 Ulnar. Silefiac. | quarum ratio ad Parisin. pedem ut 2553 ad. 1440. (2 — 8,3 cm)* i *Mill. Geographica German. vel vulgaria quindenaria | in gradum computatis 57060 Hexapodis Parisf. (2 — 9,6 cm).*

Mapa ta to jedna z 16 map księstw śląskich, wykonanych dla celów wojskowych na polecenie cesarza Karola VI w latach 1722-1733 przez austriackiego porucznika i inżyniera Johanna Wolfganga Wielanda (?-1736), a następnie poprawionych i uzupełnionych w latach 1736-1740 przez także austriackiego (od 1741 r. pruskiego) porucznika i inżyniera Matthäusa von Schubartha (działał w latach 1723-1758). Mapy te powstały już w okresie kartografii pomiarowej, który to okres w dziejach kartografii śląskiej rozpoczął się na początku lat 20. XVIII wieku. Wszystkie mapy Śląska wykonane przez Wielanda i Schubartha zostały wydane w formie atlasu zatytułowanego *Atlas Silesiae...*⁵ przez oficynę kartograficzną Spadkobierców Homanna w Norymberdze w roku 1752 (ale z datą 1750). *Atlas Silesiae* składa się z 20 map, w tym 4 map generalnych (mapy Śląska Tobiasza Mayera z 1749 [zob. trzecia], mapy Dolnego Śląska z 1745 r. [zob. mapa druga] i mapy Górnego Śląska z 1746 r. Johanna Mattiasa Haasa oraz mapy diecezji wrocławskiej z 1751 r. Johanna Ignaza Felbigera) oraz 16 map poszczególnych księstw śląskich, które przedstawiają bogatą treść topograficzną, gospodarczą, osadniczą i granice administracyjne.

Rejon Doliny Baryczy ze stawami milickimi został przedstawiony na 6. mapie tego atlasu – na mapie Księstwa Oleśnickiego datowanej na 1739 r. (jej późniejsze wydania ukazały się w roku 1808 i 1813⁶). Wyróżnia się na tej

---

Zob. J. Partsch, dz. cyt., poz. 49 – szósta mapa; U. Timann, H. Kott, dz. cyt., poz. 580, il. s. 309; A. Konias, *Kartograficzny obraz Śląska na podstawie map księstw śląskich Jana Wolfganga Wielanda i Mateusza Schubartha z połowy XVIII wieku*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 1462, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1995, (tam dalsza literatura); K. Kozica, *Stawy milickie...* (PPK); tenże, *Występowanie stawów milickich...* (tam dalsza literatura); tenże, *Stawy milickie...*; tenże, *Oraz obszar...*; tenże, *Dolina Baryczy...* (poz. 7, il. kol. s. 22-23); tenże, *Dawne mapy Śląska...* (poz. 20, il. kol. 20).

⁵ Pełny tytuł atlasu brzmi: *ATLAS SILESIAE | ID EST | DVCATVS | SILESIAE | GENERALITER | QUATUOR MAPPIS | NEC NON SPECIALITER | XVI MAPPIS TOT. PRINCIPALITER | TVS REPRÆSENTANTIBVS | GEOGRAPHICE EXHIBITVS, | ADDITA PRAEFATIONE | QUA DE HISTORIA HUIUS ATLANTIS | AGITVR | AUCTORITATE PUBLICA | IN LUCEM EMISSUS | AB | HOMANNIANIS HEREDIBVS NORIMBERGAE MDCCL.*

⁶ Stan drugi z 1808 r. mapy Księstwa Oleśnickiego bez noty wydawniczej Christopha Fembo ukazał się jako luźna mapa w oficynie Spadkobierców Homanna. Mapa ta przerobiona i poprawiona przez Daniela Friedricha Sotzmanna (1754-1840) pozbawiona została dekoracyjnych kartuszy i otrzymała m.in. opis nowymi współrzędnymi geograficznymi, a wiele miejscowości opisano aktualniejszymi nazwami geograficznymi, podobnie jak i nazwami geograficznymi i politycznymi (administracyjnymi). Tytuł i legendę już bez kartuszy opisano w języku niemieckim. Stan trzeci z 1813 r. mapy z notą wydawniczą Christopha Fembo ukazał się jako szósta mapa włączona do rzadkiego drugiego wydania *Atlas Silesiae* (pierwsze w 1752 r., zob. mapa pierwsza) opublikowanego w 1813 r. w Norymberdze przez nowego już właściciela całej oficyny Spadkobierców Homanna jakim było od tego właśnie 1813 r. Christoph Fembo. Więcej o nim i o tym atlasie, zob. mapa szósta.

U góry po prawej stronie:

DAS | FÜRSTENTHUM OELS,

mapie szczegółowość w przedstawieniu sieci rzecznej i stawów. Wszystkie większe rzeki i stawy są opisane. Ogólny bieg Baryczy (*Bartfch fl.*) z całym jej systemem dopływów na mapie Wielanda-Schubartha nie budzi zastrzeżeń w stosunku do dzisiejszego obrazu rzeki na mapie współczesnej. Ze względu na późniejszą regulację rzeki odcinek Baryczy zwłaszcza poniżej Żmigrodu (*Trachenberg | P. Straburek*) z ujściem Sąsiecnicy (Sieczki) (*Schatzka fl.*) i Orli (*Horla fl.*) jest inaczej przedstawiony na mapie Księstwa Oleśnickiego. Na północ od Trzebnicy (*Trebnitz*) w dorzeczu Baryczy opisano duży obszar leśny o nazwie Puszcza Trzebnicka (*Trebnitzer heyde*), na północ od Żmigrodu – Wielką Puszcę (*Grofse heyde*), a w widłach Baryczy i Orli – Suchą Puszcę (*Durre heyd | Sylva*). Dwie ostatnie puszcze są także przedstawione i opisane już na mapie J.Ch. Bergera (zob. przypis 2).

Na mapie zaznaczono także, z okresu jej powstania, szczegółowy podział administracyjny, m.in. zgodnie z tytułem mapy granice Baronatu Milickiego (*BARONATUS MILITIENSIS.*), Baronatu Żmigrodzkiego (*BARONAT⁹ TRACHENBERGENSIS*), dominium sułowskiego (*STATUS | MINOR | SULAU*), dominium cieszkowskiego (*STATUS | MINOR | FREYHAN*), dominium Nowy Zamek (*STATUS | NEU | SCHL | OS*) i dominium Goszcz (*STATUS | MINOR | GOSCHUTZ*). Dominium sułowskie powstało w wyniku podziału dominium milickiego, kiedy to w 1595 r. ich właściciel Joachim von Maltzan odsprzedał dobra sułowskie burgrabiemu Ottonowi von Dohna. W 1654 r. cesarz wyniósł je do rangi mniejszego wolnego państwa stanowego. W 1755 r. Sułów uzyskał prawa miejskie, utracone w 1945 r. Dominium cieszkowskie powstało w wyniku podziału dominium milickiego w 1628 r., a cesarz w 1656 r. wyniósł je do rangi mniejszego wolnego państwa stanowego. Dominium Nowy Zamek powstało w wyniku podziału dominium milickiego, od 1654-1656 r. decyzją cesarza wyniesione do rangi mniejszego wolnego państwa stanowego (później po 1745 r. jego ośrodek przeniesiono do Wierzchowic). Natomiast sąsiednie dominium Goszcz istniało od 1670 r.

Poniżej ciąg dalszy tekstu tytułu zakończony sygnaturą wydawcy i przywilejem:

... | *nebst dem | Fürstenthum TRACHENBERG, den freyen Standesherrschaften | MILITSCH, WARTENBERG und GOSCHÜTZ, der Herrschaft | FESTENBERG und den freyen Minderherrschaften | NEUSCHLOSS, SULAU und FREYHAN, | oder der | OELS-BERNSTÄDTSCHE; OELSTREBNITZSCHE, | MILITSCH UND WARTENBERGISCHE KREIS. | Gezeichnet von I. W. Wieland und verbesfert vom Ingenieur Major von Schubarth, | jetzt aber umgearbeitet und vermehrt | von | D.F. SOTZMANN. | Nürnberg, bey Homanns Erben. 1808. | jertz Christoph Fembo. 1813. | Mit Königl. Baier allern. Freyheit.*

Wydawca: Christoph Fembo

Miedzioryt kolorowany w epoce; 55,5x82 cm; dwie podziałki liniowe, skala ok. 1:160 000

U dołu po lewej stronie, legenda (*Erklärung der Zeichen.*) w języku niemieckim objaśniająca łącznie 24 sygnatury w dwóch kolumnach. Poniżej tej legendy, dwie podziałki liniowe: *Schleifse Milen.* (2 — 8,1 cm) i *Gemeine Deutsche Meilen, 15. auf einen Grad.* (2 — 9,3 cm).

U dołu po prawej stronie poza ramką, paginacja: 6. zob. K. Kozica, *Dawne mapy Śląska...* (poz. 34, il. kol. stanu trzeciego 34).

Na mapie zaznaczono interesujący nas teren sporny na pograniczu śląsko-wielkopolskim, obejmujący 4 wsie: Ostoje (*Osfoj*), Poradów [Paradów] (*Bardowe*), Jeziora (*Iezoro*) i Białykał (*Schwartze Kehl*). Dzisiaj Poradów [Paradów] należy do województwa dolnośląskiego (wcześniej wrocławskiego), a Ostoje, Jeziora i Białykał do województwa wielkopolskiego (wcześniej leszczyńskiego i poznańskiego).

Druga mapa to mapa z 1745 r. Dolnego Śląska Johanna Matthiasa Haasa. Stan pierwszy⁷ tej mapy wykonanej przez Johanna Matthiasa Haasa (1684-1742), profesora matematyki na uniwersytecie w Wittenberdze, wydany został w 1745 r. przez oficynę Spadkobierców Homanna w Norymberdze. Pozostała część Śląska została przedstawiona na mapie Górnego Śląska wykonanej przez J. M. Haasa rok później (1746) i zatytułowanej *DVCATVS | SILESIAE | TABVLA ALTERA | SVPERIOREM | SILESIA MI | exhibens | ex mappa Hasiana | majore desumta & | excusa | per Homañianos | Heredes Norimb. | A.º MDCCXXXVI. | Cum. Priv. Sac. | Cæs. Maj.*. Mapy te zostały opracowane na podstawie 16 map księstw śląskich Johanna Wolfganga Wielanda i Matthäusa von Schubartha.

⁷ U góry po prawej stronie, tytuł otoczony łukiem z dziewięcioma herbami księstw śląskich zawieszonymi na dębowej gałęzi:

DVCATVS SILESIAE | TABVLA GEOGRAPICA PRIMA, | INFERIOREM EIVS PARTEM,
Poniżej ciąg dalszy tekstu tytułu:

... | feu NOVEN PRINCIPATVS, | quorum insignia hic adjecta sunt, | secundum statum recentissimum complectens. | Ad mentem Hasiani avtographi | majoris legitime delineata | et edita curis Homann. Heredum. | Norimb. Cum. Priv. Sac. Cæs. Majest. | A.º MDCCXXXV.
Powyżej górnej ramki, drugi tytuł w języku francuskim:

LA BASSE SILESIE, qui comprend les Principautés de Schweidnitz, de Iauer, de Glogau, de Breslau, de Liegnitz, de Brieg, de Wolau, de Oels, & de Sagan, | dessinée par les Heritiers de Homann. l'An 1745.

Wydawca: Spadkobiercy Homanna

Miedzioryt; 40x56,5 cm + 1,5 cm tytuł u góry; dwie podziałki liniowe, skala ok. 1:570 000

Poniżej tytułu mapy, dwie podziałki liniowe: *Milliaria Germanica communia Quindena in Gradu, | in Gradum computatis 57060 Hexapodis Parifinis.* (8 — 10,3 cm) i *Milliaria Silefiaca Vulgatiore, quorum unum | cotinet 11250. Ulnas Silef. Quæ partes haben 2553, | quales infunt pedi Parifino 1440.* (8 — 8,8 cm). Na dębowej gałęzi herby dziewięciu księstw śląskich, z opisem ich stolic nad herbami: *SCHWEIDNITZ, IAUER, GLOGAV, BRESLAV, LIGNITZ, BRIEG, WOLAV, OELS* i *SAGAN*. Po lewej stronie tytułu, na draperii zawieszonyj po prawej stronie na dębowej gałęzi, a po lewej stronie podtrzymywanej przez putta, legenda (*Explicatio Signorum*) w języku łacińskim objaśniająca w dwóch kolumnach łącznie osiem sygnatur. Poniżej tej legendy, nota także w języku łacińskim rozpoczynająca się od słów: *Nota: Subdividitur quatenus quivis. ...* (łącznie 10 wierszy). Zob. J. Patsch, dz. cyt., poz. 49 – druga mapa; U. Timann, H. Kott, dz. cyt., poz. 561, il. stanu pierwszego s. 289 – bez górnego tytułu w języku francuskim; poz. 562, il. stanu drugiego s. 290 – bez górnego tytułu w języku francuskim; K. Lindner, dz. cyt., poz. 84, il. stanu pierwszego s. 96; A. Konias, dz. cyt., passim; K. Kozica, *Występowanie stawów...* (tam dalsza literatura), tenże, *Stawy milickie...*; tenże, *Obraz obszaru...*; tenże, *Dolina Baryczy...*, (poz. 8, il. kol. s. 24-25); tenże, *Dawne mapy Śląska...*, (poz. 23, il. kol. 23); B. Horodyski, *Dzieje atlasu Śląska 1720-1752*, „Zabytki Polskiej Kartografii”, z. 7, Warszawa 2002, il. 2.

Stan drugi tych map, bez cesarskiego przywileju na końcu tytułu i z paginacją u dołu po prawej stronie poza ramką (odpowiednio 2 i 3), zamieszczony został w *Atlas Silesiae* z datą 1750, wydany przez Spadkobierców Homanna w Norymberdze w 1752 r. (więcej o tym atlasie zob. mapa pierwsza). W atlasie tym mapa Dolnego Śląska zamieszczona została wspólnie z tabelkami zawierającymi objaśnienie podziału administracyjnego, które to tabelki odbijane z dwóch innych płyt umieszczono po prawej stronie i pod mapą. Po prawej stronie znajdujemy tytuł: *Erklärung zu der Karte von NIEDER-SCHLESSEN, fo XI. Für- | stenthümer und IV. Stands-Herrschaffen | begreift.*, a poniżej dwie kolumny z wykazem księstw i państw stanowych na Dolnym Śląsku. Pod mapą natomiast znajdujemy pięć kolumn zatytułowanych: *STADT BRESLAV i FREYE STANDS-HERRSCHAFTEN in der Karte von NIEDER SCHLESSEN*. Podobnie na mapie Górnego Śląska, gdzie tylko po prawej stronie mapy znajdujemy tytuł: *Erläuterung der Karte von OBER SCHLESSEN, darinnen | V. Fürstenthümer und 2 Stands –Herrschaffen vorgestellt | worden, welche zusammen Ober Schlesiens ausmachen.*, poniżej którego w dwóch kolumnach wykaz księstw i państw stanowych na Górnym Śląsku. Dlatego stany drugie obydwu tych map mogą występować z nimi (duży podłużny format folio) lub bez tych tabelki.

Na mapie przedstawiono Milicz (*Militz*) i Żmigród (*Trachen = | berg*) oraz wiele pobliskich miejscowości wraz z granicami tych dwóch wolnych państw stanowych (*Baronat. MILI | TIEN | i Baronatus TRACHEN | BERG*). Zaznaczone także zostały największe stawy (nieopisane) w ich okolicy wraz z dość szczegółowym obrazem sieci rzecznej na tym obszarze (Barycz opisana jako *Bartsch fl.*). Zaznaczono również teren sporny na pograniczu śląsko-wielkopolskim, z przedstawieniem tylko dwóch wsi: Ostoje (*Osfoj*) i Poradów [Paradów] (*Bardowe*). Dzisiaj Poradów [Paradów] należy do województwa dolnośląskiego (wcześniej wrocławskiego), a Ostoje do województwa wielkopolskiego (wcześniej leszczyńskiego i poznańskiego).

Trzecia mapa to mapa Śląska⁸ Tobiasa Mayera z 1749 r. Mapa wykonana przez wybitnego przedstawiciela XVIII-wiecznej niemieckiej produkcji kartograficznej. Wykształcony w Esslingen, był matematykiem i mierniczym. W 1746 r. powierzono mu prowadzenie oficyny Spadkobierców Homanna w Norymberdze. Jako kierownik naukowy tej oficyny, przez następne pięć lat wydał ok. 40 map, w oparciu o własne obliczenia i zestawienia. W 1751 r.

⁸ U góry po prawej stronie, w prostokątnej ramce otoczonej z trzech stron wieńcem z kwiatów i owoców oraz zwieńczonej na ozdobnej tarczy czarnym orłem – herbem Śląska, po lewej atrybutami myśliwskimi i narzędziami rolniczymi, a u dołu dwoma rogami obfitości wypełnionymi owocami:

DVCATVS SILESIAE | Tabula geographica generalis,

Poniżej ciąg dalszy tytułu:

... *| statui hodierno, ei nempe qui post | pacem Dresdensem locum obtinet, adaptata. | iustaque*

Mayer objął katedrę matematyki na uniwersytecie w Getyndze. Jego późniejsze zainteresowania skupiły się na astronomii, głównie obserwacjach księżyca. Literatura przedmiotu często nie wyróżnia jego najstarszego syna Johanna Tobiasa (1752-1830), także kartografa, autora mapy *Royaume de Pologne ...* (1813).

Wykonana przez Mayera mapa przeglądowa przedstawia podział terytorialny po pokoju w Dreźnie z 25 grudnia 1745 r., który zakończył drugą wojnę śląską (1744-1745) i potwierdził zagarnięcie Śląska przez Prusy. Na mapie tej pruski Śląsk podzielony jest na Dolny, Środkowy i Górny. Na mapie tej poprawnie jest przedstawiony Śląsk austriacki i Hrabstwo Kłodzkie oraz Krosno Odrzańskie należące już do Brandenburskiej. Dawna morawska enklawa terytorialna leżąca na zachód od Raciborza (*RATIBOR*) nadal jeszcze nie jest włączona do pruskiego Śląska, pomimo, że w 1742 r. została zajęta przez Prusy. Po pierwszej wojnie śląskiej (1740-1742), w czerwcu 1742 r., Maria Teresa (1717-1780) zawarła we Wrocławiu pokój z Fryderykiem II. Do państwa Hohenzollernów włączono większą część Śląska, który został nazwany Śląskiem Pruskim. Przy Habsburgach pozostały jedynie południowe fragmenty Księstwa Nyskiego, Karniowskiego oraz Opawskiego, a także niemal całe Księstwo Cieszyńskie, tereny nazwane Śląskiem Austriackim. Habsburgowie stracili również Hrabstwo Kłodzkie (ziemię kłodzką) włączone administracyjnie do pruskiego Śląska. Trzecia wojna śląska (1756-1763) i zawarty pokój w 1763 r. w Hubertzburgu potwierdził podział Śląska.

Na mapie Śląska T. Mayera przedstawiono Milicz (*Militfch*) i Żmięgród (*Trachenberg*) oraz wiele pobliskich miejscowości wraz z granicami

---

Graduatione rectificata, | per TOB. MAIER, | Norimbergae | Impensis HOMANNIANORVM HEREDVM. | A. 1749.

Powyżej górnej ramki, drugi tytuł w języku francuskim:

LE DUCHÉ DE SILESIE, suivant l'état présent. dressé par TOBIE MAIER, et publié par les Héritiers de Homann, à Nuremberg. 1749.

Wydawca: Spadkobiercy Homanna

Miedzioryt; 46x54,5 cm + 1,5 cm tytuł u góry; trzy podziałki liniowe, skala ok. 1:850 000

U dołu po lewej stronie kartusz ozdobiony akantem, na nim zwój, na którym w górnej części jego pola nota w języku łacińskim: *Divisio Silesiae ...* zakończona słowami *... Tabula exhibemus.* (razem siedem wierszy), pośrodku pola zwoju legenda (*SIGNORVM EXPLICATIO.*) objaśniająca w języku łacińskim w dwóch kolumnach pięć sygnatur punktowych, a w dolnej części pola zwoju trzy podziałki liniowe (*SCALAE*): *Milliaria Silesiaca 11250 Ulnar. Silef. f. 3324 2/9 Hexap. Parif. (10 — 7,5 cm), Milliaria Germanica quindenaria (10 — 8,5 cm) i Leuce Galica com[m]unes 2266 1/2 Hexap. Parif. (10 — 5,2 cm).* Zob. J. Partsch, dz. cyt., (poz. 49 – pierwsza mapa); U. Timann, H. Kott, dz. cyt., poz. 552, il. stanu drugiego z pierwszej płyty s. 279 – bez górnego tytułu w języku francuskim; K. Lindner, dz. cyt., poz. 23, il. kol. stanu pierwszego z pierwszej płyty s. 36; R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii*, Wrocław 1998, poz. 29 – stan z drugiej płyty; poz. 30 – stan drugi z pierwszej płyty, poz. 31 – stan pierwszy z pierwszej płyty, il. kol. s. 70; B. Horodyski, dz. cyt., il. 1 – stan pierwszy z pierwszej płyty z łacińskim tekstem po prawej stronie; K. Kozica, *Norymberska oficyna wydawnicza Johanna Baptisty Homanna i jego spadkobierców 1702-1848*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 35, nr 2, 2003, s. 130-133; tenże, *Dawne mapy Śląska...*, poz. 25, il. kol. stanu drugiego z pierwszej płyty 25.

tych dwóch wolnych państw stanowych, do opisu których wykorzystano już naniesione nazwy Milicza i Żmigrodu (*Militfch Baron.* i *Trachenberg | Baron.*). Zaznaczone także zostały największe stawy (nieopisane) – łącznie 15 – w ich okolicy wraz z podstawowym obrazem sieci rzecznej na tym obszarze (brak opisu Baryczy). Na mapie tej sporny teren na pograniczu śląsko-wielkopolskim – z przedstawieniem tylko dwóch wsi: Ostoje (*Osftoy*) i Poradów [Paradów] (*Bardowe*) – został włączony do Śląska (do dominium sułowskiego).

Czwarta mapa to arkusz 16 i 17 mapy Śląska⁹ (*Krieges Carte von Schlesien*) Christiana Friedricha von Wrede z 1753¹⁰.

Pierwszymi mapami, które spełniały wojskowo-taktyczne i strategiczne oczekiwania Fryderyka II (1712-1786) po zagarnięciu Śląska w 1741 r., były mapy wykonane w latach 1747-1753 pod kierownictwem majora inżyniera Christiana Friedricha von Wrede (1702-po 1764). Nowe mapy opracowane zostały w skali topograficznej około 1:35 000, pozwalającej na dużą szczegółowość treści. Wykonano 195 arkuszy map dla całego prawie Śląska (za wyjątkiem

⁹ Arkusz 16.

U góry arkusza w prostokątnej ramce tytuł w języku niemieckim:

Ein Theil des OELSSISCHEN FÜRSTENTHUMS, Trachenberg Militischen Creifses

Kolorowana mapa rękopiśmienna; 47x68 cm; jedna podziałka liniowa, skala ok. 1:35 000 Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz (sygn.: gr.2° Kart. N 15060)

U góry po lewej stronie poza ramką, numer arkusza: *No. 16*. Także poza ramką, pośrodku każdego boku ramki opisany kierunek świata i numer sąsiedniego arkusza. Poniżej tytułu, podziałka liniowa: *Meile oder | 2000 Rheni Ruhten. (1 — 21,5 cm)*. Po prawej stronie w prostokątnej ramce spis nazw miejscowości (*Designation | derer | Öhrter und Eigenthümer*) leżących na arkuszu z podaniem ich statusu własnościowego, liczby ludności i koni. U dołu tej ramki ze spisem, owalna pieczęć własnościowa, pośrodku jej pruski orzeł, a dookoła nota: *Karten Archiv. Königl. Pr. Gr. Generalstab.* U dołu po prawej stronie na polu mapy druga czworokątna pieczęć własnościowa z notą pośrodku: *K: PR: | PLANKAMER | 1816.*

Arkusz 17

U góry arkusza w prostokątnej ramce tytuł w języku niemieckim:

Ein Theil des OELSNISCHEN FÜRSTENTHUMS, und Militischen Creifses,

Kolorowana mapa rękopiśmienna; 47x68 cm; jedna podziałka liniowa, skala ok. 1:35 000 Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz (sygn.: gr.2° Kart. N 15060)

U góry po lewej stronie poza ramką, numer arkusza: *No. 17*. Także poza ramką, pośrodku każdego boku ramki opisany kierunek świata i numer sąsiedniego arkusza. Poniżej tytułu, podziałka liniowa: *Meile oder | 2000 Rheni Ruhten (1 — 21,5 cm)*. Po prawej stronie w prostokątnej ramce spis nazw miejscowości (*Designation | derer | Öhrter und Eigenthümer*) leżących na arkuszu z podaniem ich statusu własnościowego, liczby ludności i koni. U dołu tej ramki ze spisem, dwie pieczęcie własnościowe, jedna owalna (pośrodku jej pruski orzeł, a dookoła nota: *Karten Archiv. Königl. Pr. Gr. Generalstab.*), druga czworokątna (z notą pośrodku: *K: PR: | PLANKAMER | 1816.*). Zob. K. Lindner, dz. cyt., poz. 46; K. Kozica, *Stawy milickie...* (PPK); tenże, *Występowanie stawów milickich...* (tam dalsza literatura); tenże, *Stawy milickie...*; tenże, *Obraz obszaru...*, il. arkusza 16 s. 146, il. arkusza 17 s. 145; tenże, *Dolina Baryczy...*, arkusz 16. poz. 12, il. kol. s. 30-31, arkusz 17. poz. 13, il. kol. s. 32-33; tenże, *Dawne mapy Śląska...*, poz. 27, il. kol. arkusza 16, 17, 27.

¹⁰ Zob. także artykuł A. Koniasa w niniejszym wydawnictwie [przyp. red.].

obszarów leżących na południe od Odry, na odcinku od Głogowa do Oławy) i otrzymały one ogólną nazwę *Krieges Carte von Schlesien*. Każdy arkusz posiada wymiary 47x68 cm (ramka zewnętrzna).

Ch. F. von Wrede wykonał ogółem 195 arkuszy, które zgromadzono w 5 tomach. Szczegółowe mapy von Wredego zawierają bogatą i różnorodną treść (sieć osadnicza i komunikacyjna, hydrografia, lasy). W ich legendzie znaleźć możemy kilkadziesiąt sygnatur przedstawiających różne dziedziny życia. Dodatkową cenną informacją zawartą na mapach von Wredego jest spis nazw miejscowości leżących na danym arkuszu z podaniem ich statusu własnościowego (nazwiska właściciela) oraz wyszczególnieniem dla każdej miejscowości liczby mieszczan lub kmieci (*Bürger und Bauren*), liczby zagrodników i chałupników (*Gärtner und Häusler*), a także liczby koni (*Pferde*). Posiadające wiele strategicznych informacji w okresie walki Prus z Austrią o Śląsk mapy te nie zostały opublikowane i do dzisiaj pozostały w barwnych rękopisach, które przechowywane są w *Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz*. We Wrocławiu Gabinet Kartograficzny Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich posiada ich czarno-białe fotograficzne kopie pomniejszone do skali 1:100 000.

Arkusze map, pokrywające obszar doliny Baryczy ze stawami, opracowane były w roku 1753. Jest ich 9 (numery arkuszy: 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24 – numeracja porządkowa) i wszystkie one posiadają wspólny tytuł rozpoczynający się od słów: *Ein Theil des...* Najbardziej na tym obszarze interesująca hydrografia otrzymała na mapach von Wredego jak do tej pory najlepszy swój kartograficzny obraz. Przedstawiono wszystkie stawy istniejące w tym czasie, wraz z rzekami, dopływami i kanałami (w kolorze niebieskim). Pokazane są także bagna za pomocą niebieskich kresek. Prawie wszystkie rzeki i większość stawów (poza nielicznymi, małymi) mają opisane nazwy. Zaznaczono również obszar sporny (5 wsi: Jeziora [*Lezoro*], Poradów [*Paradów*] [*Bardaw*], Ostoje [*Ostey*], Białykał [*Schwarze Kehle*] i Łąktę [*Polnisch Luncke*]) na granicy śląsko-wielkopolskiej.

Piątą mapą jest rzadka francuska mapa Dolnego Śląska¹¹ Jeana de Beauraina z 1757 r. Mapa ta, opublikowana w Paryżu przez wydawcę Jeana *chevalier*

¹¹ U góry po prawej stronie, w nieregularnym akantowym kartuszu zwieńczony herbem Francji i koroną królewską:

CARTE DE LA BASSE PARTIE | DU DUCHÉ DE SILESIE

Poniżej ciąg dalszy tekstu tytułu zakończony dedykacją dla króla Francji Ludwika XV i notą wydawcy:... | *Qui Comprend* | LES PRINCIPAUTES OU DUCHÉS | de Schweidnitz, de Javer, de Glogau, de Breslau, | de Liegnitz, de Brieg, de Wolau, d'Oels, de Sagan, | et les Seigneuries ou Baronies libres | de Wartenberg, de Militsch, de Trachenberg, | de Nider-Beuthen, et de Goschütz. | *Levée en partie sur les Lieux, par ordre de l'Empereur Charles 6e, | Par le S.r Wieland, et achevée après sa mort par le S.r Schubart, | Fameux Géometre. | DÉDIÉE ET PRÉSENTÉE AU ROY, | Par son très obéissant très fidele | Serviteur et Sujet, le Chevalier de | Beaurain, Géographe ordinaire | du Roy, et cy devant | de l'Education de | Monseign.r le Dauphin | 1757.*

Wydawca: Jean de Beaurain

de Beauraina (1696-1771), inżyniera i geografa królewskiego (1721), dedykowana była królowi Francji Ludwikowi XV. Jest to górny arkusz mapy, której towarzyszy dolny arkusz z przedstawieniem Górnego Śląska. Cała ta dwuarkuszkowa mapa jest przedstawieniem obrazu Śląska wykonanym, jak głosi tekst w kartuszu z tytułem, w oparciu o redukcję i generalizację 16 map księstw śląskich, wykonanych na polecenie cesarza Karola VI, które później zostały zamieszczone w *Atlas Silesiae* (więcej o tym atlasie, zob. mapa pierwsza). W rzeczywistości każdy z tych arkuszy mapy J. de Beauraina jest przeróbką odpowiedniego arkusza map Dolnego i Górnego Śląska z 1745 i 1746 r. Johanna Matthiasa Haasa, zamieszczonych także w tym atlasie.

Przedstawienie obszaru Doliny Baryczy na tej mapie oparte jest na redukcji mapy wzorcowej jakim jest mapa księstwa oleśnickiego Wielanda i Schubartha. Na mapie przedstawiono Milicz (*Militsch*) i Żmigród (*Tra | chenberg*) wraz ze szczegółową siecią pobliskich miejscowości oraz z granicami tych dwóch wolnych państw stanowych (*BARON. DE | MILITSCH* i *BARONIE | TRACHENBERG*) oraz granice dominium sułowskiego (*P. S. | de | Sulau*) z Sułowem (*Zu- lauf*). Zaznaczone także zostały największe stawy (nieopisane) w tej okolicy wraz z dość szczegółowym obrazem sieci rzecznej na tym obszarze (Barycz opisana jako *Bartsch*).

Zaznaczono również teren sporny na pograniczu śląsko-wielkopolskim, z przedstawieniem tylko dwóch wsi: Ostoje (*Osstoy*), Poradów [Paradów] (*Bardowe*). Dzisiaj Poradów [Paradów] należy do województwa dolnośląskiego (wcześniej wrocławskiego), a Ostoje do województwa wielkopolskiego (wcześniej leszczyńskiego i poznańskiego).

Na początku XIX w. nadal przedstawiano jeszcze teren sporny na pograniczu śląsko-wielkopolskim na mapie Śląska z 1802 r. Franza Ludwiga Güssefelda (1744-1808), niemieckiego kartografa, który pracując w Weimarze od 1780 r. pozostawał głównym kartografem oficyny Spadkobierców Homanna. Do 1802 r. narysował on 89 (około 85%) nowo wydanych przez oficynę map. Później Güssefeld pracował dla Industrie-Comptoir Weimar (zał. w 1781, od 1804 r. jej następcą był Geographisches Institut Weimar). Mapa wydana została w Norymberdze przez Spadkobierców Homanna. Stan pierwszy tej mapy (z datą 1802.) ukazał się w 1802 r., stan drugi (z dopiskiem i datą: *Zweite*

Miedzioryt; 39x50,5 cm; dwie podziałki liniowe, skala mapy ok. 1:600 000

U góry pośrodku, na lewo od kartusza z tytułem, także w akantowym kartuszu legenda (*EXPLICATION Pour 2 Cartes*) w języku francuskim objaśniająca w dwóch kolumnach 24 sygnatury punktowe i literowe. U dołu po lewej stronie, w prostokątnej ramce, dwie podziałki liniowe (*ECHELLES*): 7 *Milles communs d'Allemagne de 15 au Degré. | ou 7 Grandes Lieues de France.* (7 — 8,8 cm) oraz 8 *Milles de Silesie de 18 au Degré.* (8 — 8,5 cm). Poniżej dolnej ramki, nota wydawnicza z przywilejem: *A Paris, chez le Chevalier de Beaurain, Géographe ordinaire du Roy, rue Pavée, la premiere porte à gauche en entrant par le Quai des Augustins. A vec Privilège du Roy. 1757.* Zob. K. Kozica, *Dawne mapy Śląska...*, poz. 28, il. kol. 28.

Ausgabe 1806. i dwukrotnie słowem *begreift* zamiast *begreift* w tabelce u góry po prawej stronie) ukazał się w 1806 roku¹².

Stan drugi tej mapy został włączony do rzadkiego drugiego wydania *Atlas Silesiae* opublikowanego w 1813 r. w Norymberdze przez Christopha Fembo (1781-1848), pod tytułem: *ATLAS SILESIAE | ID EST | DVCATVS | SILESIAE | GENERALITER | QUA TUOR MAPPIS | NEC NON SPECIALITER | XVI MAPPIS TOT PRINCIPA- | TVS REPRAESENTANTIBVS | GEOGRAPHICE EXHIBITVS | ADDITA PRAEFATIONE | QUA DE HISTORIA HUIUS ATLANTIS | AGITVR | AUCTORITATE PUBLICA | IN LUCEM EMISSUS | AB | HAMANNIANIS HEREDIBVS | nunc CHRISTOPHORO FEMBO. 1813. | NORIMBERGAE. C.P.R.B.M.* W atlasie tym zastąpiła ona mapę przeglądową Śląska Tobiasa Mayera z 1749 r. (zob. mapa trzecia). Mapy z tego drugiego wydania *Atlas Silesiae* ukazywały się luzem w różnych latach (1808, 1809) z sygnaturą Spadkobierców Homanna (*Homanns Erben*), a niektóre dodatkowo jeszcze z nową sygnaturą wydawniczą i przywilejem króla Bawarii dla nowego właściciela (*jezt Christoph Fembo. 1813. | Mit Königl. Baier allergn. Freyheit.*). Wszystkie 16 map księstw śląskich zostały przerobione i poprawione przez Sotzmanna (1754-1840). Mapy te pozbawione zostały dekoracyjnych kartuszy i otrzymały m.in. opis nowymi współrzędnymi geograficznymi, a wiele miejscowości opisano aktualniejszymi nazwami geograficznymi, podobnie politycznymi (administracyjnymi), a tytuły i legendy już bez kartuszy opisano w języku niemieckim.

Mapa wykonana została jeszcze w starej technice drukowania map jaką był miedzioryt, którego końcówka przypada na okres ok. 1820 r., kiedy rozpoczęto stosowanie litografii w drukarstwie. Znajdujemy na niej przedstawioną

¹² U dołu po lewej stronie, w nieregularnej ramce, tytuł w języku niemieckim:

Generalcharte | von | SCHLESISIEN.

Ciąg dalszy tekstu tytułu:

Nach astronomischen Ortsbestimmungen | und seinem dermailgen Bestande entworfen | von F. L. Güssefeld.

Wydawca: Spadkobiercy Homanna

Miedzioryt kolorowany w epoce; 46x54,5 cm, trzy podziałki liniowe, skala ok. 1:825 000

W dolnej części pola ramki z tytułem, sygnatura wydawcy i cesarski przywilej: *Nürnberg bey den Homannischen Erben | Zweite Ausgabe 1806. | Mit Kayserlicher allergnädigster Freyheit.* Na prawo od ramki z tytułem, legenda objaśniająca w języku niemieckim łącznie 19 sygnatur punktowych i literowych. Poniżej ramki z tytułem, nota: *Der erste Meridian ist 20° westlich von Paris angenommen.* U góry po prawej stronie, duża tabelka z przedstawieniem podziału administracyjnego Śląska sprzed Kongresu Wiedeńskiego (1815): *I. Preussisch Schlesien begreift: 1. Nieder – Schlesien 2. Ober – Schlesien* (trzy tabele) oraz *II. Das Oesterreichische Schlesien begreift:* (łącznie sześć wierszy tekstu). Na lewo od tej tabelki, trzy podziałki liniowe: *Deutsche oder Geographische Meilen 15. auf 1. Grad* (6 – 6 cm), *Schlesische Meilen 17 18/100 auf 1. Grad* (6 – 5,1 cm) i *Stunden 25 auf 1. Grad* (10 – 5,6 cm). Zob. K. Lindner, dz. cyt., poz. 26, il. s. 38 – stan pierwszy z 1802 r.); K. Kozica, *Norymberska oficyna...*; tenże, *Dawne mapy Śląska...*, poz. 33, il. kol. 33 – stan drugi z 1806 r.

sytuację polityczną po trzecim, ostatnim rozbiórce Polski w 1795 r., w wyniku którego Prusy powiększyły terytorialnie Śląsk o tzw. Nowy Śląsk (prowincja pruska – odrębna jednostka administracyjna uważana za część Śląska istniejąca w latach 1795-1806, utworzona ze skrawka byłego województwa krakowskiego; są to okręgi Siewierza, Pilicy i Lelowa ze stolicą w Żarkach; w 1807 r. obszar ten włączono do departamentu kaliskiego Księstwa Warszawskiego).

Na mapie tej stawy milickie są przedstawione jeszcze w starym stylu, właściwie schematycznie, z zaznaczeniem tylko największych, i bez opisanych nazw. Podobnie zaprezentowana jest sieć osadnicza z opisanymi nazwami najważniejszych tylko miejscowości.

Na mapie przedstawiono Milicz (*Militsch*) i Żmigród (*Trachenberg*) oraz wiele pobliskich miejscowości wraz z granicami tych dwóch wolnych państw stanowych, do opisu których wykorzystano już naniesione nazwy Milicza i Żmigrodu (*St. H. | Militsch i Fürst. | Trachenberg*). Podobnie postąpiono z opisaniem trzech mniejszych wolnych państw stanowych: Sułowa (*M. H. | Suhlau*), Cieszkowa (*Freyhan M. H.*) i Nowego Zamku (*M. H. Neu Schloss*). Zaznaczone także zostały największe stawy (nieopisane) – łącznie 15 – w ich okolicy wraz z podstawowym obrazem sieci rzecznej na tym obszarze (Barycz opisana jako *Bartsch fl.*). Sporny teren na pograniczu śląsko-wielkopolskim – z przedstawieniem tylko dwóch wsi: Ostoje (*Ostoy*) i Poradów [Paradów] (*Bardowe*) – został na tej mapie włączony do Śląska (do dominium sułowskiego).

Ryc. 1. J. Ch. Berger; mapa Baronatu Żmigrodzkiego, 1676

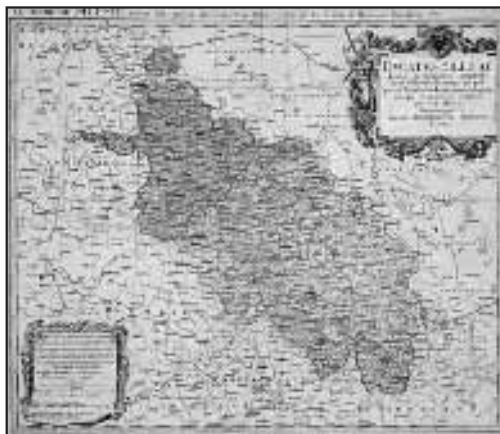
Ryc. 2. Mapa księstwa oleśnickiego Wielanda/Schubartha, 1739/1752

Ryc. 3. Wycinek ryc. 2

Ryc. 4. Mapa Dolnego Śląska J. M. Haase, 1745

Ryc. 5. Mapa Dolnego Śląska T. Mayera, 1749

Ryc. 6. Mapa Dolnego Śląska J. de Beauraina, 1757

Ryc. 7. Ch. F. von Wrede, arkusz 16, 1753

Ryc. 8. Ch. F. von Wrede, arkusz 17, 1753

Ryc. 9. Mapa Śląska F. L. Güssfelda, 1806

Przestrzeń miasta Słupska w dawnej kartografii pruskiej

Tematem artykułu jest ukazanie dynamicznego ujęcia przestrzeni na podstawie wiarygodnych i dokładnych dawnych planów miasta Słupska, powstałych w latach 1780-1945.

W niniejszym artykule zwrócono uwagę na konieczność potraktowania dawnych planów jako interesujących obiektów kartograficznych, będących wyznacznikiem poziomu sztuki tworzenia map w przeszłości, choć nie pozbawionych ograniczeń oraz błędów. Jednocześnie nie można zapominać o planach jako źródłach informacji o historii miasta. W badaniach obrazów tak niewielkich obszarów, z tak szczegółowym przedstawieniem przestrzeni nieuniknione jest przenikanie się dyscyplin nauki. Niezależnie od profesji wykonującego badania nie może on unikać interdyscyplinarnej współpracy. Wydaje się, że takie podejście jest właściwe i godne polecenia również historykom kartografii.

Położenie i historia miasta

Rzeka Słupia odegrała szczególnie ważną rolę we wczesnym osadnictwie miasta. Na historycznych materiałach kartograficznych można zauważyć, że dzisiejsze koryto Słupi różni się znacznie od pierwotnego. Aby osada mogła się powiększać i przybrać postać miasta, zdecydowano się w 1310 roku za sprawą margrabiów brandenburskich na relokację Słupska na lewy brzeg Słupi. To nadało mu zachowany do dzisiaj trapezowaty kształt. Genezy tego kształtu dopatrywać się należy w warunkach fizjograficznych – od strony południowej w dość znacznym spadku terenu i zachowanych do dziś mokradłach, zaś od strony północnej w powstałych w zagłębieniach terenu rozlewiskach, które hamowały rozwój miasta. Teren zamknięty trapezoidalnym zarysem został rozplanowany według schematu szachownicowego z prawie kwadratowym rynkiem¹.

Główne kierunki komunikacyjne wyznaczały rozmieszczenie wylotów najważniejszych ulic i usytuowanie bram. W średniowieczu do miasta wiodły cztery bramy (do dzisiaj pozostały dwie): Brama Nowa (z około 1500 roku) stanowiąca jeden z najbardziej typowych elementów architektury Słupska – zamyka wjazd od strony Szczecina, Brama Młyńska (z około 1400 roku) – wjazd od strony Gdańska, Brama Holstenów (Ciesielska) – drogę do Ustki, Brama Kowalska – kierunek od strony Gardny i Smołdzina.

¹ Z. Świechowski, J. Mertka, *Z dziejów Słupska i Ustki*, Poznań-Słupsk 1958, s. 11-38.

Do XVIII w. miasto obejmowało tereny w obrębie murów miejskich oraz kilka przedmieść przy drogach wylotowych, z których część miała formy podobne do właściwych dla pomorskich wsi. Zabudowie towarzyszyły ogrody i budynki przemysłowe (młyny, cegielnie, garbarnia, browary) oraz magazynowe (stodoły, spichrze)².

Gotyckie miasto regularne w granicach murów miejskich mieści najcenniejsze zabytki architektoniczne i kulturowe. Dawne rozlewiska i fosy w II połowie XIX w. przekształcono w planty otaczające od południowo-zachodu i północnego-wschodu ośrodek średniowieczny wraz z zabudową. Obszar Starego Miasta został podzielony dodatkowymi arteriami i w znacznym stopniu uzyskał istniejącą do dziś zabudowę.

Ważnym czynnikiem w tym obrazie przestrzennym miasta były obwarowania. Z aktu lokacyjnego wiemy, że pierwotne obwarowania miały być wykonane z dyli drewnianych. O istnieniu takich właśnie palisadowych umocnień od strony klasztoru dominikanów mówi potwierdzenie nadań Mestwina II przez księcia Wacława w roku 1325, natomiast już w roku 1376 jest mowa o murach miejskich. W ciągu pięćdziesięciu lat nastąpiła więc wymiana drewnianych umocnień na murowane z kamienia i cegły.

Analiza zachowanych partii murów świadczy, że wymiana ta postępowo. Najpierw wzniesiono odcinki murów od bardziej zagrożonej strony południowo-wschodniej. Mury pierwotnie bronione były fosą wypełnioną wodą z okolicznych strumieni. Pierścień murów, który stracił swoje znaczenie militarne z chwilą powstania fortyfikacji ziemnych, zachował pewne znaczenie administracyjno-gospodarcze aż do XIX w. W tym okresie nastąpiła jego częściowa likwidacja: rozebranie Wieży Prochowej z roku 1834, usunięcie Bramy Kowalskiej jeszcze w połowie XIX w. i zburzenie bramy Holstenów. Większe prace rozbiórkowe, które doprowadziły do dzisiejszego stanu zachowania, przeprowadzono około roku 1850³.

Z obwarowaniami łączy się kwestia zamku pozostałego do dziś, chociaż w zniekształconej przebudowami postaci. Dzisiejsza budowla znajduje się poza klasztorem dominikanów nad rzeką. Posesja ta znajdowała się w obrębie murów miejskich. Z dawnych obwarowań pozostały spore odcinki kurtyny murów oraz Baszta Czarownic⁴.

Od XIX w. rozpoczął się okres dynamicznych zmian gospodarczych, ludnościowych i przestrzennych. Przyczyniły się do tego reformy administracyjno-rolne przeprowadzone przez państwo pruskie. W 1784 roku było 421 budynków w obrębie murów miejskich i 134 na obszarze „Starego Miasta” oraz przedmieść. Brak miejsca w pierścieniu murów obronnych powodował

² E. Szalewska, *Słupsk – największe miasto na Równinie Słupskiej. Rozwój na przestrzeni dziejów i współczesność*, Przewodnik wycieczek, 45. Zjazd PTG Słupsk 1996, s. 23-33.

³ O. Eulitz, *Stolp Und Seine Umgebung*, Stolp (Pommern) 1926, s. 1-288.

⁴ Z. Świechowski, J. Mertka, dz. cyt., s. 11-38.

często przekraczanie prawa miejskiego, które przestrzegało przed zabudowywaniem ulic. Przykładem takiego zabudowania były okolice placu Mariackiego. Także mury miejskie, z chwilą, gdy tylko straciły bezpośrednie znaczenie obronne, zaczęły obrastać zabudową⁵.

W II połowie XIX w. całkowicie przeorganizowano strukturę funkcjonalno-przestrzenną Słupska na skutek przeprowadzenia linii kolejowej w odległości 700-1000 metrów od granic istniejącej zabudowy. Tory i dworzec musiano usytuować na gruntach nośnych i stabilnych dlatego w roku, 1870 wytyczono główną drogę łączącą miasto z dworcem (dzisiejsza al. Wojska Polskiego). Z tego okresu pochodzi regularny plan kwartałów prawobrzeżnego Słupska, gdzie lokowano funkcje administracji specjalnej (sądownictwo, urzędy). A podstawową formą zabudowy w dzielnicach reprezentacyjnych stała się kamienica czynszowa o bogato zdobionej głównej elewacji (al. Sienkiewicza, al. Wojska Polskiego, ulice: Mickiewicza, Wileńska, Szarych Szeregów, Partyzantów). Pod koniec XIX w. wytyczono tereny rozwojowe dla przemysłu w południowo-zachodniej części miasta oraz na terenach sąsiadujących z torami kolejowymi. W okresie 1920-1945 rozwój przestrzenny objął zagospodarowanie terenów zielonych wzdłuż Słupi, parków leśnych – północnego i południowego, budowę stadionów oraz osiedli domków jednorodzinnych. Włączenie w strukturę funkcjonalną miasta terenów zielonych wzdłuż rzeki poprzez jej regulację – zlikwidowano zakola – doprowadziło do utworzenia stawów, kąpielisk oraz przystani kajakowej i żeglarskiej. Dzięki temu rzeka zaczęła pełnić funkcję rekreacyjną⁶.

Pomimo burz historii przetrwały wszystkie średniowieczne świątynie wzniesione w obrębie murów lewobrzeżnego miasta. Największa z nich to kościół farny Najświętszej Marii Panny (XIV w.), kościół św. Jacka (zbudowany w XV w., ale fundacją sięga XIII w.) oraz na północnym krańcu dawnego obwodu murów miejskich znajdujący się kościół św. Mikołaja (XIV/XV w.).

Podczas ostatniej wojny zniszczeniu uległa prawie cała dzielnica w obrębie murów. Jednakże pozwoliło to na dokonanie paru stwierdzeń co do chronologii i charakteru jej zabudowy. Najokazalsza zabudowa zabytkowa była obok rynku przy obecnych ulicach: Grodzkiej, Staromiejskiej, podczas gdy ulice Nowobramska i Kowalska miały już wyłącznie zabudowę XIX-wieczną⁷.

Po odgruzowaniu i odbudowie zrujnowanej starówki centrum Słupska stało się estetyczną, nowoczesną dzielnicą z reprezentacyjnymi lokalami handlowymi i usługowymi. Zachowano – dbając o harmonię i proporcje – najcenniejsze zabytkowe budowle i najważniejsze stare ciągi uliczne, pamiętające jeszcze układ średniowieczny. Odbudowa, rozpoczęta w 1958 r., została zakończona w 1964 r.

⁵ E. Szalewska, *Słupsk. Podstawy kształtowania ładu przestrzennego*, Słupsk 2002, s. 23-153.

⁶ E. Szalewska, *Słupsk – największe miasto...*, s. 23-33.

⁷ M. Szypowska, A. Szypowski, *Słupsk*, Słupsk 1971, s. 1-28.

Wybrane źródła kartograficzne Słupska od XVIII do XX w.

Zaprezentowane plany przechowywane są obecnie w zbiorach Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku, o sygnaturach: MPŚ/BAK – 67, MPŚ/BAK – 15, MPŚ/BAK – 17, MPŚ/BAK – 20, MPŚ/BAK – 19. Część tekstowa analizy została usystematyzowana chronologicznie w pozycjach od 1 do 8 wraz z reprodukcjami kartograficznymi.

1. Plan miasta z roku 1780

Grundriss der Stadt Stolp in Hinterpommern aufgenommen von Ernst Wilhelm Arndt 1780 (w tłumaczeniu: *Plan – rzut poziomy miasta Słupska na Pomorzu Tylnym pomierzony przez Ernsta Wilhelma Arndta w 1780 roku*, ryc. 1).

Plan ten zaopatrzony jest w podziałkę liniową opisaną jednostkami od 50 do 500 co 50. Jednostki te to ówczesna miara – „kroki”, skala planu wynosi więc około 1:4 000. Rękopiśmienny plan ma format 48x58 cm.

Plan jest zorientowany w kierunku wschodnim. Obejmuje obszar od zachodu – tereny zielone, od wschodu – ujście rzeki Słupi, od północy – droga wylotowa ze Słupska (Berliner Strasse), natomiast od południa jest strefa młyńska; Słupia płynąca w kierunku miasta. Śródmieście obejmuje obszar od murów obronnych, od południowego-wschodu do zachodu i rzeki od wschodu po południowy-zachód.

Rękopis planu utrzymany jest w tonacji barw żółto-zielonych. Elementy miasta przedstawiono w kolorze żółtym, wody na niebiesko, kościoły i obiekty sakralne ukazane są w kolorze pomarańczowym, natomiast tereny łąk i ogrodów mają kolor zielony. Budynki autor przedstawił w kolorze czerwonym, a mury obronne w tonacji jasnopomarańczowej.

Na górze arkusza, pośrodku, znajdują się objaśnienia, oddzielone od treści planu ozdobnym kartuszem. Dokonując analizy legendy należałoby pamiętać, że w czasach, kiedy plan powstawał, rzadko zamieszczano legendę w dzisiejszym znaczeniu. Objaśnienia w legendzie zawierają wyjaśnienia do rozpoznania znaków graficznych i literowych bądź cyfrowych oznaczeń naniesionych na plan, a więc do analizy planu.

Plan ten jest podobny do ówczesnych opracowań. Legenda zawiera jego tytuł, imię i nazwisko autora oraz datę powstania. Nad legendą umieszczona jest podziałka liniowa. Główną treść legendy stanowi trzydzieści sześć objaśnień literowych oznaczeń stosowanych na planie oraz wyjaśnienia do odczytywania objaśnień graficznych.

Pod względem zakresu treści omawiany plan można zakwalifikować jako tematyczny, gdyż powstał on na konkretne potrzeby. Jest pewnego rodzaju „przewodnikiem” na temat położenia i rozmieszczenia ulic i obiektów śródmieścia Słupska. Autor wykonał pomiar, a następnie dokładny plan przestrzeni miasta.

Zakres przedstawienia sieci wodnej na planie jest stosunkowo szczegółowy – ukazano rzekę, małe zbiorniki wodne i drobne odprowadzenia wody oraz inne ciekie. Ten element środowiska naturalnego zawsze znajdował miejsce na planach, chociażby ze względu na to, jak ważnym czynnikiem dla życia jest woda (cele bytowe, transport, pośrednie funkcje obronne).

Sieć ulic w obrębie śródmieścia jest przedstawiona zgodnie z ówczesną rzeczywistością. Ciągi równoległe i prostopadłe ulic są wyraźnie wykreślone na planie. Znaczna odległość między kwartałami zabudowy świadczy o przebiegu ulic, a ich nazwy widniejące na omawianym planie pozwalają odnieść się do lokalizacji główniejszych ulic (na przykład główne ulice wokół kościoła). Poza terenem śródmieścia nie da się zaobserwować wyznaczonych ulic, można jedynie przypuszczać, że widoczne ścieżki między terenami zielonymi pełnią funkcje dróg. Brak zastosowania odpowiedniej sygnatury powoduje, że nie są rozróżniane drogi – nie ma oddzielnego wyróżnienia ulic na przedmieściach oraz traktów poza miastem.

Plan przedstawia kilka kwartałów budynków w mieście i poza nim. Najwyraźniej wyodrębnione są kościoły i zamek. Brak jest jednak jednoznacznego określenia sygnatury tych budynków. O ich znaczeniu dowiadujemy się dzięki legendzie, w której znajdują się objaśnienia literowe oznaczeń stosowanych na planie. Na terenie przedmieść zaznaczone są ciągi kwartałów i pojedyncze budynki, brak jest ich natomiast na obszarze Starego Miasta, gdzie zwarta budowa tworzy kwartały. Jest to sposób prezentacji typowy dla planów z końca XVII i początku XVIII w.

Można przypuszczać, że w kategorii terenów zielonych obszary wyróżnione na omawianym planie stanowią łąki, pastwiska, ogrody, które znajdują się na przedmieściach miasta. Prawie przy każdym domostwie w tamtym okresie musiał znajdować się teren służący do wypasu zwierząt. W obrębie miasta widnieje około dziesięciu skwerów. Pod względem opisu zakresu terenów zielonych plan jest monotematyczny, gdyż autor w legendzie opisał wszystkie te tereny jako ogrody.

Brak jest prawie całkowicie napisów informujących i ułatwiających orientację. W obrębie Starego Miasta odczytać można kilka dodatkowych napisów umieszczonych na planie, pozwalających na lokalizację. Są również nieliczne napisy znajdujące się na przedmieściach, odgrywające identyczną rolę.

Do kategorii dodatkowych treści ogólnoinformacyjnych należą dość szczegółowo przedstawione umocnienia miejskie. Zaznaczone są i wyjaśnione w legendzie mury wraz z bramami. Fortyfikacje są typowymi elementami treści planów miast tego okresu, zatem ich obecność na omawianym planie nie jest niczym wyjątkowym. Mimo iż niosą one bardzo wiele informacji historycznych o dawnym Słupsku, to z punktu widzenia historii kartografii sposób ich przedstawienia nie wyróżnia w żaden sposób prezentowanego planu. Są one dość skromne, ale wynika to pewnie z tego, iż miasto Słupsk nigdy nie było twierdzą.

2. Plan miasta z roku 1811

Plan von dem Grundriss der Stadt Stolp im Hinterpommern, vermessen und angefertigt im Jahr 1811 durch Schafft (w tłumaczeniu: *Plan w rzucie poziomym miasta Słupska, pomierzony i wykonany w roku 1811 przez Schafftia*). Format 82x90 cm (ryc. 2).

Plan zawiera podziałkę liniową opisaną od 0 do 150, skala wynosi zatem około 1:2 000. Zorientowany jest w kierunku północnym. Obejmuje swoim zasięgiem: od zachodu drogę wylotową ze Słupska – Post Strasse, od wschodu okolice ulicy św. Piotra, od południa – Słupię w kierunku centrum Słupska, obszary pastwisk, natomiast od północy wylot Słupi. Śródmieście miasta obejmuje obszar od murów obronnych od północy po zachód i południe oraz koryto rzeki od wschodu. Rękopis, podobnie jak wcześniej opisany plan, utrzymany jest w tonacji barw żółto-zielonych. Autor przedstawił ogrody w kolorze zielonym, mury obronne w jasnej zieleni, wody oznaczył kolorem niebieskim, budynki w tonacji jasnoczerwonej, drogi w kolorze żółtym.

Plan charakteryzuje się dwoma rodzajami objaśnień. W lewym górnym rogu znajdują się objaśnienia do czytania użytych na planie znaków graficznych, czyli sygnatur, natomiast po prawej stronie, w dolnej części planu, widoczne są wyjaśnienia literowe bądź cyfrowe oznaczeń naniesionych na plan. Objasnienia te nie są oddzielone od treści i zostały wkomponowane w tło.

Pod względem opisów plan podzielony jest na cztery części. Arkusz zawiera tytuł planu, podziałkę liniową, datę powstania i nazwisko autora oraz opis do części graficznej, jak również do oznaczeń naniesionych na plan. Wszystkie informacje odniesione są do całej powierzchni planu. Na przykład nazwa planu wraz z nazwiskiem autora znajduje się w prawym dolnym rogu, zaś nad nią umieszczone są objaśnienia do sygnatur. W dolnym prawym rogu autor umieścił podziałkę liniową oraz informację do czytania użytych na planie barw.

Główną treść objaśniają trzydzieści trzy sygnatury literowe zastosowane na planie oraz siedem oznaczeń do kolorystyki.

Sieć wodna przedstawiona została dość szczegółowo. Autor ukazał główną rzekę, która przepływa przez miasto, jak również zbiorniki wodne, które w tamtym okresie znajdowały się na terenie miasta i na przedmieściach.

Poza Starym Miastem drogi przedstawione zostały wyraźnie kolorem żółtym. W niektórych odcinkach wytyczone są wzdłuż alei drzew. Na przedmieściach kwartały zabudowy wyznaczają ulice lub drogi. Na obszarze samego śródmieścia między kwartałami zabudowy dość, wyraźnie wyznaczone są ulice, które oprócz wyróżnienia ich kolorem żółtym zostały opisane nazwami.

Zastosowanie jednakowej sygnatury powoduje, że nie można rozróżnić rodzaju dróg. Warto zwrócić uwagę, że na planie tym drobną kropkowaną linią zaznaczony jest trakt handlowo-komunikacyjny Szczecin-Gdańsk. Co prawda,

nie ma żadnego objaśnienia w legendzie, ale można wnioskować o tym na podstawie literatury dotyczącej omawianego okresu oraz obszaru.

Plan przedstawia kilka rodzajów budynków. Najwyraźniej, bo kolorem czarnym, wyodrębnione zostały niektóre budynki drewniane poza śródmieściem Słupska. Autor w ten sposób podkreślił zabudowę miasta po prawej stronie Słupi, gdzie być może powstała pierwsza osada w Słupsku, która rozbudowywała się znacznie wolniej niż śródmieście. Brak jest wyraźnego zaznaczenia budynków kościoła i obiektów sakralnych sygnaturą krzyża w środku, natomiast są one ponumerowane, a objaśnienia cyfr można odczytać, np. nr 1 to Kościół Mariacki. Na terenie przedmieść zaznaczone są pojedyncze budynki, kwartały zabudowy, jak również ciągi szeregowej zabudowy. Pojedynczych budynków brak, są natomiast na terenie Starego Miasta, gdzie zwarta zabudowa tworzy kwartały.

Na omawianym planie duże tereny zielone przedstawione zostały na peryferiach miasta. Autor wszystkie zakwalifikował do jednej kategorii ogrodów, dlatego ciężko jest wyodrębnić funkcje tych obszarów. Nie wiadomo, czy są one terenami pod wypas zwierzyny czy obszarami zieleni rekreacyjnej, jak na przykład skwery i deptaki. Znaczna ich ilość znajduje się w bliskim sąsiedztwie domostw. Można jedynie przypuszczać, że są to łąki, pastwiska czy pola pod uprawę. W samym śródmieściu oznaczony jeden skwer zielony.

Szczegółowo wytyczone umocnienia miejskie, jak mury i bramy, oznaczone i wyjaśnione w legendzie, nie wyróżniają tego prezentowanego planu od innych.

3. Preussischen Urmesstischblätter – arkusz Słupski z roku 1837

Preussischen Urmesstischblätter, czyli „pruskie arkusze pierwotnego pomiaru stolikowego”, obecnie znajdują się w Bibliotece Państwowej w Berlinie pod numerem katalogowym N 729 (ryc. 3).

Arkusz Słupski (*Stolpe*) został opracowany w terenie i wykreślony w 1837 roku przez podporucznika O'Etzela z batalionu strzelców. Na sekcji brakuje oznaczeń skali (podziałki), jak również znaków umownych z objaśnieniami, ponieważ nie były one przewidziane do publikacji z racji utajnienia przez Sztab Generalny. Sekcje pierwszego zdjęcia wojskowego okolic Słupska są pierworysami wykonanymi bezpośrednio w terenie w skali 1:25 000 metodą stolikową. Arkusz ten posiada oznaczenia: Grad Abteilung 55°/54° der Breite, 34°/35° der Länge, Bande V Blatt 5, czyli położona jest w polu pomiędzy 54° a 55° szerokości i 34° a 35° długości geograficznej w pasie V i słupie 5. Śródmieście Słupska – miasta o zwartej zabudowie zamkniętego murami obronnymi – połączone jest w zarysach kwartałów rozdzielonych głównymi ulicami i placami (rynek) z pokazaniem głównych budynków (kościół, ratusz). Całe

śródmieście z zabudową murowaną kolorowane jest karminem, z którego poprzez bramy miejskie rozchodzą się główne drogi. W dzielnicach przylegających oznaczona jest zabudowa rozproszona do pojedynczych budynków włącznie, rysowanych czarnymi prostokącikami, co wskazuje na drewnianą zabudowę. Dostrzegamy tu szczegółowy układ dróg, ulic, rzek i stawów oraz łąk w kolorze jasnozielonym i nadrzecznych terenów podmokłych (niebieskozielone), a zwłaszcza wyraźnie podkreślonych ciemną zielenią sadów i ogrodów. Podano nazwy przedmieść, rzek, stawów i wielu szczegółów sytuacyjnych o charakterze orientacyjnym, religijnym, gospodarczym. W ujęciu graficznym dróg podkreślono główne o charakterze krajowym rysowane podwójnymi liniami z pogrubieniem jednej i wypełnieniem przestrzeni między nimi kolorem jasnobrązowym. Wzdłuż ważniejszych dróg oznaczono sygnaturami kółek aleje drzew⁸.

4. Plan miasta z lat 1867-1869

Karte von der Stadt Stolp innerhalb der Ringmauer hierzu sechs Sektionen Vorstadte und neue Stadttheile Section und aufgenommen durch Zenke 1867-1869 (w tłumaczeniu: *Mapa miasta Słupska wewnątrz murów, w którym sześć przedmieść i nowe części miasta na sekcji I pomierzył Zenke*, ryc. 4).

Plan ten obejmuje od zachodu mury obronne, od wschodu Słupię, od strony północnej wał przed murami, natomiast od południa młyn. Śródmieście miasta obejmuje mury obronne od strony zachodniej i północy, natomiast od wschodu ogranicza je rzeka. Rękopis jest wielobarwny, utrzymany w tonacji zieleni, czerwieni, lecz nie zawiera opisu w legendzie określającego znaczenie poszczególnych barw.

Na górze arkusza znajduje się tytuł mapy wraz z nazwiskiem autora i datą powstania. Po prawej stronie umieszczona jest skala planu 1:1 000 wraz z podziałką opisaną od 0 do 30. Także w dolnym prawym rogu umieszczona jest jeszcze jedna podziałka od 0 do 240, również ze skalą 1:1 000.

Plan ten nie zawiera objaśnień, nie ma klucza do czytania użytych znaków graficznych ani wyjaśnienia literowych bądź cyfrowych oznaczeń naniesionych na plan. Arkusz planu przedstawia wyłącznie obszar śródmieścia Słupska, co odróżnia go od wcześniej omawianych.

Sieć wodna na planie reprezentowana jest jedynie przez Słupię, ograniczającą śródmieście Słupska od strony wschodniej. Przebieg ulic w śródmieściu przedstawiony jest zgodnie z ówczesną sytuacją. Ciągi są odrębnie oznaczone wyraźnymi odstępami między zabudowaniami, a ich przebieg nie budzi wątpliwości. Wszystkie ulice są opisane, co ułatwia orientację, a dzięki temu nie ma

⁸ A. Konias, *Okolice Słupska na pierwszym zdjęciu topograficznym Pomorza z lat 1836-1837*, „Słupskie Prace Geograficzne”, nr 3, Słupsk 2007, s. 171-189.

problemów ze zorientowaniem się w układzie Starego Miasta. Pod względem zakresu treści omawiany plan wyróżnia się spośród innych. Możemy go określić jako bardzo szczegółowy w tej kategorii.

Autor nie wyodrębnił najbardziej znaczących obiektów zabudowy – czyli kościołów – sygnaturą krzyża w środku. Kościół Mariacki znajduje się w centralnej części planu, lecz o tym, że jest to budynek kościoła, przypuszczać można po charakterystycznym kształcie obrysu przyziemia. Wszystkie wyróżnione pojedyncze zabudowania w obrębie kwartałów zostały oznaczone cyframi. Ich wyjaśnienia prawdopodobnie znajdowały się na oddzielnym arkuszu.

Ponieważ omawiany plan nie zawiera legendy do użytej tonacji barw, możemy jedynie przypuszczać, że zielony kolor oznacza tereny zielone. W tej kategorii terenów jest niewielka liczba wydzieleni. Największą powierzchnię zajmują tereny wokół murów obronnych oraz wzdłuż rzeki. W obrębie śródmieścia ukazane są niewielkie obszary zieleni, które zapewne są skwerkami, parkami, deptakami. Widoczne są również obszary zielone wśród zabudowań, mogące być małymi przydomowymi ogródkami.

Do kategorii dodatkowych treści ogólnoinformacyjnych należą przedstawione na planie umocnienia miejskie. Zaznaczone są mury miejskie (obronne) wraz z bramami i basztami oraz linie zewnętrznych umocnień z ich elementami (bramami). Fortyfikacje są typowymi elementami treści planów miast tego okresu, zatem ich obecność na omawianym planie jest konieczna.

5. Plan miasta z roku 1875

General-Karte von der Stadt Stolp nach dem Zenke'schen Plane copiert und auf die Gegenwart berichtet durch A. Müller, Stolp, im Dezember 1875 (w tłumaczeniu: *Uogólniona mapa miasta Słupska według planu Zenke, plan skopiował i zaktualizował Müller, Słupsk, w grudniu 1875*, ryc. 5). Mapę wydał drukarzem C. Schrader.

Plan jest zorientowany w kierunku południowo-zachodnim. Obejmuje obszar od strony zachodniej z rzeką Słupią, od wschodu dworzec kolejowy, od strony północnej osiedle nadrzeczne, natomiast od południa cmentarz. Śródmieście Słupska obejmuje od strony północnej i północno-wschodniej mury obronne, natomiast od południa i południowego-zachodu ograniczone jest Słupią. Arkusz planu jest wielobarwny, utrzymany w tonacji zieleni, żółci aż po czerwień. Barwy są tu opracowane rękopiśmiennie na czarno-białym drukowanym arkuszu mapy.

Plan nie zawiera legendy, nie ma objaśnienia do czytania użytych znaków graficznych ani wyjaśnienia literowych bądź cyfrowych oznaczeń. W górnym lewym rogu znajduje się tytuł z datą i nazwiskiem autora, jak również skala mapy 1:3 000, lecz jest ona określona i dopisana prawdopodobnie wspólnie.

Zakres przedstawienia sieci wodnej na planie jest dosyć szczegółowy. Autor przedstawił Słupię wraz z jej meandrami, jak również liczne drobne odprowadzenia wody i inne ciekły.

Sieć ulic w mieście ujęta jest wnikliwie i wyznaczona kwartałami zabudowy. Opisane ulice określają ich przebieg. Zastosowanie jednakowej sygnatury powoduje, że nie można rozróżnić ich ważności. Plan nie zawiera oddzielnego wyróżnienia ulic w mieście i na przedmieściach, natomiast szczegółowo i skrupulatnie przedstawia drogi poza obszarem śródmieścia, co niewątpliwie ułatwia orientację.

Część budynków murowanych wyodrębniona została kolorem czerwonym, ale ponieważ omawiany arkusz nie ma legendy, ciężko jest określić ich znaczenie. I tu – jak na wcześniej omawianych planach – brak jest sygnatury dla budynków sakralnych i kościołów. W obrębie śródmieścia widoczne są pojedyncze wyróżnienia zabudowań w obrębie kwartałów.

Widać natomiast już szczegółowo, jak w roku 1875 rozbudował się i rozwinął obszar poza murami Słupska.

W kategorii terenów zielonych znajduje się duża część obszaru. Największą powierzchnię zajmują łąki w dolinie rzeki i poza nią, tereny uprawne tworzące zwarte obszary pól poza miastem, a w części przedmieścia ogrody. Niestety, brak jest objaśnień sygnatur.

Plan ten zawiera znaczną liczbę napisów informujących i ułatwiających orientację, opisane są niemal wszystkie ulice i drogi wylotowe na terenie śródmieścia i poza nim. Brak jest jedynie opisów do zabudowań. Przedstawione zostały również umocnienia miejskie.

6. Plan miasta z roku 1879

General Karte von der Stadt Stolp und deren Umgebung, reducirt aus den Spezialkarten durch Zenke 1879 (w tłumaczeniu: *Uogólniona mapa miasta Słupska i okolicy pomniejszona z mapy specjalnej przez Zenke*, ryc. 6).

Plan Zenkego z 1879 r. zawiera podziałkę liniową opisaną od 0 do 90 i skalę 1:3 000. Zorientowany jest w kierunku południowo-zachodnim. Przedstawia od strony zachodniej cmentarz i granicę polną, od wschodu osiedle nadrzeczne, od północy młyn i osiedle młyńskie, natomiast od południa dworzec kolejowy. Śródmieście Słupska obejmuje od strony wschodniej i południowej mury obronne, a od strony zachodniej ogranicza je rzeka. Plan ten, jak i wcześniejsze plany, utrzymany jest w tonacji zieleni, żółci po czerwieni.

Plan nie zawiera legendy. W prawym górnym rogu znajduje się tytuł planu z datą i nazwiskiem autora, natomiast w prawym dolnym rogu autor umieścił podziałkę wraz ze skalą planu 1:3 000.

Arkusz ten pod względem rysunku zabudowy jest bardzo zbliżony do planu Müllera-Zenke z 1875 r.

7. Plan miasta z lat 1934-1935

SHELL Stadtkarte Nr. 80 Stolp in Pommern, SHELL Deutschland Holding 1934/35. Mapa miasta Słupska z serii wydawnictw firmy Shell, niemieckiego holdingu benzyny (ryc. 7).

Mapa obejmuje od zachodu dworzec kolejowy, od strony wschodniej Osiedle Kaszubskie, od strony północnej wylot Słupi i stadion, a od strony południowej drogę wylotową w kierunku Poznania.

W prawym górnym rogu umieszczono objaśnienia użytych sygnatur literowych bądź cyfrowych. Z kolei w prawym dolnym rogu autor umieścił opis do zaznaczonych na planie stacji benzynowych. Plan nie zawiera podziałki liniowej ani nazwiska autora, jedynie w górnym lewym rogu umieszczony został tytuł, z datą wydania drukiem 1934/35.

Śródmieście obejmuje od wschodu i północnego-wschodu Słupię, natomiast od strony zachodniej ograniczone jest murami obronnymi. Arkusz planu jest wielobarwny i wydrukowany techniką litografii.

Zakres prezentacji sieci wodnej został ograniczony do rysunku Słupi oraz zbiorników wodnych znajdujących się w jej obrębie.

Ulice zostały wyraźnie wyodrębnione równoległymi liniami. Wszystkie są opisane, a główne oznaczone kolorem żółtym. Widoczne jest tu rozróżnienie rangi ulic. W części zachodniej miasta przebiega droga kolejowa północ-południe.

Plan zawiera kwartały zabudowań w obrębie śródmieścia i poza nim. Można przypuszczać, że obszary oznaczone szarym kolorem świadczą o zabudowie. Z całego planu najwyraźniej zostały wyróżnione kościoły, oznaczone sygnaturą krzyża w środku, choć brak jest wyjaśnienia samego znaku w legendzie. Niektóre opisy budynków są umieszczone w objaśnieniach planu.

W kategorii terenów zielonych znajduje się znaczna liczba wydzieleń. Największą powierzchnię mają przypuszczalnie łąki bądź tereny pod uprawę. Zwarty teren zajmują obszary zadrzewione i ogrody lub sady.

8. Plan miasta z roku 1945

Plan ten nie zawiera w opisie nazwiska autora, daty powstania ani tytułu (ryc. 8).

Plan jest zorientowany w kierunku północno-zachodnim. Obejmuje od zachodu dzisiejsze osiedle Jana III Sobieskiego, od strony wschodniej Stadt Sandgruben – miejską piaskownię, koszary, natomiast od północy ujście Słupi, Osiedle Kaszubskie wraz ze stadionem, a od południa plac sportowy. Śródmieście obejmuje od południa i południowego-zachodu mury obronne, a od wschodu i północnego-wschodu rzekę. Arkusz planu w druku czarno-białym.

Po lewej stronie arkusza umieszczony jest opis położenia ulic i budynków, po prawej zaś – wyjaśnienia liczb. W dolnym lewym rogu autor umieścił podziałkę liniową opisaną od 0 do 500.

Zakres prezentacji sieci wodnej został ograniczony do ukazania Słupi oraz zbiorników wodnych znajdujących się w jej obrębie. Przebieg ulic jest czytelny w rysunku i opisany. Nie zostało natomiast zastosowane oddzielne wyróżnienie ulic w mieście i na obszarze śródmieścia. Opisane budynki nie mają swojego objaśnienia.

Najwyraźniej wyodrębnione są kościoły, oznaczone sygnaturą krzyża. Na obszarze poza śródmieściem zaznaczone są pojedyncze budynki. Prawie wcale nie ukazano zabudowy na terenie miasta poza obrębem murów.

Znajdują się tu nieliczne rozróżnienia terenów zieleni. Autor zaznaczył łąki i obszary podmokłe wokół zbiorników wodnych oraz ogrody znajdujące się na niektórych fragmentach planu miasta.

Analiza porównawcza

Zebrane plany prezentujące obszar Słupska opracowane zostały w skalach od 1:1 000 do 1:4 000. Dostarczyły one obszernej i dokładnej informacji pozwalającej prześledzić zmiany przestrzeni miasta w omawianym okresie czasowym od XVIII do XX w.

Dla pełnego poznania regionu słupskiego na podstawie dawnych źródeł kartograficznych posłużono się zdjęciem topograficznym „Urmesstischblätter” w skali 1:25 000 z 1837 r. Arkusz przedstawiający Słupsk z jego charakterystycznym starym układem przestrzennym przed zbudowaniem linii kolejowej i przed urbanizacją przedmieść po likwidacji murów obronnych stał się szczególnie interesujący i pomocny przy badaniu rozwoju terytorialnego miasta.

O zabytkowym charakterze miasta stanowi zachowany dawny układ urbanistyczny i zabytki architektury. Do wyjątków należą miasta, które spełniają w całości oba warunki. W wyniku naturalnego procesu cywilizacyjnego i postępu gospodarczego następował ich rozwój i rozbudowa. Jednocześnie liczne kataklizmy w postaci pożarów i wojen powodowały ich zniszczenia i ewentualną odbudowę w nowych warunkach.

Słupsk, zburzony w czasie ostatniej wojny i zaniedbany w latach powojennych, w dalszym ciągu jest miastem zabytkowym⁹.

Na wizerunek obecnego Słupska nakładają się kolejne etapy rozwoju przestrzennego oraz zachowana architektura dawna i współczesna. W strukturze przestrzennej, choć w różnym stopniu czytelności, zaznaczają się następujące okresy historyczne:

⁹ S. Szpilewski, *Spotkania z zabytkami, Słupsk – miasto zabytkowe*, „Miesięcznik Popularnonaukowy”, nr 8, 1996, s. 8-14.

- średniowieczne, lokacyjne miasto prawobrzeżne;
- czasy nowożytne – zamek, rozbudowa miasta;
- wiek XIX i XX – nowy układ urbanistyczny, rozbudowa miasta.

Współcześnie starówką nazywamy tę część, która usytuowana jest po zachodniej stronie Słupi. Słupska starówka była ciasno wypełniona zabudową. W większości znajdowały się tu XVIII–XIX-wieczne budynki mieszkalne ze sklepami i warsztatami rzemieślniczymi. Najbardziej okazałe domy o bogatej dekoracji znajdowały się przy obecnej ulicy Mostnika i wokół rynku.

Już z początkiem XX w. rynek zaczął ulegać przemianom. Dokonano rozbiórki budowanego w 1798 roku ratusza, a w jego miejscu postawiono pomnik marszałka Blüchera¹⁰.

W latach sześćdziesiątych XX w. Stare Miasto zabudowano „nowoczesnymi” budynkami, choć w znacznej mierze zachowany został średniowieczny układ przestrzenny. Wyraźny jest jego trapezowaty kształt, granice wytyczają liczne fragmenty obwarowań miejskich, a średniowieczny charakter przypominają odbudowane zabytki. Fragmenty murów biegną m.in. wzdłuż rzeki, tam też wznosi się odbudowana w latach 1970-1974 Baszta Czarownic, pełniąca obecnie funkcję salonu wystawienniczego Biura Wystaw Artystycznych. Resztki Baszty Więziennej, zrekonstruowanej do wysokości fundamentów, znajdują się w pobliżu dawnego kościoła norbertanek św. Mikołaja – dziś jest tam Miejska Biblioteka Publiczna. Z murami związane były bramy miejskie, ocalały z nich dwie – od strony zachodniej Nowa Brama zwieńczona barokowym hełmem, od wschodu Brama Młyńska. W przyziemiu Nowej Bramy mieści się salon sprzedaży plastyki współczesnej, zaś w odbudowanej w latach 1975-1980 Bramie Młyńskiej znajdują się pracownie konserwatorskie Muzeum Pomorza Środkowego¹¹.

W panoramie średniowiecznych miast dominantami były strzeliste wieże kościołów; także w Słupsku. W środku miasta wznosi się bazylikowy, trójnawowy kościół Mariacki z około połowy XIV w. Na północnym krańcu Staro Miasta znajduje się dawny kościół przyklasztorny norbertanek, obecnie siedziba Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej, a po przeciwnej stronie, w pobliżu zamku góruje smukła wieża dawnego kościoła dominikańskiego św. Jacka. Kościół ten jest miejscem spoczynku ostatnich przedstawicieli zachodniopomorskiej dynastii książęcej Gryfitów. Należy również wspomnieć o usytuowanym w pobliżu także gotyckim młynie książęcym, którego początki sięgają XIV w., a obecna sylwetka powstała w wyniku przebudowy w latach osiemdziesiątych XVI w. – obecnie znajduje się tu Dział Etnograficzny Muzeum Pomorza Środkowego. Ciekawą budowlą gotycką jest dawna przyszpitalna kaplica św. Jerzego. Zbudowana przy szpitalu leżącym

¹⁰ S. Szpilewski, *Zabytkowy Słupsk*, Słupsk 2002.

¹¹ Tamże, s. 8-14.

za murami, po rozbudowaniu miasta przeniesiona została w latach 1912-1913 w obecne miejsce na skwerze u zbiegu ulic Zamkowej i Jagiełły. Łącznikiem między średniowieczem a czasami nowożytnymi jest najbardziej reprezentacyjna budowla Słupska – Zamek Księżąt Pomorskich, siedziba Muzeum Pomorza Środkowego.

W miejscu dawnych obwarowań i umocnień powstały aleje i parki (al. Sienkiewicza, ul. Anny Łajming, ul. Jana Pawła II), założono nowe place i wytyczono nowe ulice. Powstałe na przełomie XIX i XX w. budowle przetrwały do dziś i reprezentują znane kierunki architektoniczne, jakie obowiązywały w ówczesnej Europie. Są więc przykłady nawiązujące do stylów historycznych – budowle neogotyckie, neorenesansowe i neobarokowe¹².

Pierwsze budynki przy al. Sienkiewicza wzniesiono w ostatnim dwudziestolecu XIX w. Znajdowały się tu siedziby banków, prywatnych klinik, mieszkań słupskiej elity. Nieco skromniejsza architektura (choć nie zawsze) o dużej wartości historycznej i artystycznej powstała w ciągu następnych dziesięcioleci, wypełniając kolejne kwartały. Warto choć dla przykładu wymienić kilka budynków: al. Sienkiewicza nr 3 – kamienica z 1890 r. o wyjątkowo bogatej, wręcz barokowej dekoracji fasady; budynek narożny nr 18 – początek XX w., o spokojnych fasadach wzbogaconych wykuszem, we wnętrzu zachowała się klatka schodowa z resztkami witraży, sufitem ozdobionym malowidłem roślinnym i wahadłowymi drzwiami. Sąsiednią kamienicę nr 19 z 1911 r. wieńczą dwie figury. Narożny budynek Sienkiewicza – Jedności Narodowej ma atrakcyjną bryłę z dwoma szczytami. Skomplikowaną formę ma również budynek nr 4 przy ul. Anny Łajming. Jest to dzieło słupskiego architekta Edwarda Kocha, projektanta m.in. budynku, w którym znajduje się obecnie restauracja „Franciszkańska”¹³.

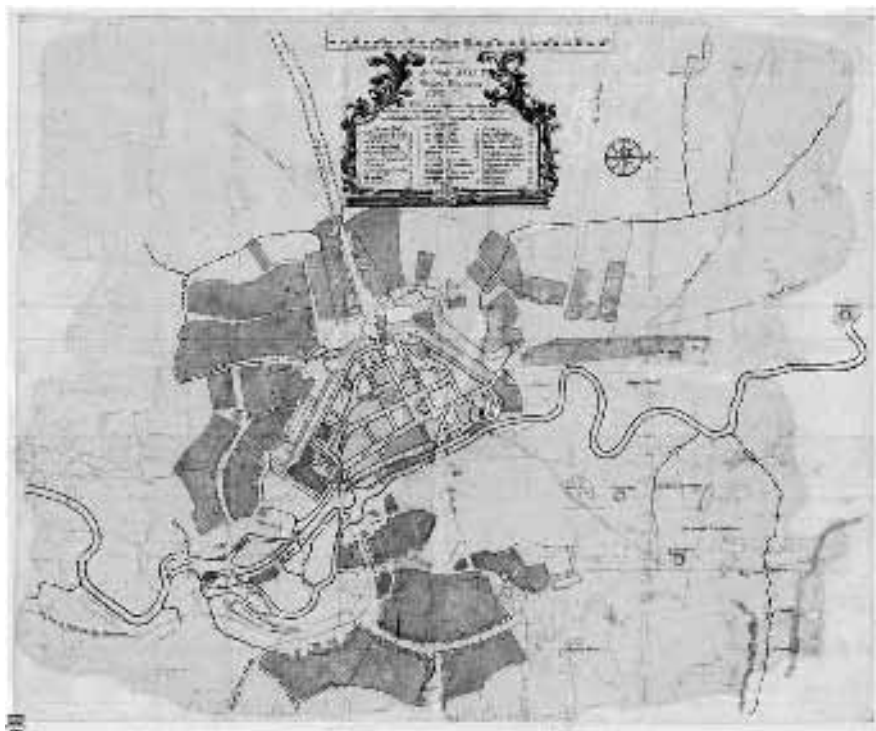
Podsumowanie

Kompleksowa ocena dawnych planów miast pod względem ich wartości jako dzieł kartograficznych jest dokonywana rzadko, w przeciwieństwie do licznych analogicznych prób dotyczących planów i map współczesnych. Ważne jest także to, by oparta ona była na uprzednio wykonanym przeglądzie stanu kartografii w danym okresie. W analizie opisowej treści planu konieczne jest częste odwoływanie się do wiedzy i źródeł historycznych; tak jak np. w tym przypadku – w odwołaniu do historii powstania śródmieścia Słupska, co umożliwiło zgłębienie wiedzy na temat dziejów całego miasta i ułatwiło odczytywanie treści zawartej na dawnych planach. Ta część pracy, z pozoru mało kartograficzna, niezbędna jest w dalszych badaniach.

¹² S. Szpilewski, *Zabytkowy...*

¹³ Tamże.

Przeprowadzenie analizy i oceny dawnych planów Słupska na podstawie źródeł kartograficznych i dostępnej literatury naukowej dotyczącej XVIII, XIX i XX w. pozwoliło na zrozumienie zachodzących dotychczas przemian na badanym terenie. Przeanalizowanie wyłącznie źródeł kartograficznych nie byłoby bowiem wystarczające do zobrazowania zmian zachodzących w obrębie miasta. Konieczne stało się wykorzystanie informacji zawartych w źródłach pisanych, a następnie powiązanie ich ze sobą w jedną całość. Chodzi o wykaz budynków, zabudowę śródmieścia i jego układ. Ujęcie tych treści na obrazie kartograficznym z danego przekroju czasowego umożliwiło wizualizację omawianych zagadnień i zmian, jakie zaszły od czasu powstania Słupska do jego obecnego wyglądu.

Ryc. 1. Plan – rzut poziomy miasta Słupska na Pomorzu Tylnym pomierzony przez Ernsta Wilhelma Arndta w 1780 roku

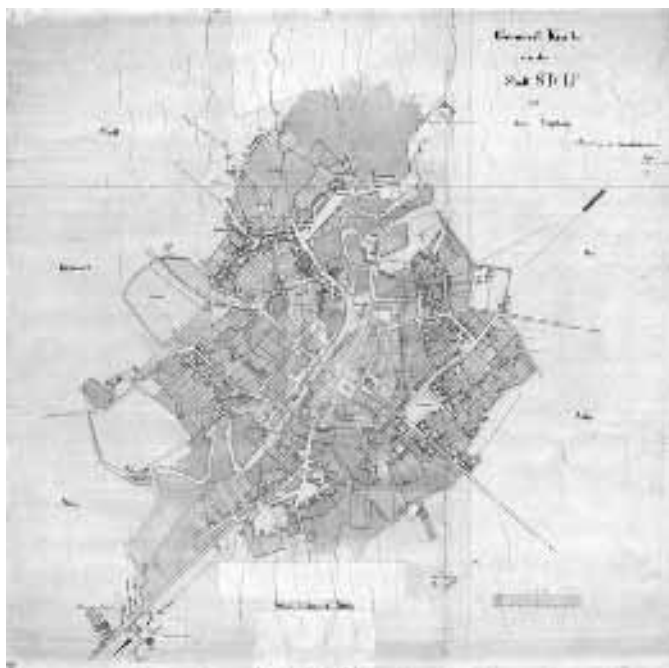
Ryc. 2. Plan w rzucie poziomym miasta Słupska, pomierzony i wykonany w roku 1811 przez Schaffta

Ryc. 3. Arkusz Słupsk (Stolpe) na sekcji zdjęcia z 1837 r.

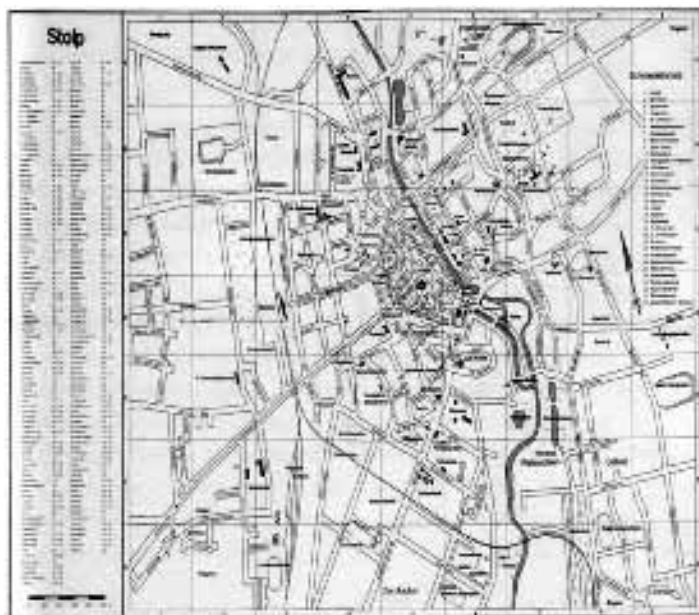
Ryc. 4. Mapa miasta Słupska wewnątrz murów, w którym sześć przedmieść i nowe części miasta na sekcji I pomierzył Zenke

Ryc. 5. Uogólniona mapa miasta Słupska według planu Zenkego, plan skopiował i zaktualizował Müller, 1875

Ryc. 6. Uogólniona mapa miasta Słupska i okolicy pomniejszona z mapy specjalnej przez Zenkego

Ryc. 7. Mapa miasta Słupska z serii wydawnictw firmy Shell

Ryc. 8. Plan Słupska z 1945 r.

Krystyna Szykuła
Wrocław

Historyczne aspekty zachodnich ziem obecnej Polski na przykładzie wybranych kartografików w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu¹

Podjęty do rozważań historycznych temat, obejmujący swym zasięgiem tereny zachodniej Polski w obecnych granicach, jest zapewne nie do zaprezentowania w jednym artykule. Dlatego też ograniczono się nie tylko do omówienia wybranych zbiorów jednej biblioteki, ale również do wybranych wydarzeń, które znalazły odzwierciedlenie w licznych kartografikach.

Trudność ogarnięcia tak szerokiej tematyki nie polega tylko na bogactwie materiałów, ale przede wszystkim na sposobie jego ujęcia. Do tematu tego można było podejść w różnoraki sposób. Po skolekcjonowaniu wybranych kartografików kryteria wyłoniły się same. Należą do nich różnorodność terytorialna, historyczna i administracyjna, względnie czysto chronologiczna. Tak więc

---

¹ Część materiałów nawiązujących do podjętego w niniejszym artykule tematu pisząca te słowa opisała już w następujących publikacjach: *Zbiory kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. Wrocław 1978; „Roczniki Biblioteczne”, 1988, R. 32, Z. 1, s. 141-161; *Eine neu entdeckte handgezeichnete Karte von Johann Friedrich Endersch*, w: 8. Kartographisches Colloquium, Bern 3-5 Oktober, Murten 2000, s. 211-215; *Historyczne podstawy kartograficznej kolekcji Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Udostępnianie Dawne mapy Śląska jako źródło informacji*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 2004, T. XXXVI, s. 155-169; *Kartografia Śląska od połowy XVIII wieku do początków II Rzeczypospolitej. O wybranych kartografikach w Oddziale Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, [w:] „Roczniki Biblioteczne”, t. 49, 2005, s. 437-448; K. Szykuła, H. Okólska, W. Sobociński, R. Wytyczak, *Wrocław na planach XVI-XX wiek*, red. H. Okólska, Wrocław 1999. Parę publikacji wykorzystano tylko do ogólnego zapoznania się z tematem, terytorium oraz epoką historyczną Polski zachodniej, ponieważ opisy poszczególnych kartografików pisząca te słowa wykonała z autopsji: B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921; *Kartografia Królestwa Polskiego 1815-1915*, red. L. Szaniawska, J. Ostrowski, „Z dziejów kartografii”, T. X, Warszawa 2000; D. Przybytek, *Kartografia historyczna Śląska XVIII-XX wieku*, Wrocław 2002; B. Czechowicz, *Historia kartografii Śląska XIII-XIX wieku*, Wrocław 2004; J. Gołaski, *Ustalanie i wdrażanie nazw obiektów fizjograficznych na Ziemiach Zachodnich i Północnych Rzeczypospolitej Polskiej*, „Polski Przegląd Kartograficzny” (dalej PPK), t. 40, 2008, nr 1, s. 40-53; J. Łuczynski, *Ziemie Rzeczypospolitej w kartografii europejskiej XVI wieku (próba ustalenia filiacji map wydanych drukiem)*, PPK, t. 41, 2009, nr 2, s. 128-144; R. Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008.

Na koniec niech mi będzie wolno wyrazić tą drogą wdzięczność moim znakomitym następcom w Oddziale Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu – Pani mgr Annie Osowskiej i Panu doktorowi Dariuszowi Przybytkowi, za nadzwyczajne ułatwienie mi korzystania z opisywanej kolekcji kartograficznej.

pierwsze kryterium, ze względu na duży obszar, wymagałoby uwzględnienia ogromnej różnorodności w jego podziale terytorialnym. Według tego kryterium można było odrębnie potraktować historię poszczególnych wymienionych pod tym kątem regionów, począwszy nawet od najszerzej pojętego terytorium, tj. od historii Europy środkowej, lub wschodniej, której dzieje wiążą interesy kilku państw granicznych, jak Polska, Czechy i Niemcy, a dalej poszczególnych regionów powiązanych ze sobą historią. Idąc tokiem coraz mniejszych jednostek podziału terytorialnego, winny być wzięte pod uwagę, przykładowo: Pomorze Zachodnie, Prusy, Łużyce, Śląsk, ale też np. Prusy jako Księstwo, czy Prusy jako Królestwo itd.

Jeśli przyjmiemy kryterium historyczne, tj. podział według wydarzeń historycznych, zaburzymy z kolei podział regionalny lub administracyjny. Kolejne wojny bowiem, które miały miejsce na omawianych terenach, nie ograniczały się jak wiadomo do jednego regionu czy państwa. Dlatego też po rozważeniu tych trzech możliwości ujęcia tematu wybrano najprostszy, którym wydaje się jednak układ chronologiczny, ale nie według chronologii dat wydań poszczególnych kartografików, lecz chronologii historycznych wydarzeń. Wiadomo, że i on ma swoje wady, bo z kolei tematycznie i terytorialnie rozbija poszczególne zagadnienia. Natomiast pisząca te słowa ma nadzieję, że tym sposobem ułatwi czytelnikowi korzystanie z zawartych w artykule wiadomości. Nie będzie On musiał wczytywać się w cały artykuł, lecz przy pomocy chronologii szybko trafi na interesujący Go, reprezentujący dane wydarzenie dokument kartograficzny.

Zbiory kartograficzne Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr) i ich katalog odzwierciedlają obszerność tej kolekcji i są na tyle bogate, że sięganie do zbiorów innych oddziałów tej Biblioteki nie wydaje się konieczne. Niewątpliwie znalazłoby się w nich wiele cennych dokumentów dla zobrazowania historii omawianego terytorium, co na pewno znacznie rozszerzyłoby niniejsze rozważania, a przede wszystkim uzupełniło wiedzę na temat poszczególnych wydarzeń. Wtedy jednak nie byłoby możliwe zmieszczenie się w temacie, którym notabene są jednak typowe kartografika, tj. mapy i atlasy. Jedynie sporadycznie odstępiono od tej zasady, powołując się na niektóre z wiodących dzieł znajdujących się w innych oddziałach Biblioteki. Jako że dzieła te znajdują się głównie w Oddziale Starych Druków BUWr, będą tu oznaczane w skrócie jako OSD.

Przechodząc do omówienia konkretnych przykładów będących „świadkami historii”, jakimi są w naszych rozważaniach mapy i atlasy, należy wspomnieć, że niewątpliwie pierwszym z nich jest najstarszy w omawianych zbiorach atlas Ptolemeusza z 1482 r.; zbyt jednak znany, by się na nim zatrzymywać. Do tej samej kategorii atlasów, w których znaleźlibyśmy interesujące nas ziemie można zaliczyć kolejne słynnych kartografów i wydawców, jak Orteliusa, Mercatora i wielu innych. Także trudno było by tu omawiać liczne mapy i atlasy dotyczące poszczególnych ziem, jak np. Prus, Śląska, Brandenburgii

czy Pomorza, które w katalogu Oddziału Zbiorów Kartograficznych (OZK) BUWr są także bogato reprezentowane. Każdy z tych regionów wymaga po prostu osobnego artykułu. Nie będziemy się tu też zajmować kartografikami, które są wprawdzie reprezentatywne dla omawianego terytorium, jak np. plan B. Weinerja (ojca i syna) z 1562 r. czy mapa Śląska M. Helwiga z 1561 r., lecz posiadają już tak bogatą literaturę, że arogancją byłoby kolejny raz je opisywać w kontekście kartografii.

Podobnie też nie będzie się wdawać autorka niniejszego artykułu w szczegółowe opisy dobrze znanych dzieł, jak np. *Topographia...* M. Meriana z połowy XVII wieku.

Spośród kartografików o tematyce historycznej najciekawszymi są chyba plany bitew, czy widoki oblężeń poszczególnych miast. Jedno z najwcześniejszych wydarzeń, jakim była polsko-łużycka bitwa pod Cedynią rozegrana 24 czerwca 972 r. przypomina nam widok zamieszczony w wielotomowym dziele wspomnianego M. Meriana – jego słynnej *Topographii* z połowy XVII w., a ściślej *Topographii Brandenburgii i Pomorza* z 1652 r. (OSD)².

W XVI wieku pojawiają się kolejne wydania słynnej *Cosmographii* S. Münstera, w której znajdujemy m.in. ciekawą, ozdobioną herbami mapkę Pomorza, np. w wydaniu z 1554 r. (OSD)³.

XVI-wiecznej historii Śląska w OZK dotyczy interesujący polonik: rękopiśmienna, niedatowana i nieznanego autorstwa mapa, dość sporych rozmiarów (99,2x70 cm), przedstawiająca *Rozmieszczenie ludności polskiej na Śląsku w XVI wieku*.

Z I poł. XVI wieku warto odnotować choć jedną mapę z kolejnych wydań słynnej *Cosmographii* S. Münstera, łacińskiego z 1554 r. – wspomnianą wyżej lecz o tyle ciekawą, że nawiązującą do geopolitycznego położenia wielkiego regionu jakim jest Pomorze.

Z XVI-wiecznej historii, tak jak wspomniano wyżej, plan Wrocławia Weinerja z 1562 r. nie będzie tu opisany jako kartografik, lecz jako dokument ważnego wydarzenia historycznego, jakim była koronacja Maksymiliana II w Pradze, ponieważ został on nie tylko wykonany z tej okazji, ale również dedykowany ojcu Maksymiliana II – Ferdynandowi I. Istnieje jeszcze drugi powód, dla którego należy go tu przywołać. W wizerunek miasta bowiem wkomponowany został retrospektywnie widok dawnego opactwa Piotra Włostowica na Ołbinie, które pod pretekstem obawy przed tureckim najazdem zostało wyburzone zarządzeniem władz miejskich (ryc. 1). Namacalnym jego śladem, który zachował się do dzisiejszych czasów, jest portal przy kościele św. Marii Magdaleny oraz, ku upamiętnieniu znanego fundatora opactwa, jakim był Piotr Włost – tympanon w kościele NPM na Piasku (zob. przypis 1).

² *Prospect dess Ambts Zehden* (karta 6 w tym dziele).

³ Niem. tytuł mapy: *Beschreibung des Landt Pomern.*

W I poł. XVII wieku pojawia się malownicza mapa angielskiego kartografa J. Speeda pod intrygującym tytułem *A Newe Mape of Poland*⁴, gdzie wśród marginalnych widoków znajdujemy również widoki Poznania i Gdańska. Widoki te (dodatkowo Torunia) w powiązaniu z polską tematyką znajdujemy również w II poł. XVII wieku w dziele A. Cellariususa, wydanym w Amsterdamie w 1659 r. (*Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithuaniae*) (OSD). Na mapach tego okresu Polska występuje też w połączeniu z Prusami. Są to przykładowo mapy J. de Rama (ok. 1680), J. Danckertsza (przed 1692), F. de Wita (po 1698), N. J. Visschera z przełomu XVII/XVIII w., P. Schencka (1705) czy J. B. Homanna (1707). Na szczególną uwagę zasługuje mapa Visschera. Wokół ramki mapy autor wkomponował bowiem m. in. widoki Poznania, Gdańska, Krakowa i Krosna oraz umieścił wizerunki Polek, Polaków i Ślązaków, a także, w czterech rogach mapy, królów polskich. Jednak przede wszystkim – rzecz znamienna – za G. Mercatorem (też W. i J. Blaeu'em oraz J. L. Gottfriedem) połączył Śląsk z Polską, nadając jej tytuł *Tabula nova Poloniae et Silesiae*.

Niewątpliwie zasługującą na wymienienie w tym miejscu mapą, choć nie wiążącą się szczególnie z jakimś wydarzeniem historycznym, lecz raczej z omawianym terytorium, jest zachowana w zbiorach OZK piękna mapa całego dorzecza Odry (ryc. 2), również prawdopodobnie z przełomu XVII i XVIII wieku, niestety, na dodatek anonimowa⁵. Ponadto nieznaną autor umieścił aż 16 widoków i planów najważniejszych miast dorzecza: plany Żmigrodu, Zgorzeleca, Frankfurtu n. O., Głogowa, Żytawy i Szczecina, widoki: Cieszyna, Świdnicy, Oleśnicy, Legnicy, „Beysse” (?), Kłodzka, Berlina, Wrocławia, Kostrzyna i Stralsundu.

W ten to sposób wkroczyliśmy w XVIII wiek, w którym wyraźnie daje się zauważyć postęp w kartografii, w tym również wojskowej. Oczywiście istniała ona już od dawna, czego dowodem są cenne kartografika w tak znanych archiwach, jak sztokholmskie, wiedeńskie czy warszawskie, lecz najwcześniejsze z zabytków kartograficznych zachowały się w postaci rękopiśmiennych szkiców map. Natomiast XVIII stulecie znamionuje już początek masowej produkcji kartograficznej. Zjawisko to znajduje również odzwierciedlenie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej. W związku z powyższym i z uwagi na czytelników, którymi będą prawdopodobnie historycy, opisywane tu przykłady map lub atlasów zostaną nieco szczegółowiej potraktowane.

Wojna sukcesyjna polska 1733-1735, koniec panowania Augusta II Mocnego. Jedną z map w OZK przedstawia pole walki pod Opolem z 5 maja 1733 r.⁶,

⁴ W OZK występuje jedynie w formie facsimilowego wydania.

⁵ *Der Oder-Strom von seinen Ursprung durch Ober und Nieder Schlesien auch andere angränzende Länder biss in die Ost-See* [o mapie traktuje artykuł B. Czechowicza zamieszczony w niniejszym tomie – przyp. red.].

⁶ *Grund-Riss Und Ganze Gegend Des Kayserl. Feldt Lagers bey Oppeln in Ober Schlesien wie Solches Den 5 May A.:1733 unter Comando des General Feldt Wachtmeisters von Wuttgenau Seinen Anfang genom[m]en und mit dessen Erlaubnis den 30. Juny darauf. aufgenommen worden von...*

a jej autorem jest Matthaeus Schubarth – określony tam jako geometra legnicki, brzeski i wołowski. Pod ramką umieszczono informację o rytowniku – *Joh. Schmidt sculps. Bressl.*

14 lutego 1734 r.⁷ – sukcesyjna wojna polska prowokuje do sporządzenia mapy oblężenia Gdańska przez Rosjan, gdy miasto opowiedziało się za wyborem Stanisława Leszczyńskiego. Na planie ufortyfikowanego Gdańska, u dołu z prawej strony, jest też widok oblężenia miasta z podpisem na wstędze: *Das bombardirte Danzig*. Także obozy: polski i rosyjski. Mapa jest anonimowa, ale prawdopodobnie wydana przez spadkobierców Homanna.

W tym miejscu pisząca te słowa musi nieco wybiec w czasie, ale tylko ze względu na datę wydania, a nie fakt historyczny. Otóż ciekawą pozycję w zbiorach OZK stanowi atlas pruskich bitew wydany w Berlinie w 1848 r.⁸ Warto tu wspomnieć, że skala zawartych tam mapek podana jest w krokach. Umieszczono w nim plany bitew dotyczące omawianego w tym artykule terytorium, m.in. z okresu wojen śląskich. Kolejne bitwy w tym atlasie będą konsekwentnie omówione w chronologicznej kolejności. Najwcześniejszą z nich jest bitwa pod Małujowicami, która rozegrała się 10 kwietnia 1741 r., w wojnie o sukcesję austriacką. Na mapce widoczne są wspaniałe fortyfikacje Brzegu, jako że bitwa ta miała miejsce na pd.-wsch. od tego miasta. Jest w zbiorach OZK również inny plan tej samej bitwy, zamieszczony w sztucznym atlasie Machniczkich. Tytuł jego, umieszczony w górnej ramce, czytelny jest tylko w środku (między liniami ramki), gdzie wyraźnie możemy odczytać znaną nam już datę bitwy. Na kolorowanym widoku widoczne jest rozmieszczenie pruskiej i czeskiej armii. W górnym prawym rogu mapki umieszczony został widok Brzegu. Wykonany on jest we wschodniej orientacji. Jeszcze ciekawszy jest kolejny widok tej bitwy w atlasie Machniczkich, wydanym przez oficynę homannowską⁹. Również ten widok sporządzony został w orientacji wschodniej. Interesujące są liczne teksty na mapie. Informują one bowiem o rozgrywkach rozstawionych wojsk. Przy lewej ramce, koło wioski o nazwie Grüningen, znajduje się objaśnienie, że jest obozem huzarów. Mapka, choć niewielka i niekolorowana, jest jednak ciekawa ze względu na te bogate komentarze.

⁷ U góry na wstędze: *Das bombardirte Dantzig*. Tytuł główny na mapie: *Das belagerte Danzig eine Weltberühmte Haupt und Handelsstatt des Polnischen Preussens, mit ihren Vorstaedten und der Weichselmüнден wie solche vom 14. Febr. 1734. Von denen Russen eingeschlossen, von 20. Mart. aber bis zu der den 7. Ten Jul. Erfolgten Übergabe förmlich belagert worden*. W lewym górnym rogu mapy: *Kurzes diarium wie die Russische Attaque von Anfang bis zu Ende geführt worden*. Na prawo od tego tekstu: *Verzeichnis der fürnehmsten Örter der Stadt*.

⁸ Tytuł atlasu: *Die Schlachten der Preussen und ihrer Verbündeten von 1741 bis 1815. Nach allen vorhandene Quellen bearbeitet und herausgegeben von F.R. von Rothenburg, Königl. Preuß. Artillerie=Premier=Lieutenant a. D. Dritte verbesserte und vermehrte Auflage*, Berlin 1848.

⁹ W prawym dolnym narożniku mapki: *Representation der den 10ten April 1741 bey dem Dorf Mohwitz ohnweit Brieg vorgegangenen Action* (dalej interesujący opis bitwy).

W tym samym roku jak wyżej rozegrała się bitwa pod Strzelcami w Księstwie Brzeskim¹⁰. Na Śląsk wkroczył Fryderyk II. W prawym górnym rogu tej mapki umieszczony został szczegółowy wykaz rozstawionych rodzajów wojsk, jak kawaleria, huzarzy itp. W środku mapki znajduje się główna kwatera obozu wraz z królewską kuchnią. Oznaczona została też pierwsza i druga linia frontu.

Bitwa pod Dobromierzem, rozegrana 4 czerwca 1745 r., przedstawiona została na kolejnej mapce z cytowanego tu wyżej atlasu Prus z 1848 r., o krótkim tytule *Schlacht bei Hohenfriedeberg*. W legendzie mamy kolorami oznaczone: wojska pruskie (niebieskim), austriackie (pomarańczowym) oraz saksońskie (zielonym). Pole bitwy znajduje się między Strzegomiem a Dobromierzem, sięga nawet nieco za ten drugi.

Rzadkość w kartografii stanowi chyba mapa tak małego wycinka terenu jak łąka. Jest to oczywiście rękopiśmienny kolorowany szkic sytuacyjny. Jeszcze ciekawsze jest przedstawione na niej wydarzenie, którym był... pojedynek wymienionych w tytule dwóch arystokratów, może wojskowych¹¹, o nazwiskach von Vizthum i von Meyer, z których ten pierwszy zginął 27 czerwca 1754 roku na tejże łące znajdującej się pomiędzy Żarami a Żaganiem (ryc. 3). Na mapie oznaczono numerami pozycje dwóch uczestników pojedynku, a nawet miejsce, w którym von Vizthum został ostatecznie trafiony, co opisano w legendzie.

Lata 1756-1763 to okres wojny siedmioletniej (ostatniej z trzech wojen śląskich). Jest ona wyjątkowo bogato reprezentowana, zarówno w zbiorach OZK, jak i OSD.

Bitwa pod Wrocławiem, która rozegrała się 22 listopada 1757 r.¹², jest przedstawiona na kolejnym planie w atlasie z 1848 r. Wyróżnione kolorystycznie w legendzie wojska saksońskie, bawarskie, wirtemberskie, austriackie i pruskie rozlokowane są na pd.-wsch. od Wrocławia. W prawym górnym rogu mapy widzimy wciąż jeszcze solidnie ufortyfikowany Wrocław.

Z tego samego roku i z tego samego atlasu Prus z 1848 r. pochodzi następny plan bitwy, tym razem pod Lutynią, rozegranej 5 grudnia 1757 r.¹³ Tu z kolei w legendzie wyróżniono kolorystycznie wojska pruskie, austriackie, bawarskie, saksońskie i wirtemberskie.

Z następnego już roku pochodzi, dalej z tego samego atlasu, plan bitwy pod Legnicą, rozegranej 15 sierpnia 1760 r.¹⁴ Tym razem mamy w legendzie tylko armie: pruską i austriacką, a pole bitwy znajduje się po obu stronach miasta.

¹⁰ W tytule na wstępie pod górną ramką tytuł: *Prospect von der Situation oder Gegend des Königl. Preuss. Feld-Lagers, bey der Stadt Strehlen im Fürstenthum Brieg, in Niederschlesien. Anno 1741.*

¹¹ *Plan von der Gegend Allwo der Herr von Vizthum von dem Herrn von Meyer durch einen Schuss im Duell todlich blessoret worden woran er kürzt darauß in Sorau gestorben den 27 Juny 1754.*

¹² *Schlacht bei Breslau, am 22. November 1757.*

¹³ *Schlacht bei Leuthen, am 5. Dezember 1757.*

¹⁴ *Schlach bei Liegnitz, am 15. August 1760.*

Inne pozycje dotyczące wojny siedmioletniej to przeważnie zbiory planów bitew i map odnoszących się do tej wojny. Występują one bądź w postaci luźnej (w tym jako załączniki do dzieł), bądź w formie atlasów. Jednym z nich jest wydany we Wrocławiu przez znaną firmę *Joh. Jacob Korn's Buchhandlung*, lecz niedatowany. Z planów miast znajdujących się w obecnych granicach zachodniej Polski znajdujemy plany tych walk pod Lutynią, 5 grudnia 1757 r., Wrocławiem, 22 listopada 1757 r. (też drugi *Plan von der Attaque von Breslau w 1757 r.*), Świdnicą, też ataku w 1758 r. i Sarbinowem (Zorndorff) 25 sierpnia 1758 r.

Chronologia dyktuje nam teraz przeniesienie się na drugi kraniec ówczesnych Prus, aż do okolic Kołobrzegu, gdzie oblężenie twierdzy tego miasta zakończyło się 16 grudnia 1761 roku¹⁵. Wokół ufortyfikowanego miasta widzimy rozstawione, oznaczone literami wojska i ważniejsze punkty, jak szzańce, baterie, oddziały wojsk pruskich i rosyjskich, między innymi oddział pod wodzą księcia wirtemburskiego Eugeniusza. W objaśnieniu („*Explication*”) w ostatnim punkcie, pod literą „*H*”, znajduje się informacja o powrocie księcia i kapitulacji Szczecina. Pod ramką mapy jest wydawca: *Nürnberg in der Raspischen Buchhandlung*.

Jak wiadomo, kończy wojny śląskie pokój w Hubertsburgu, zawarty 15 lutego 1763 r.; też i to wydarzenie znalazło odzwierciedlenie w zbiorach OZK. Jest to plan okolic zamku, wydany w tym samym roku i przez wymienioną firmę pod nieco zmienioną nazwą *Die Raspische Handlung*¹⁶. Na kolorowanym, wykonanym w miedziorycie planie jest też w jego lewym górnym rogu przedstawiony widok zamku.

W ten to sposób zbliżyliśmy się do bardzo ważnego, choć równocześnie kolejnego smutnego w dziejach Polski okresu rozbiorów. Śmiało można powiedzieć, że temat ten znalazł odzwierciedlenie nie tylko w słowie pisanym, ale i w kartografii. Mapy powstawały wraz z rozwojem sytuacji w kraju, aktualnie „śledząc” kolejne etapy następujących po sobie trzech rozbiorów, począwszy od najwcześniejszego w 1772 r., poprzez drugi rozbiór w 1793 i wreszcie trzeci w 1795. Imponujące jest to, że mapy te były wydawane nie tylko przez firmy państw, które tych rozbiorów dokonały, tj. Prusy, Rosję i Austrię. Ten okres, to również początek wyraźnie rozwijającej się rodzimej – polskiej kartografii, począwszy od szczegółowej wieloarkuszowej mapy Polski J. Jabłonowskiego i A. Rizzi-Zannoniego, wydanej na emigracji, bo w Paryżu.

¹⁵ W lewym dolnym rogu mapy tytuł: *Plan der Stadt Und Vestung Colberg in Pom[m]ern, wie solche von denen Kayserlich Russischen Troupen belagert und nach einer harten Gegenwehr des Preussischen Com[m]endirten Herrn von Hej?e endlich auch den 16 Dec. 1761 zur Ubergabe gezwungen worden.*

¹⁶ *Accurater Plan des Königl. Polnisch Churfürst. Sächsisch. Jagd Schlosses Hubertsburg allwo den 15. Febr. 1763 der Friede zwischen der Kayserin Königin des Königs in Pohlen und Königs in Preussen Majestäten glücklich geschlossen worden.*

Natomiast najwcześniejszy ślad nowego podziału Polski w zbiorach kartograficznych BUWr stanowi, niestety niedatowana, lecz prawdopodobnie wydana aktualnie, do tego anonimowa, miedziorytowa i kolorowana, mapa o samomówiącym tytule *Polonia post novissima divisionem factam A. 1772 delineata*.

Wyraźne zaangażowanie rodzimych kartografów zauważalne jest też w wielu dalszych pomnikach polskiej kartografii, które zostaną tu jeszcze omówione. Najgodniejsze podziwu jest to, że tworzyli oni mapy i atlasy w tak trudnych warunkach, jakimi było panowanie zaborców. Powszechnie wiadomo, że na omawianym terenie polegały one na germanizacji podlegających zaborcy terenów, fałszowaniu danych oraz przede wszystkim utrudnianiu dostępu do nich, o których to trudnościach piszą w swoich publikacjach autorzy atlasów i map tej epoki, które będą tu przytoczone w dalszej części tego artykułu.

Kolejna, chronologicznie związana z okresem zaborów mapa, autorstwa Z. Rzepeckiego pokazuje stan z 1763 r., choć wydana została w 1899 w Poznaniu, tym razem już jako litografia Putiatyckiego, a druk Pilczoka. Co ciekawsze, jest to mapa sieci kolejowej owego okresu¹⁷. W 1794 r. natomiast ukazała się wydana w Londynie jeszcze inna mapa zaborów, tamtejszego matematyka i wydawcy – Samuela Dunna¹⁸. Wreszcie, by zakończyć już okres map robiorowych, warto wspomnieć o jeszcze jednej mapie jakby podsumowującej ten czas – mapie zamieszczonej w Atlasie sztucznym Machniczkich autorstwa F. X. Huttera, wydanej przez Johanna Walcha w Augsburgu w 1796 r.¹⁹

Kolejny okres w dziejach zachodniej Polski otwierają wojny napoleońskie, 1803-1815. W tym miejscu znowu musimy powrócić do planów Wrocławia (zob. przyp. 1, poz. 6), gdzie opisany został plan miasta z 1807 r.²⁰, będący ostatnim śladem ufortyfikowanego Wrocławia, które to umocnienia zniszczone zostały z rozkazu Hieronima Bonaparte. Plan wykonany został przez znanego śląskiego rytownika F. G. Endlera, a wydany przez W. G. Korna we Wrocławiu.

We francuskim zbiorze planów z lat 1806-1807, należącym do niedatowanego dzieła²¹, prócz mapy Śląska, znajdują się plany bitew pod: (Głogowem, Wrocławiem, Brzegiem, Świdnicą, Koźlem, Nysą, Ząbkowicami i Kłodzkiem), które to miasta zaatakowane zostały przez wojska wspomnianego Hieronima Bonaparte.

¹⁷ *Mapa ziem niegdyś do Polski należących uwidoczniająca sieci kolejowe w trzech zaborach.*

¹⁸ *A New map of the kingdom of Poland with all its divisions and the dismember'd provinces.* Mapa zamieszczona w dziele pt. *A new atlas of the mundane system.*

¹⁹ *Polen nach seiner ersten, Und letzten, oder gänzlichen Theilung.*

²⁰ *Befestigungs-Werke von Breslau im Jahre 1807.*

²¹ Tyt. dzieła: *Cartes et plans pour s'urvir a l'intelligence des operations du neuvieme corps en Silesie. 1806 et 1807* (mapy załącznikowe do tego dzieła, należące uprzednio do zbiorów OZK, dołączone zostały do tego odnalezionego dzieła w Gabinetce Śląsko-Lużyckim BUWr).

W 1813 r., 26 sierpnia, rozegrała się bitwa nad Kaczawą (ryc. 4)²², która dołączona została również do wspomnianego już w przyp. 9 atlasu Prus z 1848 r. Na mapce widoczne są oznaczone kolorami armie: francuska, rosyjska i pruska, rozlokowane na wschód od Kaczawy.

Jak już wspomniano wyżej, na szczególną uwagę zasługują kartografika, które opracowane zostały w trudnych czasach, kiedy to na naszych ziemiach tworzyli swoje dzieła Polacy. Ich historyczne atlasy lub opracowywane mapy prócz aktualnego rysunku granic obejmowały również ziemie obecnej zachodniej Polski.

Rzadkim i cennym zabytkiem dla polskiej historii kartografii jest wydany w 1827 r. w Poznaniu *Atlas statystyczny Polski i Krajów okolicznych z szczególnym wykazaniem Miast utwierdzonych, kanałów i Dróg bitych czyli Kamiennych, podług podań najnowszych* Stanisława Platera²³. Autor – oficer sztabowy dawnego kwatermistrzostwa oraz oficer wojsk Ks. Warszawskiego i Królestwa Polskiego brał udział w licznych pracach demarkacyjnych. Egzemplarz jego atlasu zakupiony do zbiorów OZK w 1950 r. nie posiada okładki ani karty tytułowej, lecz należy się cieszyć, że zachowały się choć te cenne mapy z historycznymi granicami naszych ziem oraz z uwzględnieniem bogatego nazewnictwa.

Podobnie cennym polonikiem, również przedstawiającym historię naszych ziem, jest *Atlas do dziejów polskich z dwunastu krajobrazów złożony* Joachima Lelewela z 1829 r., gdzie jako ostatnia występuje mapa rozbiórów Polski.

Na wyjątkowe potraktowanie zasługuje atlas Wilhelma Bogumiła Korna, niemieckiego wydawcy, jednak – rzecz znamienita – wydane go z tytułem w języku polskim, we Wrocławiu w 1831 r.²⁴ Jest on określony przez wydawcę jako „nowe wydanie”, gdzie wśród zamieszczonych tam map występuje również jako *XX. Królestwo Polskie i państwo Pruskie*, jak również jako osobna mapa *XVIII. Państwo Pruskie*. W przedmowie autor wspomina o pierwszym wydaniu atlasu z 1825 r., które przyjęte zostało przez czytelników „z rozkoszą”. Tam też pisze o włączeniu po raz pierwszy mapy Prus. Jednak jeszcze ciekawszą jest zapowiedź o ukazujących się równolegle publikacjach, a m.in. *Jeografia wschodniej części Europy, czyli opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkanym, przez S. H. P. obejmująca Prusy, Xięstwo Poznańskie, Śląsk Pruski, Gallicyą, Rzeczpospolitą Krakowską, Królestwo*

²² *Schlacht an der Katzbach*.

²³ Niezwykle cennym dziełem, mozolnie opracowanym przez Wiesławę Wernerową, jest wielotomowa publikacja, której treść zawdzięczamy prof. Bolesławowi Olszewiczowi, latami pieczołowicie zbierającemu materiały związane z polską historią kartografii XIX w., czego efektem jest publikacja wymienionej pt. *Kartografia Polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, t. I-III, Warszawa 1998-1999 i uzupełniający tom pt. *Materiały do słownika kartografów i geodetów polskich*, Warszawa 1999. W tomie I i II, gdzie kartografika opisane są w porządku chronologicznym, łatwo do nich trafić przy pomocy daty atlasu lub mapy.

²⁴ Tyt. atlasu: *Powszechny doręczny atlas najnowszy jeografii złożony z 24 map*.

Polskie i Litwę. Co więcej, podkreśla dalej ważność tego dzieła „dla Polaka”, ponieważ pokazuje „w prawdziwym świetle stan dzisiejszy słowiańskich pokoleń po różnych krajach mieszkających”.

Jak wiadomo, warunki, które siłą rzeczy wytworzyły się w związku z rozbiorami w Polsce, nie sprzyjały działalności rodzimej kartografii. Dlatego też rozwinęła się działalność emigracyjna. Jako miejsce tej aktywności szczególnie zapisał się Paryż. Jednym z przejawów takiej działalności jest atlas Jędrzeja Słowaczyńskiego, skądinąd polonisty, który właśnie w Paryżu w 1844 r. wydał swój *Atlas krain polskich złożony z kart 12*, zwany też przez samego autora *Małym atlasem Polski*²⁵. I tu, podobnie jak w poprzednim, mamy mapki dotyczące zachodniej Polski. Prócz map zaborów są to: *Karta Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, *Karta Prowincji Pruskiej*, *Karta Pomorza* i *Karta Szlązka*. Atlas jest „białym krukiem”, ponieważ nie został rozpowszechniony, autor bowiem podejmował swoje prace własnym kosztem. W swoich notatkach (opublikowanych w cytowanej pracy w przypisie 24) prof. Olszewicz podkreślił „poświęcenie map ziemiom zachodnim, z dawna od państwa polskiego odpadłym (jak Pomorze Zachodnie i Śląsk) oraz troskliwość autora o ich polskie nazewnictwo geograficzne”. Ciekawostkę stanowi fakt, że układ map w tym atlasie jest odmienny od podanego przez autora, a także to, że jest to bodaj jedyny jako atlas polonik zachowany w Bibliotece z czasów przedwojennych. Inne, liczne już dzisiaj w OZK polonika, pochodzą z zakupów lub darów powojennych.

Drugą publikacją emigracyjną jest też dla nas bardzo cenny, kolejny atlas wydany w Paryżu, także w 1844 r. – atlas Joachima Lelewela (wersja francuska)²⁶. Zawiera tablicę genealogiczną, a w stosunku do polskiego wydania 4 dodatkowe mapy.

Istnieje jeszcze trzecia wersja niemiecka tego atlasu, ale nie w OZK. Jest odnotowana we wspomnianej w przypisie 24 publikacji, tamże pod poz. 547.

Przerwiemy tu na chwilę ciąg polskich map emigracyjnych, ponieważ wydaje się, że całkiem interesujący jest szkic planu Ząbkowic Śląskich, który stanowi dokument wielkiego pożaru tego miasta, który miał miejsce 24 kwietnia 1858 r.²⁷ Na dodatek, mapa stanowiła załącznik *No 192* do znanego czasopisma „Schlesische Zeitung”, aktualnie wydanego numeru z dnia, w którym rozegrała się ta tragedia.

Opisywany tu okres historyczny wieńczy jeszcze jedna wydana w Paryżu wielka, wieloarkuszowa mapa Ignacego Chrzanowskiego z 1859 r., którą wspomina tu, ponieważ również uwzględniała przyległe do naszego kraju zabrane

²⁵ Atlas posiada też francuski tytuł: *Petit Atlas Des pays Polonais*.

²⁶ *Histoire de Pologne par Joachim Lelewel. Atlas contenant les tableaux chronologiques et généalogiques, et les cartes géographiques de différentes époques*, wyd. Comon et Comp.

²⁷ *Skizze der Stadt Frankenstein unter Bezeichnung der am 24. April 1858 von Mittags 2 Uhr bis Abends gegen 7 Uhr durch Feuer zerstörten Theile*.

nam w dziejach historycznych ziemie²⁸. Znajduje się ona w OZK w kilku egzemplarzach, lecz w każdym z nich brak niektórych arkuszy.

Wreszcie ostatnim już w tym miejscu z licznych i nie do ogarnięcia przed kolejną epoką wojny austriacko-pruskiej poloników jest mapa Juliusza Colberga z 1862 roku. Podobnie jak poprzednia obejmuje również „część pogranicznych państw”, lecz tym razem już wydana w Warszawie²⁹.

W OZK jest wiele map odnoszących się do wojny austriacko-pruskiej 1866 r. Są to zbiory map lub planów, w tym przewaga załączników do historycznych dzieł, lecz to wydarzenie raczej mało miało wspólnego z opisywanymi ziemiami.

W tym miejscu warto ponownie wrócić do niezwykle cennych dla nas poloników, które w owym czasie, pomimo wciąż trwających zaborów, pojawiają się dzięki zaangażowanym polskim patriotom. Niewątpliwie, pierwszym takim skrajnie dowodnym kartografikiem jest atlas Eligiusza Niewiadomskiego, wydanie z 1899 r.³⁰ – skrajnym, bo w przyszłości z tego właśnie powodu został Niewiadomski mordercą prezydenta Narutowicza. O tym jak bardzo kierowały autorem pobudki patriotyczne świadczy fakt, że wydał on ten atlas własnym nakładem, natomiast składką dokonała Księgarnia Gebethnera i Wolffa. Niewiadomski zdążył wydać kolejną edycję tego atlasu przed dokonaniem morderstwa, tj. w 1920 roku. Natomiast jeszcze ciekawsze są dwie inne publikacje, znajdujące się w Głównym Magazynie Biblioteki, które ukazały się już po tym wydarzeniu – pierwsza rejestrująca proces Niewiadomskiego³¹ oraz druga, w której autor atlasu motywuje swoją zbrodnię³².

Inną ciekawą postacią omawianego okresu był J. M. Bazewicz. On sam i jego malownicze kartografika, choć niezbyt wysoko oceniane, wyraźnie zapisały się w dziejach rodzimej kartografii. Autor ten, dość ekscentryczna osobowość, był warszawiakiem, ale szkołę średnią skończył „w Prusach” i podobnie jak Niewiadomski, również wykazał dobre intencje w zainteresowaniu historią swojego kraju. Jednym z jego licznych kartografików jakie znajdują się w OZK jest *Atlas historyczny czasów nowożytnych* zawierający 24 mapy na 9 tablicach, wydany podobnie jak atlas poprzednika własnym sumptem.

Wyraźnym nawiązaniem do historii ziem zachodniej Polski związanej z historią Prus jest *Mapa Polski. Ku upamiętnieniu przez Sejm pruski, prawa o wyłączeniu Polaków z ziemi ojczystej oraz zakazu używania języka polskiego*

²⁸ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materiałów.*

²⁹ *Mappa Królestwa Polskiego wraz z częścią pogranicznych Państw*, wydana nakładem J. G. Arnolda.

³⁰ *Atlas do dziejów Polski zawierający 13 mapek kolorowanych. Podług najlepszych źródeł.*

³¹ S. Kijeński, *Proces Eligjusza Niewiadomskiego o zamach na życie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Gabryela Narutowicza w dniu 16 grudnia 1922 r.*, Warszawa 1923.

³² E. Niewiadomski, *Kartki z więzienia*, Poznań 1923.

na zebraniach. Mapa jest niedatowana. Z treści jej jednak wynika, że wydana została między 1907 a 1915 r. (ryc. 5).

Równie malownicza jak wydawnictwa J. M. Bazewicza, wykazuje też bogate nazewnictwo zachodnich ziem Polski. Zawiera ponadto wiele portretów znaczących współcześnie Polaków, a także wybitnych Polaków z przeszłości jak np. Adam Mickiewicz, także wizerunek obrazu Matejki *Hold Pruski*, ale przede wszystkim cały poczet królów polskich. Mapę zdobią też liczne herby miast, biskupstw i królów polskich, a także portret Matki Boskiej Częstochowskiej wraz z częstochowskim klasztorem na Jasnej Górze oraz tekst o aktualnej sytuacji.

Wielkie Księstwo Poznańskie to temat jedynego zrealizowanego fragmentu *Atlasu ziem polskich* Świętopelka Słupskiego, która to część ukazała się w Poznaniu w 1911 r.³³, z zamiarem kontynuacji tego dzieła w celu objęcia nim wszystkich zaborów.

Wymieniony atlas pozostał jednak jedynym tomem *Zaboru Pruskiego*. Niezwykle ciekawe wiadomości zawarł autor w *Przedmowie* atlasu, między bardzo konkretnymi informacjami dotyczącymi statystyki, opisuje również trudności w zdobywaniu nazw, m.in. z autopsji; wymienia tu różne sposoby ich pozyskiwania, ale pisze, że „najobfitszy plon dało mi jeżdżenie po jarmarkach. Idąc za śladem obowiązkowych napisów na tablicach wozów, od gospodarzy się dowiadywałem, jak się ich wieś po polsku zwie?”

W ten to sposób zbliżyliśmy się do okresu I wojny światowej, niezwykle owocnego pod względem produkcji kartograficznej, szczególnie niemieckiej.

W ramach przeróżnych serii masowo ukazują się tzw. *Kriegskarten*, a firmy, które je wydają, to: D. Reimer, C. Flemming, Lehner, Paasche czy L. Ravenstein. W OZK są też zbiory luźnych załączników do różnych dzieł, które znalazły się tu w takiej formie w wyniku pożogi wojennej. Ze względu na bogactwo materiału te wydawnictwa wymagałyby osobnego omówienia.

Jak wiadomo koniec, I wojny światowej wieńczy konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 r. Z dumą możemy napisać, jak wielką rolę odegrał nasz wielki geograf Eugeniusz Romer, który zaproszony został na tę konferencję jako geograf przy Polskiej Delegacji Pokojowej, powołany jako ekspert przy ustalaniu zachodniej granicy Polski. Efektem Jego solidnego przygotowania do tej konferencji był *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, wydany w Warszawie w 1916 r. u Gebethnera i Wolffa, a firmowany przez wiedeński Zakład Kartograficzny Freitag i Berndta. Tekst wydany został w trzech językach: polskim, niemieckim i francuskim. Stanowi komentarz do 65 map o różnorodnej tematyce. Szczególnie cenne są dla nas dwie mapy w atlasie zatytułowane: *Historia*

³³ *Wielkie Księstwo Poznańskie – 46 map i planów – w dodatku barwy i herby dawnych województw, granicami jego objętych, oraz herby obu dyecezyi i wszystkich miast (132)*, Warszawa, Gebethner i Wolff, Kraków, G. Gebethner i Sp.

(ryc. 6) i *Polacy*. Prof. Semkowicz, który jest autorem pierwszej z nich, przedstawił Polskę wraz ze wszystkimi ziemiami, które kiedykolwiek do Polski należały, podając jednocześnie daty przynależności poszczególnych. Druga mapka, opracowana przez samego Romera i K. Nitscha, jest dowodem na to, że niesłusznie profesor Albrecht Penck chciał aresztować Romera, skądinąd swojego ulubionego ucznia. Dowodem uczciwości Romera są bowiem podane pod mapą niemieckie źródła, z których m.in. korzystał³⁴. W przypisie podano tylko parę przykładów, ale w atlasie jest dużo więcej niemieckich źródeł. Interesujące jest również to, że Romer m.in. korzystał także z atlasu Niewiadomskiego.

Kolejnym śladem wydarzeń historycznych w kartografii Polski zachodniej jest mapa pokazująca właśnie te granice z 1919 r., zatytułowana *Zachodnie granice Polski*, wydana w Warszawie przez Biuro Prac Kongresowych.

Z tego samego roku pochodzi *Mapa Rzeczypospolitej Polskiej z granicami zachodnimi i półn. zachodnimi ustalonymi w traktacie wersalskim z Niemcami w dniu 28. Czerwca 1919 r.* Ta szczegółowa karta, z wyjątkowo ważnym dla nas bogatym nazewnictwem, wykonana została w skali 1:2 000 000 i obrazuje bogactwo historycznego materiału, co uwidocznione zostało w jej legendzie (ryc. 7).

Z kolei granice z 1921 r. pokazuje mała i dość schematyczna mapka, ale historycznie ciekawa, bo wyraźnie wskazująca nowe granice i przyznane Polsce fragmenty Śląska. Zatytułowana jest krótko *Schlesien*, a wydana w Berlinie jako dodatek do publikacji *Schlesien nach der Teilung*.

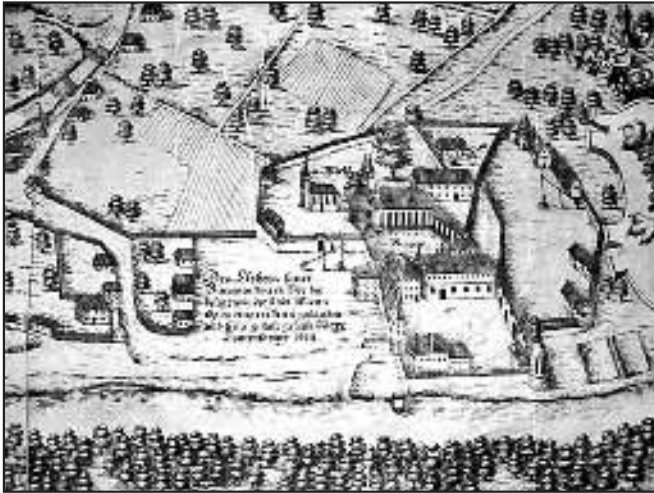
Podobnie granice, lecz tym razem „bez Polski”, przedstawia inna mapa niemiecka dokumentując niewątpliwie znamieny moment historyczny, jakim było ustalenie niemiecko-radzieckiej linii demarkacyjnej z dnia 28 września 1939 r. na mapie o dość przewrotnym tytule *Der deutsche Osten und Polen*, wydanej przez firmę Velhagen u. Klasing z miejscami wydania w „Bielefeld u. Leipzig” (ryc. 8).

Z okresu II wojny światowej interesująca jest mapa wydana w Londynie i w języku angielskim, autorstwa B. Zaborskiego. Ciekawostką jest także, że na tej mapie z 1944 r. ktoś później ręcznie zaznaczył granice zachodnie Polski, wytyczone już po 1945 r., i wraz z interesującą informacją nad ramką, że jest ona próbną odbitką. Natomiast mapka poboczna nosi tytuł *Polands Position In Europe*.

W tym miejscu prosi się, by zakończyć dzieje terenów zachodniej Polski wieńczącym wytyczenie obecnych granic *Atlasem ziem odzyskanych*, wydanym w 1947 r. przez Główny Urząd Planowania Przestrzennego w Warszawie.

³⁴ Są to: 1. *Volkszählung 1905, 1910. Preußische Statistik*, Band 206, 234; 2. *Gemeinde Lexikon für das Königreich Preußen (Volkszählung 1905)*, Band I (*Ostpreußen*), Band VI (*Schlesien*), czy autorów: Spruner-Menke, *Handatlas für Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit*, III Aufl., Gotha 1880, lub *Preußische Statistik für die J. 1879, 1880, 1900, 1906-1910*, Band 57, 62, 168, 197, 202, 211, 216, 221.

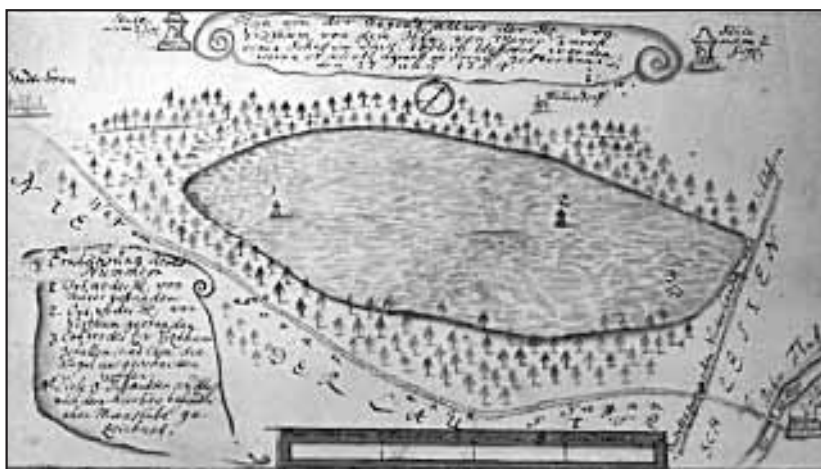
Opracowany on został pod kierunkiem Józefa Zaremby przy współudziale ogromnej rzeszy znanych polskich historyków. Jedną z mapek opracowaną przez Jadwigę i Józefa Zarembę nosi tytuł *Ludność polska według pochodzenia*, opatrzona jest datą 1 listopada 1946 r., a w jej legendzie kolorami zróżnicowano następujące grupy ludności w owym czasie: 1. Repatrianci i reemigranci, 2. Przesiedleńcy i 3. Autochtoni i inni. Dla wrocławian ciekawa jest tam mapka T. Ptaszyckiego pt. *Wrocław zniszczenie i odbudowa* – opatrzona datą 1 stycznia 1947 r.

Ryc. 1. Siedziba Piotra Własta na planie B. Weinerów z 1562 r.

Ryc. 2. Dorzecze Odry na niedatowanej i anonimowej mapie z przełomu XVII i XVIII w. (?)

Ryc. 3. XVIII-wieczny rękopis – pojedynek na łące między Żaganiem a Żarami między dwoma niemieckimi arystokratami (wojskowymi?)

Ryc. 4. Bitwa nad Kaczawą 26 sierpnia 1813 r. (z atlasu Prus, 1848)

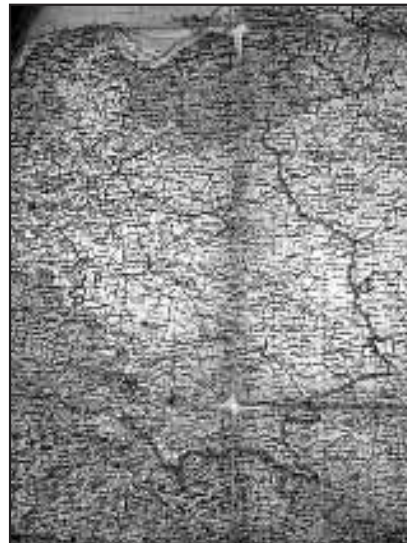
Ryc. 5. Mapa Polski z pocz. XX w.

Ryc. 6. Lewy fragment arkusza „Historja” z „Geograficzno-statystycznego atlasu Polski” E. Romera z 1916 r.

Ryc. 7. Fragment z legendą Mapy Rzeczypospolitej Polskiej z ustaleniami traktatu wersalskiego, 1919 r.

Ryc. 8. Mapa ziem polskich z oznaczoną linią demarkacyjną między Niemcami a Związkiem Radzieckim w 1939 r.